

Наукове видання

*Нижник Віктор Михайлович*

**РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ  
СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА**

Навчальний посібник

Хмельницький 2007

ББК 65.9(2)-6  
Н60  
УДК 330.111.4

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних  
закладів, лист № 1/11-2976 від 15.07.2003

*Рецензенти:*

**Богиня Д.П.** – д.е.н., проф., заслужений діяч науки і техніки  
України, Інститут економічного прогнозування НАН України;

**Войнаренко М.П.** – д.е.н., проф., Хмельницький національний  
університет;

**Кулинич О.І.** – д.е.н., проф., Хмельницький університет управління  
та права.

### **Нижник В.М.**

Н60 Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навчальний посібник. – 2-ге вид. – Хмельницький: ХНУ, 2006. – 321 с.  
ISBN 966-330-014-0

У посібнику розкриваються методологічні основи теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, наводиться аналіз розвитку і розміщення продуктивних сил України за галузями економіки, а також за окремими регіонами. Розглядаються особливості розвитку і сучасний стан економічних районів України.

Наведені форми і перспективи співробітництва України з країнами світу та СНД в системі регіональної економічної інтеграції, а також з урахуванням міжнародного поділу праці.

Для студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів і працівників адміністративних органів управління.

**ББК 65.9(2)-6**

ISBN 966-330-014-0

© Нижник В.М., 2006

“Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка” є фундаментальною дисципліною для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Вона передбачає вивчення теоретико-методологічних основ розміщення виробництва галузей суспільного господарства, умов і факторів територіальної організації продуктивних сил України, що дасть можливість майбутньому фахівцеві вирішувати економічні проблеми, впевнено орієнтуючись на соціально-економічні перспективи, виходячи з аналітичної оцінки економічної ситуації.

Вивчення теорії, практики розміщення продуктивних сил (РПС) і регіональної економіки набуває особливого значення у зв'язку з переходом України до ринку, необхідністю посилення регіонального підходу до регулювання національної економіки та управління соціально-економічним розвитком територій.

**Програма курсу** включає в себе чотири частини: методологічні основи загальної теорії розміщення продуктивних сил та регіональної економіки, розвиток і розміщення продуктивних сил України за галузями економіки, регіональна економіка як основа економічного районування України, зовнішні економічні зв'язки України в системі регіональної економічної інтеграції.

**Предмет курсу** – просторова організація продуктивних сил на рівні окремого населеного пункту, адміністративного району, області, економічного району, країни.

**Об'єкт курсу** – елементи просторової організації продуктивних сил: природо- та трудоресурсний потенціали, галузеві і міжгалузеві комплекси, соціальна інфраструктура та територіальні виробничі системи, регіональне розміщення виробництва та зовнішньоекономічні зв'язки.

**Мета вивчення дисципліни** – формування у студентів умінь, практичних навичок всебічного (демографічного, соціального, екологічного та економічного) обґрунтування перспективного розміщення продуктивних сил з урахуванням конкретної виробничої ситуації, а також удосконалення його сучасного характеру, підвищення соціально-економічної ефективності суспільних витрат в отриманні оптимальних результатів.

**Завдання вивчення дисципліни** полягають в отриманні знань, необхідних для:

- забезпечення науково-методичної підготовки студентів у вирішенні територіальних, регіональних проблем виробництва, розподілу, обміну і споживання;

- формування комплексного, просторового сприйняття економіки з позицій активізації людського фактора, необхідності врахування досягнень науково-технічного прогресу у вирішенні економічних, соціальних, екологічних та інших проблем;

- вивчення проблем раціонального використання природно-господарського потенціалу та розвитку міжгалузевих комплексів і регіонів України;

- наукової інтерпретації сучасних інтеграційних регіональних, міжрегіональних економічних процесів та інвестиційної політики регіонального розвитку;

- обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил та вдосконалення галузевої структури економіки, відновлення її рівноваги в окремих регіонах України;

- інтеграції потужної науково-технічної бази і великого контингенту висококваліфікованих трудових ресурсів на основі їх всебічної зацікавленості та держави;

- регулювання надмірної концентрації матеріаломістких галузей в одних районах і недовикористаної в інших;

- подальшої необхідності структурної перебудови економіки і конверсії підприємств;

- екологізації раціонального розташування виробництв, регулювання вичерпності ресурсів та відшкодування збитків, заподіяних природі від нераціональної та екологічно небезпечної діяльності виробничих економічних систем;

- створення і розміщення вільних економічних зон, прогнозування діяльності підприємств за умов розвитку ринкових відносин в Україні.

Методика вивчення дисципліни передбачає врахування взаємозв'язків основних тем курсу з категоріями та основами економічної

теорії, економіки і менеджменту, регіоналістики та регіональної економіки. Курс “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” є органічною складовою єдиної науки і фундаментальної підготовки економістів широкого профілю, передумовою забезпечення цілісного розуміння і сприйняття процесів економічного розвитку. Просторова організація продуктивних сил має так само важливе значення, як і технологічна, соціальна чи економічна.

Засвоєння студентами теоретичних та науково-методичних основ курсу передбачає практичне застосування, оскільки знання закономірностей та принципів регулювання розміщення продуктивних сил дає змогу підвищувати ефективність економічних структур на макро-, мезо- та мікрорівнях, правильно вирішувати проблеми управління регіональним соціально-економічним розвитком.

Як інформаційну базу в навчальному посібнику було використано статистичні та аналітичні дані підприємств, різних галузей національної економіки, законодавчі та нормативні документи України з питань управління регіональним розвитком економіки, заробітної плати, соціально-економічних відносин. В посібнику знайшли відображення дані монографій, періодичних видань, публікацій первинних статистичних матеріалів.

В навчальному посібнику автор намагався розкрити проблеми і перспективи якісного удосконалення регіонального розміщення продуктивних сил, яке б відповідало ринковим перетворенням в Україні. Зважаючи на велике значення окремих регіонів, значне місце в посібнику автор відводить стратегії соціально-економічного розвитку економічних районів, розкриває проблеми та перспективи їх поодальшої економічної інтеграції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках соціально-трудова відносин, з урахуванням міжнародного поділу праці.

Окремі параграфи, а саме “Мезоекономічне управління соціально-трудова відносинами в регіоні” та “Механізм управління соціально-трудова відносинами на регіональному ринку праці” написані з висвітленням конкретних прикладів по Подільському регіону за сприяння доцента Приступи М.І. (Хмельницький національний університет), за що автор висловлює щире подяку. Слова глибокої вдячності автор адресує професору Д.П. Богині (Інститут економічного прогнозування НАН України), професору М.П. Войнаренку (Хмельницький національний університет) та професору О.І. Кулиничу (Хмельницький університет управління та права), чії критичні зауваження та пропозиції допомогли у розкритті деяких розділів навчального посібника.

# ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

## ЧАСТИНА 1. РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

---

---

### РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

#### 1.1. Завдання, об'єкт, предмет та структура курсу

Наука про розміщення продуктивних сил бере свій початок з кінця XIX ст. і вивчає територіальну організацію виробництва, що є основою не тільки розташування, але й управління ним. Розміщення продуктивних сил – це економічна наука, що вивчає елементи простої організації продуктивних сил та ефективність їх використання і разом з іншими науками відіграє важливу роль у формуванні професійної кваліфікації майбутніх економістів.

Продуктивні сили розглядаються як сукупність трудових ресурсів та засобів виробництва. Перші – суб'єктивні, другі – об'єктивні елементи продуктивних сил. Отже, продуктивні сили – це система суб'єктивних (люди) і речових (предмети і засоби праці) елементів, які виражають ставлення людей до природи. До предметів праці належать природні ресурси – руда, вугілля, зерно, тобто – це матеріали, які піддаються якійсь обробці. До засобів виробництва можна віднести машини й устаткування, будівлі, засоби транспорту та зв'язку. Головною складовою продуктивних сил є праця, яка характеризується кількістю (чисельність працівників) і якістю (рівень кваліфікації, освіти тощо) [102, 104].

Просторова організація трудових ресурсів і засобів виробництва, як правило, не збігаються, через те процес їх територіального поєднання дістав назву розміщення продуктивних сил (РПС) і може розглядатись як форма організації діяльності і виробництва, як процес здійснених зрушень у розміщенні об'єктів виробничої та невиробничої сфер на певній території або ж як один із напрямів економічної політики держави. На думку багатьох вчених розміщення продуктивних сил – це “динамічний стан розподілу” продуктивних сил на території відповідно до предметів праці, соціальних та економічних умов певних регіонів і особливостей територіального поділу праці даної соціально-економічної системи [2, 43, 102]. На основі територіального поділу

праці формується виробнича спеціалізація регіонів, посилюється між-регіональна кооперація, обмін продукцією і послугами.

Наука про РПС і регіональна економіка є близькими до економічної географії і регіоналістики. Велике значення для зростання продуктивних сил має географічне розміщення виробництва. Але соціально-економічна географія вивчає лише стан продуктивних сил в конкретний момент, її не цікавить ефективність розміщення виробництва. Рациональне розміщення продуктивних сил – це головна складова регіональної економіки.

Розробники даної теорії А. Вебер та У. Тюнен ще на початку ХХ ст. фактично довели, що за однакових умов розвитку однакових підприємств у залежності від їх розміщення можна досягти різних прибутків. Через те, одним із головних завдань даної науки є пошук і оптимізація розміщення продуктивних сил для забезпечення мінімальних сукупних затрат праці.

Згодом А. Гетнером, А. Лешем та В. Кристаллером попередні теорії розвивалися і спиралися на головну роль прибутку за умов ринкового господарювання. Наприкінці ХІХ ст. і на початку ХХ ст. проблема розміщення виробництва обмежувалася “теорією штандорту” (основоположник – Август Леш), суть якої полягала у виборі оптимального для окремого власника місця розміщення підприємства. У своїй книзі “Географія розміщення господарства” А. Леш головну увагу приділяв ринкам збуту продукції як визначному фактору розміщення виробництва.

У 20–30-х роках ХХ ст. А. Гетнер обґрунтував хорологічну (місцеву) концепцію, що відбивала причинний взаємозв’язок між об’єктами і явищами, з одного боку, і територіями, з якими вони співвідносяться – з іншого.

Проблеми розміщення продуктивних сил, продуктивності праці, регіональної економіки завжди були у центрі уваги українських вчених О.М. Алімова, С.І. Бандура, Д.П. Богині, П.Т. Ващенко, К.Г. Воблого, М.П. Войнаренка, О.Т. Діброви, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, Ф.Д. Заставного, Т.А. Заяць, С.І. Іщука, Є.П. Качана, В.В. Ковалевського, М.М. Паламарчука, Д.М. Стеценка, О.І. Шаблія [3, 7, 30, 38, 43, 79, 102, 104, 120, 129].

В країнах з ринковою економікою всебічно розвивались різні теорії розміщення продуктивних сил. Наприклад, в теорії “географічного детермінізму” вирішальна роль надавалася географічному середовищу в розвитку і розміщенні промисловості різних країн та районів. Різновидом цієї теорії є “вulgарний географізм”. Їїго засновником був Е. Хенінгтон. Згідно цієї теорії, процес суспільного розвитку є наслідком впливу природних умов. Представники даної теорії вважа-

ють, що риси господарського розвитку країн формуються під впливом таких природних елементів, як рельєф, клімат, ґрунти та ін.

Близькою до цього вчення стоїть течія, що виникла у США – “енвайренменталізм” (англ. “*environment*” – довкілля, середовище). Їїго представники А. Сміт, У. Тейлор твердили, що міжнародний поділ праці залежить від природного середовища. Енвайренменталісти вважають, що найсприятливіші умови для розвитку виробництва є в країнах, територія яких розміщена у найбільш помірному поясі.

Теорія і практика розміщення продуктивних сил в Україні за умов переходу до ринку набуває дедалі більшого значення. З методичного погляду проблема РПС невід’ємна від їх раціональної територіальної організації, основою якої є економічне районування, що ґрунтується на територіальному поділі праці, яке, у свою чергу, проявляється у виробничій спеціалізації економічних районів і потребує відповідної пропорції їх розвитку.

Предметом науки з РПС і регіональної економіки є просторова організація продуктивних сил, вивчення якої здійснюється на різних рівнях: населений пункт, адміністративний район, область, економічний район, країна. Наука з РПС вивчає як загальні закономірності розташування продуктивних сил, так і їх конкретний прояв у галузевому і територіальному аспектах на регіональному та міжрегіональному рівнях. Вона вивчає економічну результативність територіальної організації виробництва для обґрунтування ефективної регіональної політики.

Об’єктом дослідження науки з РПС і регіональної економіки є елементи просторової організації продуктивних сил: природоресурсний, технічний, трудоворесурсний потенціали, галузеві і міжгалузеві комплекси, економічні райони, соціальна інфраструктура та територіальні виробничі системи.

Метою дослідження є формування теоретико-методологічних засад і практичного досвіду ефективного обґрунтування розміщення продуктивних сил з метою отримання максимально можливих результатів діяльності виробничих економічних систем (ВЕС) з урахуванням демографічних, соціально-економічних, природних та екологічних факторів.

Завдання науки з РПС і регіональної економіки полягають в отриманні знань, необхідних для:

- обґрунтування оптимального РПС;
- вдосконалення галузевої структури економіки, відновлення її рівноваги;
- інтеграції наукової бази і великого контингенту вчених на основі всебічної зацікавленості останніх і держави;

- регулювання надмірної концентрації матеріаломістких галузей в одних районах і недовикористаної в інших;
- подальшої необхідності структурної перебудови економіки і конверсії підприємств;
- екологізації раціонального розташування виробництва з метою регулювання вичерпності ресурсів та відшкодування збитків, заподіяних природі від нераціональної й економічно небезпечної діяльності ВЕС;
- створення і розміщення вільних економічних зон, прогнозування діяльності підприємств за умов розвитку ринку.

Структура дисципліни включає наступні розділи: теоретичні основи та загальні умови РПС, розвиток і розміщення РПС за галузями національної економіки, регіоналістика в системі економічного районування, вплив зовнішніх економічних зв'язків на розвиток й розміщення продуктивних сил України.

Якщо розглядати науку про продуктивні сили як систему суб'єктивних і речових елементів, що відображають активне ставлення людей до природи або як сукупність трудових ресурсів і засобів виробництва, то вона взаємодіє з широким колом інших наук. Ця наука належить до економічних наук і водночас спирається на результати наукових досліджень природничих, економічних, географічних та технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту тощо. Розвиток науки про розміщення продуктивних сил ґрунтується на економічних законах і категоріях, які вивчає макро- та мікроекономіка. Вона широко використовує результати наукових досліджень, галузевих економік, фінансів, економіки праці, економіки природокористування, історії господарства, економічної статистики, економічної кібернетики, регіоналістики, економічної і соціальної географії зарубіжних країн, картографії та інших наук.

## **1.2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил**

Розміщення продуктивних сил – це результат впливу як об'єктивних законів і закономірностей, так і суб'єктивних процесів, що виникають в результаті діяльності людини.

**1.2.1. Економічні закони** – це об'єктивні закони розвитку суспільства, які виражають відносини між явищами у природі і суспільному житті. Закономірності розміщення продуктивних сил – це об'єктивно існуючий зв'язок явищ природи і суспільного життя, їх модифі-

кація, зумовлена своєрідністю розміщення виробництва на території країни, його значною територіальною диференціацією в розрізі економічних районів. Між законами і закономірностями не існує чітко окресленої межі, саме тому в науковій літературі зустрічаємо ототожнення цих двох понять, одні й ті самі відношення розглядаються то як закони, то як закономірності.

**Закономірності** – це об'єктивні відношення, що не залежать від волі окремих людей. Пізнання і практичне використання закономірностей дають найкращі варіанти розміщення виробництва. Свідома розробка заходів, спрямованих на організацію території у відповідності із закономірностями розміщення, називається принципами розміщення продуктивних сил [42, с. 14].

Найчастіше формування принципів РПС впливає із змісту конкретних закономірностей. Розглянемо систему основних закономірностей РПС:

**а) закономірність ефективного чи раціонального розміщення виробництва**, за якою відношення між економікою та територією такі, що найбільш можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкта. Тобто, вказана закономірність впливає із закону економії праці, який регулює витрати на подолання просторової незбалансованості між районами видобутку, виробництва і споживання продукції:

$$E = \frac{PB}{BB} = \frac{PP}{ЗП}, \quad (1.1)$$

де  $PB$  і  $PP$  – відповідно, результати виробництва і праці;  
 $BB$  і  $ЗП$  – відповідно, витрати виробництва і затрати праці.

В сучасних умовах надто багато затрачається праці на транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Через те закономірність раціонального розміщення продуктивних сил повинна реалізовуватися через наближення виробництва до джерел сировини, палива, людських ресурсів та споживачів. Цю закономірність ще називають економічністю або ефективністю розміщення продуктивних сил.

Раціональне розміщення продуктивних сил має забезпечувати найефективнішу продуктивність суспільної праці через максимальну її економію за рахунок зменшення витрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами.

На сучасному етапі розвитку і розміщення продуктивних сил ефективність виробництва залежить не лише від вдалого розміщення,

але й від таких факторів, як екологічні проблеми (забруднення атмосфери в Донбасі, водних ресурсів більшості річок), обмеження надмірної концентрації промисловості в містах. Обмежити концентрацію промисловості можна створенням малих і середніх спеціалізованих підприємств та їх зосередженням у малих містах та великих селах;

**б) закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил** на певній території впливає з економічного закону оптимальної концентрації промислових підприємств та його соціального значення, яке сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва національного і реального доходів громадян. Дана закономірність втілюється в життя дією принципів вирівнювання економічного розвитку різних районів. Її ще називають закономірністю територіального поділу праці. Застосовуючи методи аналізу територіальної організації господарства економічних районів, визначають економічну оцінку природних ресурсів, рівень забезпечення власними трудовими ресурсами; територіальний поділ населення як споживача матеріальних благ; співвідношення між спеціалізованими і допоміжними галузями; забезпечення господарства енергоресурсами, рівень транспортного обслуговування.

Розміщення продуктивних сил з урахуванням територіального поділу праці знижує витрати виробництва і підвищує ефективність національної економіки. Даний процес дає змогу на кожній території розмістити ті галузі, для розвитку яких тут склалися найвигодніші передумови (природні та соціально-економічні). В результаті розвивається ефективна територіальна спеціалізація з допоміжними і обслуговуючими галузями;

**в) закономірність комплексності РПС** впливає з економічного закону суспільного поділу праці, який у просторовому аспекті модифікується в закон територіального поділу праці і виявляється у формуванні економічних районів та спеціалізації господарства. Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є: раціональне використання районних ресурсів, узгодженість районного господарства з раціональною галузевою і територіальною структурами, обумовленість матеріально-технічних, кооперативних, послідовних зв'язків. Комплексний розвиток і раціональна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання – досягненню в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших витратах.

Коли підприємства розміщені компактно і територіальна близькість відіграє важливу роль у їх функціонуванні, тоді формується утворення, що називається територіально-виробничим комплексом (ТВК).

За розрахунками, формування ТВК порівняно з ізольованим розміщенням підприємств дає змогу вивільнити 10 % території, 20 % довжини комунікацій, 15–20 % капіталовкладень [102, с. 14].

Комплексний розвиток означає пропорційність, зрівноваженість між природними і трудовими ресурсами та виробництвом, а також міжгалузеву і внутрішньогалузеву збалансованість виробництва;

**з) *закономірність економічної цілісності регіону*** полягає у його географічному положенні, матеріальній та соціальній сферах, збереженні централізованого і регіонального елементів. Врахування закономірностей регіональної цілісності дуже актуальне для України. Україна складається з кількох економічно цілісних регіонів, яким властива своя специфіка. Кожний з них має право визначитись як самостійний об'єкт соціально-економічного управління, яке передбачає розумне збереження централізованого й регіонального елементів [104, с. 34];

**д) *закономірність регіональної інтерпретації*** господарства полягає у збиранні елементів національної економіки, внаслідок чого утворюється інтегрована система або регіональний економічний простір. Внутрішньорегіональна інтеграція починається з налагодження економічних зв'язків між підприємствами (видобуток залізної руди – виплавка металу – важке машинобудування). Регіон сам по собі є комплексом, але він поділяється ще на підкомплекси нижчого рангу. Саме тут ми виявляємо таку закономірність, як територіальна комплексність продуктивних сил;

**е) *закономірність територіальної концентрації продуктивних сил в регіонах*** полягає у зосередженні виробництва і трудових ресурсів у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує більш високий рівень життя його населення. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальноекономічною ситуацією.

**1.2.2. *Принципи розміщення продуктивних сил*** – це правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення.

Головними принципами розміщення продуктивних сил є:

- принцип оптимальності розміщення виробництва – отримання оптимальних результатів при мінімальних витратах;
- принцип раціонального розміщення виробництва – наближення до матеріальних, трудових ресурсів;
- принцип пропорційності і збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва та наявністю сировинних енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів;
- принцип комплексного розміщення виробництва, що полягає у комплексному використанні природних ресурсів;
- принцип розміщення підприємств згідно з раціональними формами суспільної організації виробництва;

– принцип збереження екологічної рівноваги – найголовнішого екологічного імперативу;

– принцип обмеженого централізму – органічного поєднання стратегічних інтересів країни з інтересами регіонів;

– принцип урахування міжнародного територіального поділу праці – країна повинна розвивати те виробництво, для якого вона має найкращі умови і продукція якого користується найбільшим попитом на світовому ринку.

**1.2.3. Розглянуті закономірності і принципи реалізуються на основі певних факторів** розміщення, які можна згрупувати за такими напрямками: природно-географічними, демографічними, техніко-економічними, соціально-економічними та еколого-економічними. Кожен район характеризується набором певних факторів, що визначають придатність його території для розміщення конкретних об'єктів. При розміщенні продуктивних сил завжди необхідно економічно обґрунтувати і врахувати дію наступних факторів:

– **природно-географічних**, які характеризують енергетичні, водні, лісові, земельні ресурси і корисні копалини, природно-кліматичні та транспортні умови за кількісними і якісними показниками;

– **демографічних**, які враховують чисельність населення і його розміщення, кількісну та якісну оцінку людських ресурсів;

– **техніко-економічних**, які характеризують рівень науково-технічного розвитку, виробничі умови, транспортні потоки;

– **соціально-економічних**, які залежать від рівня розвитку продуктивних сил, зайнятості населення, умов праці, житлово-комунальних умов та сфери послуг;

– **еколого-економічних**, які враховують вплив виробничих економічних систем на навколишнє середовище, шляхи відшкодування збитків, заподіяних природі внаслідок будь-якого виробництва продукції чи розміщення продуктивних сил.

В сучасних умовах розвитку ринкових відносин величезний вплив на РПС в Україні мають також геополітичний та національний фактори.

У науковій літературі зустрічається і більш диференційована система факторів РПС. До них відносять сировинні, водні, паливно-енергетичні, трудові, споживчі, транспортні, соціальні, екологічні, фактори економіко-географічного положення та ринкової кон'юнктури (рух цінних паперів, зайнятість, розміри виробництва).

**Сировинні фактори** часто називають факторами матеріаломісткості. В багатьох галузях промисловості більше половини усіх затрат припадає саме на сировину та матеріали. Ступінь матеріаломісткості визначається відношенням суми затрат на сировину до обсягу промис-

лової продукції. Якщо відношення сировини до готової продукції перевищує одиницю, то виробництво буде нематеріаломістким; якщо ж на виробництво одиниці продукції потрібно сировини в декілька разів більше, то воно відноситься до матеріаломістких. Виробництво з великими затратами на сировину, зазвичай, треба розташувати поближче до сировинної бази, щоб не перевищувати витрати на транспорт. Чим вища матеріаломісткість виробництва, тим більша його орієнтація на сировину.

**Водні фактори** теж мають велике значення для розміщення виробництва. Саме при виробництві сільськогосподарської та промислової продукції споживається велика кількість прісної води. У промисловому виробництві найбільш водомісткими є галузі хімії органічного синтезу, чорної металургії, а також очистки первинної текстильної сировини.

Водоспоживання у сільському господарстві залежить значною мірою від зрошення. На Україні зрошувальні системи побудовані переважно у південних районах, саме тут спостерігаються зони недостатнього зволоження. У зв'язку з обмеженістю водних ресурсів на території України необхідно переводити промислові підприємства на замкнуте оборотне водопостачання і знижувати норми витрат води на виробництво промислової продукції.

**Паливно-енергетичні фактори** вказують на те, що в технологічних процесах різних галузей може переважати споживання або електроенергії, або тепла, або палива.

За ступенем енергомосткості виділяють три групи галузей:

- 1) високоенергомосткі, де частка паливно-енергетичних затрат становить 30–45 % витрат на вироблення продукції;
- 2) середньо- або малоенергомосткі (15–20 %);
- 3) неенергомосткі (менше 6 %) [42, 103].

**Трудові фактори** залежать від чисельності трудових ресурсів, їхньої кваліфікації, статево-вікової структури. Вплив трудового фактора визначається обсягом витрат праці на виробництво одиниці продукції.

Усі галузі за ступенем трудомісткості можна поєднати у три групи: 1) високотрудомісткі з великими затратами праці (в людино-годинах) на одиницю продукції при відносно малій вазі кількості випущеної продукції в розрахунках на одного робітника; 2) середньотрудомісткі з меншими затратами праці на одиницю продукції при найбільшій за вагою кількості випущеної продукції в розрахунках на одного робітника; 3) нетрудомісткі з мінімальними затратами праці на одиницю продукції при найбільшій за вагою кількості випущеної продукції в розрахунках на одного робітника [42, с. 26].

Найбільш трудомісткими галузями є: електроніка, приладобудування, оптико-механічне виробництво, автомобілебудування, верстатобудування, швейна, текстильна, взуттєва промисловість.

**Споживчі фактори** виявляються у наближенні виробництва до зони споживання готової продукції. Це галузі, які зайняті переважно обслуговуванням населення (виробництво товарів повсякденного споживання) або ж виробляють малотонажну продукцію. Роль даного фактора часто посилює фактор робочої сили, оскільки місця зосередження населення – це не лише джерела трудових ресурсів, але й райони споживання промислової продукції.

**Транспортні фактори** визначаються шляхом підсумовування виробничих і транспортних витрат та встановлення частки останніх у загальних затратах. Якщо, наприклад, частка транспортних витрат у сумарних виробничих і транспортних затратах на одиницю продукції за певний період зменшилася, то це свідчить про зниження впливу транспортного фактора [42, с. 28].

**Екологічні фактори**, які передбачають, по-перше, неприпустимість концентрації шкідливих виробництв у населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення; по-друге, необхідно зважати на рельєф місцевості і мікрокліматичні умови тощо. Екологізація виробництва є складовою частиною екологічної політики держави. В Україні, як і в деяких інших державах, існують спеціальні фонди охорони навколишнього середовища, які формуються за рахунок обов'язкових платежів і добровільних внесків.

**Фактори ринкової кон'юнктури** визначають рух цінних паперів, зайнятість, розміри виробництва. Кон'юнктура ринку – це співвідношення між попитом на ринку матеріальних цінностей і послуг та потребами в них. Стимулювання попиту на ринку веде до подальшого процвітання виробництва, його зменшення – навпаки. В сучасних умовах економічне становище в Україні знаходиться в такому стані, що більшість галузей не в змозі використовувати нові технології, знижувати виробничі витрати, підвищувати якість продукції через брак коштів. Ця ситуація призводить до неконкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку.

Організація РПС полягає в обґрунтуванні та врахуванні дії зазначених факторів, за допомогою їх економічної оцінки та наукових методів.

### **1.3. Основні методи економічного обґрунтування розміщення виробництва**

Науковими методами оцінки, розміщення і розвитку продуктивних сил та виробничих економічних систем є методи: аналізу статистичних матеріалів, картографічних спостережень, техніко-економічних

розрахунків ефективності, районного планування, економіко-математичного моделювання, системного аналізу, балансових розрахунків.

**1. Методи аналізу статистичних матеріалів** дозволяють вивчати просторово-економічні об'єкти та явища в їхньому взаємозв'язку та динамічному розвитку. Найпоширенішими методами можна назвати обчислення індексів, середніх величин, кореляційний аналіз, групування та графоаналітичний метод.

Аналіз статистичних даних дозволяє бачити динаміку розвитку тієї чи іншої галузі, фірми, перспективи їх діяльності у подальшому, можливості відкриття нових підприємств чи безперспективність їх функціонування. Використання цих методів супроводжується розрахунками показників динаміки: темпів зростання, темпів приросту, абсолютних відхилень.

Так, останні розраховуються за формулою:

$$AB = \Pi_i - \Pi_{i-1}, \quad (1.2)$$

де  $\Pi_i, \Pi_{i-1}$  – величини показників, які аналізуються, відповідно, за даних і попередній роки.

Темпи зростання:

$$TZ = \frac{\Pi_i}{\Pi_{i-1}} \cdot 100 \% . \quad (1.3)$$

Темпи приросту:

$$TP = \frac{\Pi_i - \Pi_{i-1}}{\Pi_{i-1}} \cdot 100 \% . \quad (1.4)$$

На основі розрахунків показників динаміки будуються графіки, стовпчикові діаграми.

За іншою формулою знаходиться частка (питома вага) показника  $a_i$  в показнику  $A_i$  :

$$PB_a = \frac{a_i}{A_i} \cdot 100 \% . \quad (1.5)$$

За результатами розрахунків складаються структурні колові діаграми (рис. 1.1):

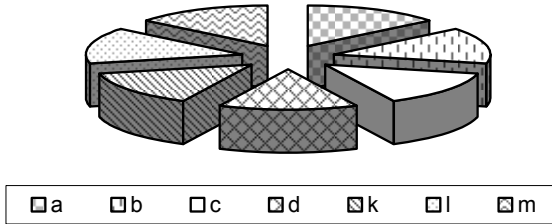


Рис. 1.1 – Приклад складання колової діаграми

$$ПВ_m = \frac{m}{Q} \cdot 100 \% . \quad (1.5.1)$$

$$ПВ_k = \frac{k}{Q} \cdot 100 \% . \quad (1.5.2)$$

Загальний обсяг промислової продукції –  $Q$ ;  $1\% = 3,6^\circ$ ;  $Q = 100\%$ .

**2. Картографічні методи** полягають у наочному зображенні і дослідженні РПС за допомогою топографічних, геологічних, географічних карт ґрунтів, щільності населення. На їх основі складаються більш диференційовані та спеціалізовані карти.

Застосування даного методу зумовлене деякими основними властивостями карт: програмного прогнозування і узагальнення його властивостей; можливістю вимірювання і математичного порівняння; неперервністю, наочністю.

У зв'язку зі специфікою територіального розвитку і особливостей використання карт при прогнозуванні, до картографування висуваються певні вимоги:

- інформація, яка представлена в системі карт, має подаватися на визначені дати;
- масштаби карт і форма поєднання основних показників розвитку об'єктів та процесів мають забезпечувати достатність і порівнянність карт;
- робота з картами повинна бути простою і доступною;
- карти повинні забезпечуватись новою інформацією;
- детальність картографування повинна відповідати дійсності;
- карти повинні бути розроблені за короткий період.

Кarti можна поділити на такі групи: структурні (характеризують рівень економічного і соціального розвитку), структурно-функціональні складові, структурно-територіальні складові; ресурсні; карти, що характеризують стан навколишнього середовища; карти природних і соціальних умов; функціонального зонування території.

Отже, картографічне забезпечення територіального управління можна охарактеризувати як цілеспрямовану сукупність картографічних моделей, яка дає змогу з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між усіма аспектами прогнозування.

**3. Методи техніко-економічних розрахунків** ефективності поєднують визначення декількох показників різних варіантів розміщення продуктивних сил: питомих капіталовкладень, трудомісткості, фондо- та матеріаломісткості, рентабельності, терміну окупності витрат, собівартості продукції, продуктивності праці:

– питоми капіталовкладення:

$$PK = \frac{K_{\text{вклад}}}{Q_{\text{пр}}}, \quad (1.6)$$

де  $K_{\text{вклад}}$  – капіталовкладення, грн;  $Q_{\text{пр}}$  – обсяг продукції, грн;

– трудомісткість:

$$TM = \frac{\Phi ЗП}{Q_{\text{пр}}}, \quad (1.7)$$

де  $\Phi ЗП$  – фонд зарплати, грн;

– фондомісткість, фондоозброєність та фондovіддача:

$$\Phi M = \frac{BO\Phi}{Q_{\text{пр}}}, \quad (1.8)$$

де  $BO\Phi$  – вартість основних фондів, грн;

$$\Phi O = \frac{BO\Phi}{Ч_{\text{пр}}}, \quad (1.9)$$

де  $Ч_{\text{пр}}$  – чисельність працюючих, чол.;

$$\Phi B = \frac{Q_{\text{пр}}}{BO\Phi}; \quad (1.20)$$

– матеріаломісткість:

$$MM = \frac{BM}{Q_{\text{пр}}}, \quad (1.11)$$

де  $BM$  – вартість матеріалів, грн;

– рентабельність виробництва ( $PB$ ) та продукції ( $P$ ):

$$PB = \frac{\Pi}{BO\Phi}; \quad P\Pi_i = \frac{\Pi_i - C_i}{C_i} \cdot 100 \% ; \quad (1.12)$$

$$P = \frac{\Pi_i}{C_i} \cdot 100 \% ; \quad (1.13)$$

де  $\Pi_i$  – прибуток, грн;  $\Pi_i$ ,  $C_i$  – відповідно, ціна і собівартість продукції, грн;

– термін окупності витрат  $T_{ок}^H$ :

$$T_{ок}^H = \frac{1}{E_p}; \quad T_{ок}^\Phi = \frac{K_{вкл}^\Phi}{E_p} = \frac{K_{вкл}^\Phi}{(\Pi_i - C_i)N_p}; \quad (1.14)$$

де  $E_p$  – нормативний коефіцієнт порівняльної економічної ефективності;  $T_{ок}^\Phi$  – фактичний термін окупності витрат;  $K_{вкл}^\Phi$  – фактичні капіталовкладення;  $N_p$  – програма випуску;

– собівартість продукції:

$$C_i = VM + 3\Pi + B3\Pi + AmB + TpB + PB + \dots \quad (1.15)$$

де  $VM$  – вартість матеріалів;  $3\Pi$  – заробітна плата;  $B3\Pi$  – відрахування на заробітну плату;  $AmB$  – амортизаційні витрати;  $TpB$  – транспортні витрати;  $PB$  – позавиробничі витрати;

– прибуток (дохід):

$$\Pi = \Pi - C, \quad (1.16)$$

– продуктивність праці, виробництва та їх приріст:

$$ПП = \frac{P\Pi}{3\Pi}; \quad ПП_p = \frac{E_{ч} \cdot 100}{\mathcal{C}_{сер} - E_{ч}}; \quad ПП_p = \frac{100 \cdot T_{зниж}}{100 - T_{зниж}}, \quad (1.17)$$

де  $ПП_p$  – приріст продуктивності праці, %;  $\mathcal{C}_{сер}$ ,  $E_{ч}$  – відповідно, економія чисельності та середня чисельність працюючих, чол.;  $T_{зниж}$  – відсоток зниження трудомісткості, %;

– річна економія:

$$EP = (C_1 - C_2)N_2, \quad (1.18)$$

де  $C_1, C_2$  – собівартість виробу до і після запровадження нової техніки, технології, грн;  $N_2$  – кількість виробів (програми випуску) після запровадження заходу, шт.;

– річний економічний ефект:

$$E_{\text{еф}} = EP - E_{\text{н}}(K_2 - K_1) \quad (1.19)$$

$$E_{\text{еф}} = (C_1 - C_2)N_2 - E_{\text{н}}(K_2 - K_1); \quad (1.20)$$

$$E_{\text{еф}} = \left( (C_1^i - C_2^i) - E_{\text{н}}(K_2^i - K_1^i) \right) N_2; \quad (1.21)$$

де  $K_2, K_1$  – капітальні вкладення після і до запровадження заходу, грн;  $K_2^i, K_1^i$  – капіталовкладення на одиницю продукції, грн;  $E_{\text{н}}$  – нормативний показник порівняльної економічної ефективності.

**4. Методи районного планування** застосовуються при проектуванні розміщення виробництва на рівні регіону, а не окремого підприємства.

В основі економіко-математичних методів лежить системний підхід, створюються моделі, які після їх дослідження переносяться в реальну ситуацію.

**5. Балансові методи** отримали своє використання у передпланових дослідженнях, коли розробляються баланси трудових ресурсів, грошових доходів і видатків населення, територіальні баланси потужностей підприємств. Баланси поділяються на звітні та планові. Особливого значення набули розробки звітних міжгалузевих балансів виробництва, розподілу і споживання продукції в областях та економічних районах.

За допомогою **методів системного аналізу** можна порівнювати різні варіанти розв'язання проблем удосконалення розміщення виробництва і вибирати найоптимальніші з погляду на витрати та отримані результати. За допомогою принципів системного аналізу кожен велику економічну проблему можна розглядати як особливу систему у взаємодії з іншими системами, що дає змогу раціонально використовувати різну інформацію, чітко визначати проблему, мету й знаходити кращі та ефективніші методи для її розв'язання.

Економічне обґрунтування як головне завдання пошуку оптимального розміщення виробництва, проводиться за допомогою критерію мінімуму сумарних витрат при досягненні максимальних результатів. Економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва в загальному вигляді складається із трьох найважливіших етапів:

1. Аналіз сучасного розвитку і розміщення галузі.
2. Визначення основних умов і факторів розвитку галузі та окремих підприємств на перспективу.
3. Розробка варіантів розміщення галузі і визначення з них оптимального.

На першому етапі передбачається вивчення диспропорції (невідповідність між окремими стадіями) в розвитку і розміщенні виробництва, виробничі резерви (потенційні можливості), тобто виявляють недоліки у розвитку й розміщенні та визначають шляхи їх усунення. При цьому розраховують показники: забезпечення сировинними ресурсами; обсягів виробництва продукції у вартісному та натуральному виразі; собівартості та реалізації продукції, її матеріаломісткості і енергомісткості; капіталовкладень з виділенням коштів на розширення, реконструкцію, технічне переоснащення та нове будівництво; обсягів незавершеного будівництва та вартості невстановленого устаткування; приросту продукції на одну гривню капітальних вкладень; рентабельності і термінів окупності; вартості основних фондів, фондів віддачі, продуктивності праці; фінансового становища галузі або окремих підприємств.

На другому етапі передбачається дослідження основних умов та факторів можливого розвитку і розміщення виробництва. Головним фактором для розміщення виробництва є потреба ринку у певному виді продукції. Для розміщення багатьох виробництв важливими факторами є також ресурсний фактор, транспортний, споживчий, наявність у регіоні наукових центрів, висококваліфікованих кадрів тощо.

На третьому етапі важливою є розробка кількох можливих напрямків розвитку галузі; визначаються обсяги і технології виробництва, разові та поточні затрати. Після цього оцінюють економічну ефективність виробництва.

Економічна ефективність виробництва характеризується ефектом виробничої діяльності підприємств і затратами праці на його досягнення. Річні приведені витрати включають частку капіталовкладень ( $K$ ) та поточні витрати ( $C$ ):

$$C + KE_{\text{норм}} \rightarrow \min, \quad (1.22)$$

де  $E_{\text{норм}}$  – нормативний коефіцієнт порівняльної економічної ефективності ( $E_{\text{норм}} = 0,15 \dots 0,25$  – для підприємств державного сектора;  $E_{\text{норм}}$  – за умов ринку приймається власником самостійно).

Одним із методів економічного обґрунтування РПС є виробничо-збутове зонування, яке встановлює оптимальні зони збуту продукції. Такі зони поєднують лінії (межі оптимальних зон) розповсюдження продукції.

Використовуючи дані приведених витрат ( $\Pi$ ) на виробництво одиниці продукції, можна розраховувати раціональний радіус ( $R$ ) перевезення продукції в певних районах  $\Pi_1$  та  $\Pi_2$  з урахуванням відстані  $S$  між ними і транспортних витрат на 1 км перевезення продукції в напрямку від першого району до другого ( $TB_1$ ) і від другого до першого ( $TB_2$ ):

$$R = (\Pi_1 - \Pi_2 + TB_2 \cdot S) / (TB_1 + TB_2). \quad (1.23)$$

Основою формування і функціонування господарських систем районів є територіально-виробничі комплекси (ТВК). Вони передбачають об'єднання ресурсів всіх відомств – учасників розв'язання конкретних проблем, концентрацію їх у межах ТВК, виділення провідних галузей спеціалізації, використання природних ресурсів, охорону навколишнього середовища, створення максимально зручних умов життя і праці населення.

У залежності від характеру поєднання галузей виділяють прості і складні комплекси. Прості комплекси передбачають певні спільні обслуговуючі виробництва (будівельна база, транспорт, водопостачання, ремонтна база, енергетика, сфера послуг тощо), а складні виникають в результаті комбінування і територіального зближення кооперованих виробництв.

Невід'ємною частиною економічного обґрунтування РПС є економічна оцінка території. Методика розміщення виробництва на території країни та економічних регіонів передбачає галузевий і територіальний аспекти. Ці аспекти реалізуються в схемах РПС, які можна поділити на загальні, галузеві і регіональні. Загальні схеми необхідні для виявлення стратегічних напрямків РПС країни та її регіонів, галузеві – для ефективного розміщення окремих галузей національної економіки, регіональні – для прогнозування розвитку продуктивних сил в різних зонах господарювання.

Аналіз розміщення продуктивних сил в окремих економічних регіонах проводиться за допомогою визначення окремих індексів та коефіцієнтів. Так, індекс рівня районної спеціалізації ( $I_{p.c.}$ ) визначається як відношення питомої ваги галузі у певному районі до питомої ваги тієї ж галузі в країні:

$$I_{\text{р.с.}} = \frac{Q_i/Q}{P_i/P}, \quad (1.24)$$

де  $Q_i$ ,  $Q$  – відповідно, обсяг виробництва  $i$ -ї галузі у певному районі та обсяг виробництва всієї продукції;

$P_i$ ,  $P$  – відповідно, обсяги виробництва  $i$ -ї галузі і всієї промислової продукції по країні в цілому.

Індекс ефективності районної спеціалізації визначається відношенням витрат (або прибутку) виробництва на одиницю продукції в районі ( $I_p$ ) до такого ж показника в країні ( $I_k$ ):

$$I = \frac{I_p}{I_k}. \quad (1.25)$$

Цей індекс ефективності спеціалізації району показує, у скільки разів середньорайонні витрати на одиницю виробленої продукції менші або більші від середніх по країні.

Коефіцієнт міжрайонної товарності визначається відношенням чистого вивозу продукції (різниці між вивозом ( $Q_{\text{вивозу}}$ ) і ввозом ( $Q_{\text{вввозу}}$ ) аналогічної продукції) до загального обсягу її виробництва ( $Q_{\text{вир}}$ ) у даному районі:

$$K_t = \frac{Q_{\text{вивозу}} - Q_{\text{вввозу}}}{Q_{\text{вир}}}. \quad (1.26)$$

Отже, основні методи аналізу розміщення виробництва – індексний, нормативний та за допомогою коефіцієнтів.

#### **1.4. Економічні методи просторової організації розвитку території та регіонів**

Економічні методи оцінки і обґрунтування регіонального чи територіального розміщення виробництва та продуктивних сил у своїй основі ґрунтуються на методах вивчення економічного простору із застосуванням аналітичної геометрії, методах районного планування, розв'язку транспортних задач. Саме теорія просторової економіки започаткувала моделювання простору. Вона включає окремі теорії: концентричних кілець І. Тюнена, “штандортів” А. Вебера та системи шестикутників В. Кристаллера. Засновники даної теорії розглядали економічний

простір як ідеально рівну поверхню з рівномірно розташованими об'єктами господарювання й населеними пунктами.

Метод теорії просторової економіки був започаткований І. Тюненом, А. Вебером та іншими вченими. Так, І. Тюнен розробив теорію “концентричних кілець”. Дана теорія змодельована за допомогою методу абстракції. Вивчаючи питання утворення ренти, у своїй роботі “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії”, І. Тюнен вирішив виявити вплив міста-ринку на сільськогосподарську спеціалізацію підлеглої території, яка характеризується однаковою родючістю.

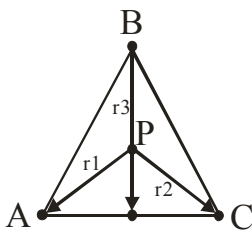


**Рис. 1.2 – Просторове розміщення галузей відносно центру споживання**

І. Тюнен виділив шість зон (рис. 1.2), які розташувалися довкола міста-ринку концентричними кільцями: овочівництво і молочне тваринництво – зона, де виробляється нетранспортабельна продукція (овочі, картопля, молоко), значні капіталовкладення тут йдуть на одиницю продукції; лісове господарство; зернові культури; кормові культури; сівозмінні землі; екстенсивне тваринництво. У центрі кілець розташовані місця проживання, а простір являє собою круги (рис. 1.2). Чим далі від центру, тим більші транспортні витрати, але вони є різними для різних підгалузей сільського господарства.

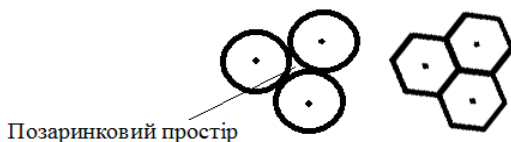
Ці два фактори А. Вебер згодом доповнив третім – агломерацією (зосередження в одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва при будівництві нових). За наявності двох пунктів сировини та одного пункту споживання він будував трикутники, всередині яких визначав вихідну точку *P* (рис. 1.3). Точка *P* є оптимальним місцем для розташування виробництва. У пунктах *A* і

$B$  знаходяться джерела сировини, а в пункті  $C$  – споживач. Точка рівноваги знаходиться за методом будови паралелограма. Маса вантажів уподібнюється силам ( $r$ ), що діють на точки  $A, B$  і  $C$ .



**Рис. 1.3 – Визначення оптимального місця розташування виробництва**

Метод “системи шестикутників” В. Кристаллера та А. Леша передбачає усунення вільного позаринкового простору, як у випадку з кругами (рис. 1.4).



**Рис. 1.4 – Перетворення кругів на шестикутники**

Споживачі продукції ферми, яка знаходиться у центрі, можуть по-різному знаходитися відносно центру. Решта ферм може розташовуватись у вершинах шестикутників, на сторонах або всередині. Відстань між конкуруючими центрами  $A$ . Леш визначав за формулою:

$$S = l\sqrt{n}, \quad (1.27)$$

де  $S$  – відстань між центрами;  $l$  – відстань між центрами і споживачами;  $n$  – кількість споживачів для кожного центру.

Побудувавши мережу шестикутників, можна максимально забезпечити споживачів всіма видами продукції і створити в регіоні оптимальний рівень соціального та економічного розвитку.

Узагальнюючими показниками розвитку регіону є:

а) виробництво національного доходу на душу населення ( $НД$ ):

$$НД = \frac{V_{нд}}{Ч}; \quad (1.28)$$

б) продуктивність суспільної праці:

$$\Pi = \frac{V_{нд}}{Ч_{пр}} ; \quad (1.29)$$

в) виробництво національного доходу на 1 грн поточних витрат:

$$E_p = \frac{V_{нд}}{MB + A_m - ЗП}, \quad (1.30)$$

де  $V_{нд}$  – обсяг національного доходу, грн;  $MB$  – матеріальні витрати грн;  $A_m$  – амортизація грн;  $ЗП$  – заробітна плата, грн.

А. Леш спробував вирішити проблему оптимального розміщення не тільки одного підприємства, а сукупності їх у певній галузі. Визначальним фактором при розміщенні промислових підприємств він вважав отримання максимального прибутку.

Значним досягненням А. Леша в теорії розміщення виробництва є введення таких складових, як податкова система, міжнародна торгівля, науково-технічний прогрес.

Таким чином, розглянуті методи просторової організації економічного обґрунтування розвитку територій та регіонів дозволяють прогнозувати розміщення продуктивних сил і споживачів.

## ? Контрольні питання

1. Що собою являють продуктивні сили?
2. Еволюція наукових поглядів на проблеми розміщення продуктивних сил.
3. Предмет, об'єкт та завдання курсу.
4. Структура та зв'язок дисципліни з іншими науками.
5. Закономірності розміщення продуктивних сил.
6. Принципи розміщення продуктивних сил.
7. Основні чинники розміщення виробництва та продуктивних сил.
8. Охарактеризувати наукові методи економічного обґрунтування розміщення виробництва.
9. Методи техніко-економічних розрахунків ефективності виробництва.
10. Етапи економічного обґрунтування галузевого розміщення.
11. Що собою являє раціональний радіус перевезення продукції?
12. Індекси і коефіцієнти в оцінці регіонального розміщення продуктивних сил.
13. Методи просторової організації виробництва.
14. Узагальнюючі показники розвитку регіонів.

## **РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

### **2.1. Особливості, спеціалізація та удосконалення розвитку регіонів України**

Науковий напрямок, що вивчає закономірність розміщення продуктивних сил в окремих регіонах, називається регіоналістикою. Якщо розглядати “економіку” у класичному розумінні, – це наука про раціональне ведення господарських справ. У нашому випадку господарством в мініатюрі є регіон. З поняттям “регіон” тісно пов’язаний такий науковий напрямок, як регіональна економіка, що вивчає закономірності розміщення продуктивних сил та районів. Регіон представляє триєдність природного, матеріального та соціального середовищ. Господарство регіону є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв’язки.

Однією з головних функцій регіональної економіки є створення різних сервісних виробництв та організацій, а також виробництво продукції міжгалузевого призначення. У галузі науково-технічного розвитку – це забезпечення адаптації досягнень науково-технічного розвитку до місцевих умов. У сфері регіональної економіки також має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, більшість її форм мають регіональний характер (вільні економічні зони, іноземний туризм, прикордонна та прибережна торгівля), а інші пов’язані з рівнем розвитку господарської культури та ділового сервісу регіону.

Таким чином, господарство регіону – це відкрита економічна система, яка функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні економічні зв’язки.

Для регіональної економіки характерні такі засади функціонування: комплексність екологічного, економічного й соціального розвитку; єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища; територіальна спільність виробництва.

Інтегральну характеристику регіону дає соціально-економічний потенціал. Його основу становить економічний потенціал. Сутність соціально-економічного потенціалу на регіональному рівні впливає з єдності економічної та соціальної політики. Серед вихідних компонентів можна виділити природу, людину та виробництво. А рівень, структуру, динаміку матеріального виробництва визначають соціально-економічні можливості.

Незалежно від регіону до соціально-економічного потенціалу входять природно-ресурсний, науково-технічний, виробничий, науко-

вий, рекреаційний, інформаційний, соціальний та культурний потенціали. Дана структура пов'язана з особливостями місця та ролі регіону в територіальному поділі праці.

Одним з найважливіших завдань розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного регіону, його цільової функції відповідно до загальнодержавних позицій.

Вивчення особливостей територіальної організації продуктивних сил передбачає глибокий аналіз спеціалізації і комплексного розвитку господарства економічних районів на основі всебічного знання природних та економічних умов, населення. Таким чином, одним з найголовніших завдань розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного регіону, його цільової функції з загальнодержавних позицій, враховуючи те, що економіка України – це цілісний господарський комплекс. Ці перспективи повинні виявлятися на основі раціоналізації РПС країни і виражатися у визначенні та систематичному уточненні спеціалізації регіону. Сьогодні наука повинна вдосконалювати методи аналізу рівня розвитку продуктивних сил, більш конкретно вивчати природні умови і ресурси районів, як вихідну базу для прогнозування соціально-економічного розвитку території. Необхідно продовжувати вивчення регіональних особливостей залягання природних ресурсів на території країни. Вивчення природних ресурсів, виявлення економічної ефективності їх територіального зосередження і раціонального використання в національній економіці є однією з головних проблем територіальної організації продуктивних сил. З даною проблемою пов'язаний ряд завдань регіонального характеру, а саме:

- дослідження структури, складу, запасів економічної ефективності використання природних ресурсів на території країни та її економічних регіонів, як природної основи формування регіональних господарських комплексів;

- вивчення територіальних форм зосередження природних ресурсів і можливостей їх господарського освоєння з метою комплексного розвитку господарства, ефективного використання мінеральної, сільськогосподарської та інших видів сировини;

- економічна оцінка природних ресурсів в розрізі основних регіонів, адміністративних областей та прогнозування тенденції її використання в різних галузях у відповідності з досягненнями науково-технічного розвитку.

Оцінка природних умов і ресурсів може бути зроблена за допомогою категорії природно-ресурсного потенціалу, який виражає сукупну продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання у сукупній споживчій вартості. Важливою влас-

тивістю природно-ресурсного потенціалу території є те, що він являє собою природний комплекс, в якому існує взаємозв'язок і ієрархічна підпорядкованість всіх складових його елементів. Це означає, що зміни у будь-якому з них викликають відповідні зміни в усіх інших. В структурному вигляді природно-ресурсний потенціал поділяється на такі групи ресурсів: мінеральні, водні, земельні, лісові, фауністичні, природно-рекреаційні. Групування областей України за рівнем забезпеченості природними ресурсами показує, що найвищий потенціал в Луганській, Дніпропетровській, Чернігівській, Кіровоградській, Херсонській, Донецькій, Миколаївській областях та АР Крим; до другої групи відносяться Полтавська, Закарпатська, Черкаська; до третьої групи – Запорізька, Сумська, Житомирська, Вінницька, Тернопільська; до четвертої – Хмельницька, Волинська, Івано-Франківська; до п'ятої – Київська, Харківська, Львівська, Одеська, Рівненська та Чернівецька області.

Найважливішими завданнями у соціальній сфері є подолання відмінностей між містом і селом, фізичною та розумовою працею. Це завдання неможливо вирішити без удосконалення РПС на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

На сучасному етапі розвитку продуктивних сил особлива увага приділяється вдосконаленню технології виробництва. Потрібно постійно впроваджувати нові технології, що дасть можливість у кілька разів підвищити продуктивність праці та ефективність використання ресурсів, знизити енерго- та матеріаломісткість виробництва.

Впровадження нових досягнень науки і техніки у виробництво дедалі більше впливає на РПС. Територіальні межі застосування нової техніки значно розширюються, а її використання є вигідним, якщо затрати менші від вартості продукту, створеного робітником, якого вона замінила.

Розміщення сучасного виробництва залежить від багатьох форм прояву НТП. Його основними напрямками є: розміщення мінерально-сировинної і енергетичної баз в регіонах; перехід на виробництво нових синтетичних і полімерних металів, що дозволить замінити дорожчі цінні природні метали; технічне вдосконалення існуючих та розвиток нових видів транспорту; технічне вдосконалення систем управління господарством території, яке постійно підвищує економічну ефективність.

Територіальна організація господарства України перебуває в тісному зв'язку з НТП, який має вирішальний вплив на раціоналізацію РПС і формування комплексів економічних регіонів. НТП впливає на розміщення промисловості і викликає відчутні зміни в територіальній структурі. Внаслідок НТП до переробки залучаються все нові природні

ресурси, поступово розширюється сировинна і паливно-енергетична бази промисловості, у зв'язку з чим розміщення промисловості підприємств все менше залежить від місцевих умов. У процесі розвитку продуктивних сил України виникає ряд складних регіональних проблем, які потребують мотивованого вирішення. Необхідно прискорити соціально-економічний розвиток Карпатського регіону при збереженні екологічної рівноваги. Технічне оснащення металургійного комплексу Придніпров'я потребує покращання. Подальшого рекреаційного розвитку потребують Карпати і Крим. Підвищення екологічної безпеки потребують провідні виробництва хімічної, целюлозно-паперової промисловості та інші.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону в територіальному поділі праці. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи високу ефективність індустріального розвитку. До спеціалізованих відносяться ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів. Спеціалізація в широкому розумінні – це визначення економічного профілю (індустріальний, індустріально-аграрний, аграрний). Більш докладніша спеціалізація характеризується галузями, підгалузями і окремими виробництвами усередині сфери господарства. Отже, основою характеристики регіональної спеціалізації є високий рівень концентрації та висока питома вага даного виробництва в регіоні, а також ефективне обслуговування, крім свого, й інших регіональних структур, активна участь у загальнодержавному поділі праці.

Найбільш спеціалізованим районом України є Донецький. Він характеризується найвищою територіальною концентрацією індустріального виробництва. Важкі умови склалися у вугільній промисловості Донецької та Луганської областей. Підвищення ефективності вугільної промисловості Донбасу реально можливе тільки за рахунок впровадження НТП, створення великих сучасних шахт у найбільш перспективному Західному Донбасі. Також передбачається вивести зі складу діючих ряд шахт, на яких видобуток вугілля неефективний. Це призведе до вивільнення з вугільної промисловості значної кількості працівників. Через те постає така проблема, як перекваліфікація робочої сили та її працевлаштування в інших галузях. Сьогодні вугільна промисловість потребує вкладення інвестицій. Єдиний шлях виведення спеціалізації промисловості Донбасу з глибокої кризи – структурна перебудова і забезпечення якісних змін у промисловому виробництві.

Другий індустріальний район України – Придніпровський. Його вигідне транспортне розташування багато в чому сприяло розвитку економічних зв'язків з іншими районами. Провідною галуззю індустріального виробництва Придніпровського району виступає машинобудування і металообробка. Характерною особливістю розвитку промисловості Придніпров'я є те, що у чорній металургії та машинобудуванні зосереджено 75 % основних фондів і 70 % людських ресурсів. Орієнтація промисловості Придніпровського району на видобуток залізної руди та виплавку чорних металів зумовила нагромадження відходів виробництва, що є забруднювачами навколишнього середовища. Потребує також вирішення проблема раціонального використання зрошуваних земель і розширення робіт з меліорації засоленних масивів на зрошуваних землях за рахунок їх гіпсування.

Для Причорноморського району важливо зміцнити енергетичну базу, посилити розвиток морського транспорту, реконструювати і технічно переобладнати портове господарство, оснастити флот сучасними суднами. У промисловому комплексі району доцільно розвивати і поглиблювати спеціалізацію на суднобудуванні і судноремонті, галузь основної хімії створювати на базі солей Сиваша і соляних озер. Необхідно вирішити проблему, пов'язану з поліпшенням функціонування агропромислового комплексу. Розвиток агропромислового комплексу Причорноморського району базується на подальшому розширенні масштабів зрошувального землеробства, вдосконалення структури сільського господарства для досягнення повного використання сприятливих ґрунтово-кліматичних особливостей території і розвитку переробної промисловості.

Отже, у кожному регіоні можуть бути виділені галузі, що ведуть вперед у розвитку його господарства, тобто, галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації підрозділяються на профільні, що мають значну питому вагу в структурі господарства даного регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу.

Регіональна політика в умовах розвитку ринкових відносин в Україні має стати вираженням соціально-економічної природи взаємин між центром і регіонами. Завданням регіональної політики є забезпечення збалансованого комплексно-пропорційного розвитку окремих регіонів з метою успішного функціонування їх господарських комплексів і створення належних соціально-економічних умов. На сьогодні економічний потенціал зосереджений у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Харківській та Київській областях, в яких розміщено 47 % усіх створених в Україні основних фондів. Головна увага в регіональній політиці України зараз має бути спрямована на створення органі-

заційно-правових та економічних умов для забезпечення стабільної роботи підприємств в усіх регіонах. Некерований перехід економіки України до ринкових відносин створив процес подальшої диференціації рівнів соціально-економічного розвитку регіонів. Особливо помітна поляризація між західними та східними областями.

Реалізація регіональної економічної політики має ґрунтуватися на чіткому законодавчому розподілі повноважень між державними, територіальними і місцевими органами управління. Регулювання повинно забезпечити найбільш повне використання природно-ресурсного та економічного потенціалів, необхідно розробити законодавчі акти, які визначають права і обов'язки регіонів у бюджетній та податковій політиці. Одним із напрямків реалізації регіональної економічної політики є удосконалення діючої бюджетно-податкової системи, здійснення заходів щодо зміцнення місцевих бюджетів та розширення прав місцевих органів виконавчої влади і органів самоврядування у бюджетній політиці. Першочерговим завданням є збільшення частини закріплених доходів у бюджетах всіх рівнів і встановлення науково обґрунтованих нормативів відрахувань до місцевих бюджетів від загальнодержавних податків. Держава й надалі повинна проводити політику, яка б була спрямована на підвищення фінансової автономії територій за рахунок збільшення частки їх бюджетних надходжень на основі власних доходів. Необхідна розробка державних регіональних програм – Карпат, Полісся, Придніпров'я.

Реалізація регіональної економічної політики і стимулювання господарської діяльності в регіонах передбачає організацію різних типів спеціальних (вільних) економічних зон.

Завдання регіональної економічної політики полягають у наступному:

- стабілізації роботи підприємств, сфери матеріального виробництва;
- ефективній зайнятості населення, розвантаженні на природно-територіальні системи;
- розв'язку проблеми надмірного антропогенного та технологічного навантаження на природно-територіальні комплекси Донбасу, Придніпров'я;
- підвищенні відповідальності органів управління за рівень виконання державних регіональних програм із забезпеченням централізованого фінансування із державного і недержавного секторів економіки.

З 1989 по 2002 роки в різних регіонах України було розроблено біля 40 проектів заснування локальних і точкових спеціальних зон різних типів.

## 2.2. Економічне та територіальне районування в системі національної економіки

Регіоналістика займає особливе місце в теорії розміщення продуктивних сил. Вона є складовою частиною територіального планування, уточнює й деталізує пропозиції відповідних органів щодо розміщення виробництва. Проблемами економічного районування в Україні займаються і внесли певний позитивний вклад вчені: Ф.Д. Заставний, М.М. Паламарчук, В.А. Поповкін, С.П. Качан, М.О. Ковтонюк, Л.М. Корецький, Д.М. Стеченко [38, 84, 102, 120].

Економічний район – це складна цілісна територіальна система продуктивних сил в господарському комплексі країни, що виконує певну функцію в рамках національного ринку. Основне завдання економічного районування зводиться до виявлення на території країни науково обґрунтованих господарських комплексів різного масштабу. На сьогодні сітка економічних районів використовується для планування і прогнозування розвитку продуктивних сил, зокрема, районних господарських комплексів. Досить ефективним виявляється програмно-цільовий метод. Економічний ефект полягає у досягненні високого рівня комплексності їх господарства, раціоналізації системи внутрішньорайонних і міжрайонних зв'язків, у найбільш повному використанні природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Є такі види районів: промисловий, сільськогосподарський, курортний (рекреаційний).

Практичне значення економічного районування в сучасних умовах розвитку ринку в Україні полягає у формуванні раціональної структури виробництва, в основі якої має бути покладена система районних виробничих комплексів.

При виділенні економічних районів враховують два основні принципи:

1) соціально-економічний – територіальна організація господарства у виділених районах повинна сприяти досягненню найвищого економічного ефекту в національній економіці країни і кожному економічному районі. Кожний економічний район – це спеціалізована територіальна частина єдиного господарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних і сервісних виробництв. Спеціалізацію району визначають лише ті галузі, в яких витрати праці й засобів на виробництво продукції та її транспортування до споживача в порівнянні з іншими районами будуть найменшими;

2) адміністративно-територіальний – визначає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного устрою країни. Природне середовище враховується в економічному райо-

нуванні, оскільки воно впливає на розвиток продуктивних сил при формуванні національних утворень, встановленні державних кордонів і політико-адміністративного устрою. Природне середовище на економічне районування впливає опосередковано. Транспорт теж впливає на економічне районування, але через територіальний поділ праці.

Економічне районування формувалося протягом багатьох віків, починаючи із Запорізької Січі, яка поділялася на паланки і вольності у складі 6 реєстрових полків. В цей період Україна включала 20–22 полки. До 1918 р. Україна у складі Російської імперії поділялась на 9 губерній: Київську, Харківську, Чернігівську, Полтавську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську. Губернії поділялись на повіти, останні – на волості. У 1918 р. УНР поділялась на 32 землі. З 1960 років вчені й науковці пропонують Україну поділяти на декілька районів. Так, О.Т. Діброва поділяє Україну на 7 районів; О.І. Шаблій – на шість соціально-економічних районів; В.А. Поповкін пропонує 5 макроекономічних районів; М.Д. Пістун і Ф.Д. Заставний виділяють 9 районів; М.М. Паламарчук, М.І. Долішній пропонують 6 районів: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський.

Нами економічне районування буде здійснюватись як пропонують вчені Є.П. Качан, М.О. Ковтонюк та інші. За їхньою класифікацією Україну слід поділити на 9 економічних районів: Карпатський, Подільський, Волинський, Столичний, Центральноукраїнський, Північно-Східний, Придніпровський, Донецький, Причорноморський [48, 99, 102].

Отже, економічний район – це економічно цілісна частина території країни, якій властиві такі ознаки, як спеціалізація і комплексність господарства. За умов розвитку ринкових відносин виникла потреба формувати внутрішньодержавний поділ праці, поглиблювати вироблення економічних аспектів територіально-виробничих комплексів (ТВК), формувати зони вільного економічного підприємництва ринкових структур.

Економічні райони поділяються на галузеві та інтегральні. Галузеві райони характеризуються зосередженням на певній території підприємств окремих галузей. Інтегральні райони характеризуються загальністю внутрішніх економічних зв'язків, територіальною, адміністративною цілісністю. За розміром території, місцем у територіальному поділі праці виділяють мікрорайони, мезорайони (2–3 області) та макрорайони (до 10 і більше областей).

Основним методом економічної доцільності територіально-комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил країни є вироблення територіальних схем з прогнозами на 15 і більше років, в яких визначаються завдання і основні показники економічного та соціаль-

ного розвитку регіонів, забезпечення комплексного використання природних ресурсів, розв'язання соціальних та економічних проблем. Схеми розробляються колективами наукових й науково-дослідних інститутів, проектних організацій. Як на Заході, так і в Україні схеми мають, в основному, рекомендаційний характер і є базою для вироблення різноманітних методів регулювання економічного розвитку країни: податкової системи, економічних й правових нормативів тощо.

Територіальні схеми включають такі розділи:

- а) аналіз стану розміщення продуктивних сил в регіоні;
- б) оцінка ресурсних, економічних і соціальних передумов;
- в) обґрунтування основних напрямів виробничої спеціалізації, обґрунтування розміщення продуктивних сил в межах регіону; основні висновки, оцінка ефективності напрямів і пропорцій РПС.

На першому етапі аналізуються показники фондоозброєності, фондівіддачі, продуктивності праці, собівартості капіталовкладень, частки ручної праці, соціального стану населення, територіальної структури господарства. Визначають науковий потенціал, розміщення різноманітних наукових закладів, їх відповідність виробничій спеціалізації регіону, кількість і характеристику наукових кадрів тощо. Виявляють також недоліки і диспропорції у розміщенні продуктивних сил, резерви і можливості вдосконалення перспективного розвитку регіону.

На другому етапі проводиться вивчення природних, ресурсних передумов, екологічної ситуації, мінерало-економічної оцінки родовищ, трудових ресурсів. Земельні угіддя оцінюють і класифікують за своєю якістю з урахуванням форм власності та типів угідь. Водні ресурси оцінюють з урахуванням потреб води для населення і господарства району. Мінеральні і паливні ресурси оцінюють згідно з даними балансових запасів корисних копалин за категоріями А+В+С1. Дається геолого-економічна оцінка родовищ, аналізуються техніко-економічні показники видобутку і комплексного використання родовищ. Трудові ресурси оцінюють на основі аналізу демографічних показників у розрізі адміністративно-територіальних одиниць району. Потребу в трудових ресурсах визначають в залежності від обсягу перспективного зростання виробничих та інших обсягів регіону з урахуванням змін продуктивності праці, в трудових ресурсах – за галузевими нормативами трудомісткості, які з часом змінюються за Рахунок впровадження досягнень НТП: нових технологій, устаткування, нових форм організації виробництва, які впливають на зміну продуктивності праці.

На третьому етапі розробляється концепція подальшого розвитку регіону: визначення структури і спеціалізації регіону. Структуру господарства визначають, використовуючи показники частки окремих галузей у загальному виробництві. Від виробничої спеціалізації району

залежить переважний розвиток деяких галузей виробництва на основі ефективного використання економічних, природних та соціальних умов і ресурсів території. Ці галузі потрібні для задоволення як власних потреб, так і міжрайонного обміну (експорту). При цьому використовують розрахунки коефіцієнтів міжрайонної спеціалізації, товарності, локалізації галузі, виробництва продукції на одного жителя. Рівень комплексного розвитку господарства визначають співвідношенням пропорційного розвитку галузей спеціалізації до економічно виправданої кількості. Далі розглядаються питання взаємопов'язаного розміщення підприємств на території району. Здійснюється докладне економічне районування: визначають ТВК, промислові зони і вузли, інші територіальні фактори. Виділяють території, на яких неможливе розміщення деяких підприємств, або, навпаки, на яких є умови для нового будівництва великих підприємств, населених пунктів. У кожному ТВК розробляють схеми його формування і розвитку з урахуванням загальних досліджень регіональних схем. Дослідження подібні регіональним схемам, з тією лише відмінністю, що попередньо слід визначити територіальні межі комплексу.

Внаслідок поетапних досліджень обґрунтовують пріоритетність формування галузей, виробництв, певних територіальних групвань. Визначають співвідношення показників певного району з аналогічними в країні, так звані територіальні індекси. Відносний показник загальної ефективності господарства району визначають за формулою:

$$K_{\text{ер.}} = \frac{I_{\text{р}}}{I_{\text{к}}}, \quad (2.1)$$

де  $I_{\text{р}}$  – сумарний обсяг виробництва на одиницю витрат в районі;

$I_{\text{к}}$  – аналогічний показник в країні.

Для розрахунків рівня ефективності виробництва, який підвищується внаслідок процесів інтенсифікації виробництва, використовують показники територіального рівня інтенсифікації виробництва. Вони визначаються частиною приросту продукції за рахунок підвищення продуктивності праці, фондоозброєності і фондовіддачі. За допомогою індексів їх також порівнюють з іншими районами, країною в цілому. Окремо досліджуються проблеми охорони навколишнього середовища: оцінки впливу господарської діяльності нього, прогнозування його стану, проекти або програми охорони природного середовища.

Отже, розглянутий загальний метод, послідовно доповнений спеціальними економічними математичними методами, дає змогу раціонально і комплексно обґрунтувати на належному рівні розвиток та розміщення продуктивних сил в окремих регіонах. Є й інші методи

збалансованого розвитку регіонів – “гравітаційні моделі”, міжгалузевих балансів – “витрати виробництва”, економетричних моделей регіонів.

Територіальне районування тісно пов’язане з територіальним поділом праці, за яким відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між ними продуктами своєї діяльності. Така просторова форма поділу праці означає закріплення певних видів виробництва за територіями (районами, країнами), тобто, спеціалізацію території, зумовлену посиленням міжрегіональної кооперації, обміном продукції та послугами.

Внутрішньорайонний поділ праці – це спеціалізація окремих виробництв усередині економічного району, а міжрайонний поділ праці – спеціалізація та обмін товарами. Природні умови і ресурси є об’єктивними передумовами для появи і розвитку територіального поділу праці. Основними різновидами його є: генеральний (між країнами), внутрішньорайонний (довкола економічного центру), постадійний (ліси – переробка – продукція), фазовий (сезонні поставки з різних районів), епізодичний, періодичний. Територіальний поділ праці формується лише за умови розвитку взаємозв’язків місцевостей з різною спеціалізацією господарства на основі розвиненого обміну. Рушійними силами цього процесу є рівень науково-технічного розвитку, спеціалізація діяльності людей в певних економічних районах, економічний ефект виробництва. Однак, головним у розвитку територіального поділу праці в сучасних умовах є економічний ефект. Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва і на місці збуту у вигляді нерівності:

$$C_{\text{пр.}} > C_{\text{вир.}} + T_{\text{тр.в.}}, \quad (2.2)$$

де  $C_{\text{пр.}}$  – ціна товару на місці продажу, грн;

$C_{\text{вир.}}$  – ціна товару на місці його виробництва, грн;

$T_{\text{тр.в.}}$  – транспортні витрати, грн.

Територіальний поділ праці виникає лише за двох умов: коли район ввозить продукцію, яку не можна виробляти внаслідок несприятливих природних умов, і коли райони ввозять продукцію, яка може бути вироблена на місці, але витрати на її виробництво значно вищі ніж в інших районах.

Територіальний поділ праці тісно пов’язаний з виникненням територіально-виробничих комплексів (ТВК). Вони являють собою сполучення підприємств, для яких територіальна спільність є додатковим

фактором ефективності за рахунок скорочення транспортних витрат, стабільності взаємних зв'язків, раціонального використання всіх видів місцевих ресурсів та сприятливих умов для поєднання галузевого і територіального управління, ритмічності виробничого процесу. Система ТВК ієрархічна і в залежності від набору функцій вони поділяються на моно- (один виріб) та поліпродуктивні (декілька різновидів продукції).

Сукупність декількох ТВК породжують регіональні ТВК, які вважаються основою економічного району. Галузеві ТВК поєднують підприємства на певній території. Враховуючи тенденцію до групового розміщення промислових підприємств і пов'язаних з ними об'єктів, до вдосконалення старих і формування нових ТВК потрібно виробляти нові заходи ефективного їх регулювання.

ТВК різних типів і масштабів зарекомендували себе як найефективніша форма розміщення продуктивних сил, спеціалізації і пропорційного розвитку господарства України та її економічних районів. Тому великого значення у розміщенні продуктивних сил набувають ТВК різного змісту і рівня ієрархії, зокрема, галузеві, міжгалузеві та інтегральні. Їм властиве щільне компонування у вигляді промислових вузлів і центрів. Взагалі галузевий комплекс є групою підприємств з широкими взаємними виробничими зв'язками, а також залежністю в оптимальному залученні до суспільного виробництва як чоловічої, так і жіночої праці. Міжгалузеві ТВК формуються на основі певних виробничих процесів, які об'єднують послідовні стадії переробки первинної сировини. Інтегральний ТВК – це взаємопов'язане і взаємообумовлене поєднання галузей матеріального виробництва на певній території. Важливими елементами територіальної структури інтегрального господарського комплексу регіонів України є економічні центри, пункти і вузли. Економічний вузол – це локальний господарський комплекс, який поєднує на компактній території всі галузі матеріального виробництва і невиробничої сфери. Економічний центр і пункт визначаються відповідно ширшими та вужчими зв'язками із сусідніми територіями.

Комплекси виконують багатогалузеві функції, в кожному з них є одне або декілька підприємств, які утворюють виробниче ядро, навколо якого розташовуються інші промислові об'єкти. Найчастіше таким ядром стає електроенергетика. Крім електроенергетичного, провідними факторами в Україні є також трудові ресурси, будівельні бази, транспорт, утилізація відходів основних виробництв.

Важливою закономірністю, з якою пов'язане формування ТВК, є комплексність розвитку конкретних виробництв. При територіаль-

ному зосередженні промисловості немає потреби будувати транспортні шляхи для кожного підприємства окремо. Разом зменшуються витрати на допоміжні і сервісні підприємства, житлово-комунальне господарство, лікувальні заклади.

Під впливом процесів територіального зосередження та закономірностей і комплексності у розміщенні виробництва формується територіальна структура економічних районів, яка складається з кількох важливих елементів, створених внаслідок розміщення промисловості, сільського господарства і транспорту.

Територіальна структура економічного районування – це сукупність ТВК різних ступенів досконалості в такому поєднанні, що створює зручну ланку в системі територіального поділу праці. У ТВК взаємопов'язані виробництва представлені промисловими та іншими виробничими підприємствами, розташованими на різних промислових майданчиках, але на такій відстані одне від одного, що створюють територіальну єдність виробництва і споживання [100, с. 251].

Важливими елементами формування і функціонування територіальних галузевих, міжгалузевих та інтегральних комплексів є економіко-екологічні та демографічні. Вони сприяють у рамках ТВК кращому забезпеченню комплексної переробки сировини, раціональному використанню природних матеріальних і трудових ресурсів, ефективній організації суспільного виробництва, створенню системи поселень із необхідними умовами праці і життя людей.

Національна економіка України включає майже 60 ТВК: у Донецькому економічному районі – це Донецько-Макіївський, Горлівсько-Снакієвський, Стахановсько-Алчевський, Лисичансько-Рубіжанський, Краснолуцько-Антрацитівський вугільної і металургійної промисловості; у Придніпровському економічному районі – Запорізький, Криворізький, Нікопольсько-Марганецький ТВК; у Південно-Східному економічному районі – Харківський, Кременчуцький, Сумський ТВК; у Центральноукраїнському економічному районі – Черкаський та Кіровоградський ТВК; у Столичному – Київський, Чернігівський, Житомирський, Білоцерківський, Бердичівський ТВК; у Волинському – Луцький, Рівненський ТВК; у Подільському – Вінницький, Хмельницький, Тернопільський, Кам'янець-Подільський, Шепетівсько-Славутський ТВК; у Карпатському – Червоноградсько-Сокальський, Калусько-Долинський, Ужгородсько-Перечинський та Чернівецький ТВК; у Причорноморському – Одеський, Херсонський, Миколаївський та Сімферопольський ТВК [102].

За умов становлення ринкових відносин в Україні управління ТВК має здійснюватись з урахуванням їх потреб, можливостей, спеціалізації, обмеженого централізму та соціально-трудових відносин, які вже склалися впродовж історичного розвитку.

### **2.3. Мезоекономічне управління соціально-трудовими відносинами в регіоні<sup>1</sup>**

Соціально-трудові відносини – це сукупність соціальних, економіко-правових методів, трудових норм і соціальних нормативів, спрямованих на стимулювання робочої сили до процесів праці, її відтворення на основі ринкових механізмів – попиту, пропозиції та визначення конкурентної ціни робочої сили.

Соціально-трудові відносини охоплюють всі фази відтворення робочої сили (формування, розподіл, використання), системи (найму і пропозиції робочої сили, соціального захисту і забезпечення) та механізми (оцінки та погодження ціни робочої сили, умов праці між роботодавцями та найманими працівниками). Таке розуміння суті соціально-трудових відносин викликає необхідність більш широкого розгляду питання взаємозв'язку соціально-трудових відносин в системі регіонального ринку праці.

Основною метою налагодження соціально-трудових відносин в окремому регіоні є забезпечення раціональної зайнятості на основі ефективного використання трудового потенціалу, поділу і кооперації праці, визначення ціни робочої сили і пропорцій у заробітній праці, здійснення заходів по захисту соціальних і трудових прав як найманих працівників, так і роботодавців.

Якщо розглядати регіональний ринок праці, то тут сфера трудових відносин включає: працю на державних і приватних підприємствах і установах за контрактами; працю на відкритих і закритих акціонерних товариствах, колективних сільськогосподарських підприємствах, де частка майна розподілена відповідно до цінних паперів та паїв; працю власними або орендованими засобами виробництва на власних чи орендованих предметах праці; індивідуальну трудову діяльність, яка необхідна для отримання підробітку (неповний робочий день, за сумісництвом, при виході на пенсію, неформальна трудова діяльність) тощо. Тобто, спектр прикладення праці за умов розвитку ринкових відносин досить широкий і потребує деякої класифікації і систематизації структури соціально-трудових відносин.

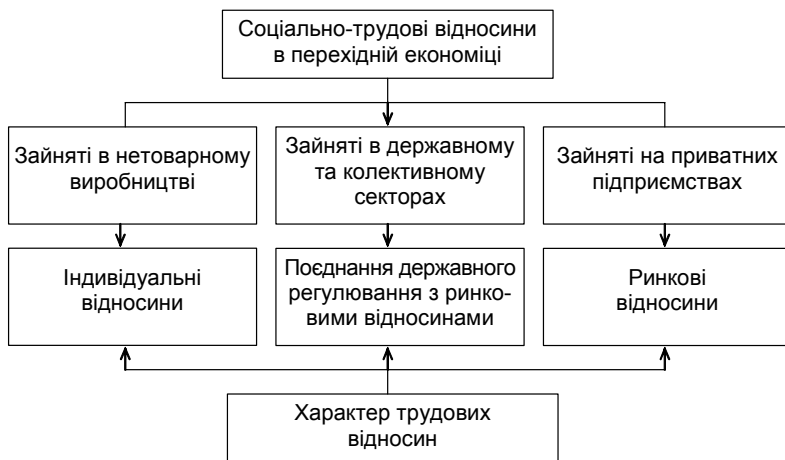
На нашу думку, доцільним буде всю систему соціально-трудових відносин в регіоні класифікувати за трьома ознаками зайнятості:

– зайняті в домашньому і особистому господарстві, що має нетоварний характер взаємовідносин;

---

<sup>1</sup> Параграф написаний к.е.н., доц. кафедри “Управління персоналом та економіки праці” Хмельницького національного університету Приступою М.І.

- зайняті в державному, колективному та корпоративному секторах трудових відносин;
- зайняті на приватних підприємствах, де ціна робочої сили визначена на основі рівноваги попиту і пропозиції на неї (рис. 2.1).



**Рис. 2.1 – Класифікація соціально-трудових відносин за ознаками зайнятості населення**

Удосконалення соціально-трудових відносин має полягати у ефективному перерозподілі зайнятих з неприбуткової, дотаційної сфери у підприємницький більш високорентабельний сектор; підтримці малих підприємств з боку держави; всебічному зниженні податкового навантаження на менш прибуткові форми господарювання; подоланні розриву між попитом і пропозицією робочої сили з відкриттям нових форм організації праці в регіоні.

Для усунення диспропорцій між сферою прикладання праці і наявними людськими ресурсами слід стимулювати розвиток всіх форм підприємництва; формувати інвестиційне середовище – створювати робочі місця, займатись профнавчанням і перепідготовкою кадрів; активізувати роботу служб зайнятості; здійснити перегляд і перехід надання субсидій на адресну допомогу малозабезпеченим; підвищити вартість робочої сили шляхом перегляду мінімальної погодинної заробітної плати до рівня європейських країн; зменшити міжгалузеві диспропорції і відмінності у середньомісячній фактичній вартості робочої сили, які різняться у 2–5 разів. На соціально-трудові відносини мають неабиякий вплив процеси приватизації, які проходять в Україні,

хоча й досить повільними темпами. До негативних результатів від цих процесів слід віднести зниження вартості робочої сили, якості трудового життя, продуктивності праці на приватизованих підприємствах. До позитивних – наявність конкуренції у сфері соціально-трудоких відносин, мобільність робочої сили, самореалізація здібностей з відродженням підприємництва.

Для оптимізації розвитку соціально-трудоких відносин на регіональному ринку праці необхідне функціонування механізму, який би включав взаємозв'язок відносин, що виникають у процесі виробництва, обміну і споживання матеріальних благ та фазами відтворення робочої сили, а також з іншими ринками товарів, житла, виробничих фондів, фінансів, землі тощо. На його ефективність здійснюють вплив соціально-демографічні, економічні, законодавчо-правові, природно-екологічні фактори (рис. 2.2).



Рис. 2.2 – Вплив соціально-трудоких відносин на розвиток регіонального ринку праці

Ефективність регулювання соціально-трудових відносин на регіональному ринку праці залежить від його сегментації, спеціалізації регіону, частки його у загальнодержавному обсязі, коефіцієнта навантаження на одне робоче місце, вартості робочої сили, професійно-кваліфікаційного рівня трудових ресурсів, наявності природних ресурсів, ситуації на ринках капіталів, інвестицій, житла, землі, товарів і послуг.

Механізм регулювання соціально-трудових відносин в регіоні має охоплювати не тільки заходи з наповнення споживчого ринку товарами і послугами, створення системи оцінки, контролю, регулювання і відповідності кінцевих результатів праці їх оплаті, підвищення рівня життя населення, але й забезпечення соціальної захищеності, екології, здоров'я, покращення системи освіти і науки, впровадження передової техніки і раціональної технології у виробництво.

Критеріями ефективності поєднання галузевого регіонального управління соціально-трудовими процесами можуть виступати:

а) підвищення комплексності використання трудових і природних ресурсів регіону;

б) зменшення витрат на одиницю продукції, послуги;

в) підвищення якості оточуючого середовища за рахунок покращення природокористування;

г) збільшення міри відповідності виробничої і соціальної інфраструктур регіону потребам галузей і соціальним нормативам задоволення потреб населення.

Кожен регіональний ринок праці взаємодіє через міграційні процеси з іншими у масштабах всієї держави.

Регулювання соціально-трудових відносин на регіональному ринку праці має здійснюватися через економічну, технічну, демографічну, екологічну, культурну та координаційну функції.

За умов ринку особливо актуальною є функція створення умов для раціональної зайнятості населення, формування галузевої інфраструктури, регулювання міграційних потоків, удосконалення умов праці. Висока якість робочої сили і праці можуть бути забезпечені за допомогою прогресивних змін у змісті та рівні обслуговування, зростанні професійно-кваліфікаційного рівня працівників, поглибленні поділу і кооперації праці; посиленні соціальної змістовності взаємовідносин у сфері праці.

На наш погляд, підвищення якості праці – це процес, який ґрунтується на зміні якісних характеристик техніки і технології, скороченні ручної некваліфікованої праці, ліквідації важких і шкідливих умов праці, підвищенні змістовності праці і якості робочої сили, оволодінні передовими методами організації праці.

Для побудови оптимального механізму управління соціально-трудовими відносинами на мікроекономічному рівні необхідно дослі-

дити роль мотивації і стимулювання в системі соціально-трудових відносин на підприємстві з урахуванням зарубіжного досвіду, сформувати алгоритм правової взаємодії суб'єктів соціально-трудових відносин на підприємстві на принципах соціального партнерства, спроектувати алгоритм поетапного вирішення колективних трудових спорів, який дозволить в рамках існуючої нормативно-правової бази не допускати конфліктів в колективно-договірних відносинах між працівниками і роботодавцем, а також діагностувати стан соціально-трудових відносин в період суперечок.

На сьогодні робляться окремі спроби аналізу системи соціально-правових відносин і осмислення їх нової якості. Не розроблено концепції, механізмів формування і розвитку соціально-трудових відносин на підприємствах різних форм власності.

Соціально-трудові відносини – це об'єктивно існуючі взаємодія та взаємозв'язок суб'єктів трудової діяльності, спрямовані на реалізацію цілей організації, підвищення рівня і якості трудового життя. Нами проведена структуризація системного поняття “соціально-трудові відносини”.

Соціально-трудові відносини можна класифікувати за суб'єктами, предметами, принципами, об'єктами і рівнями (рис. 2.3).

Така структуризація складної категорії “соціально-трудові відносини” дозволила виділити основні інструменти управління ними.

Аналіз управління трудовими ресурсами на підприємствах Хмельниччини вказує на те, що воно має ряд суттєвих недоліків. Низька оцінка та статус діяльності профспілок стали об'єктивною причиною багатьох проблем при вирішенні складних соціально-трудових питань на кожному підприємстві.

У системі соціально-трудових відносин на підприємствах домінує двостороння взаємодія між адміністрацією та працівниками. Основні проблеми соціально-трудової сфери, які потребують вирішення, пов'язані з оплатою праці, навчанням, підвищенням кваліфікації, нормуванням праці, оптимізацією професійно-кваліфікаційної структури підприємств. Головними інструментами, які б мали спрямовуючу дію у вирішенні цих проблем є: матеріальне і моральне заохочення працівників, умови праці і відпочинку, можливість кар'єрного зростання, надання соціальних гарантій і пільг, а особливо, надання грошових винагород.

Таким чином, в ході аналізу соціально-трудових відносин на 36 підприємствах, відібраних об'єктами дослідження, було встановлено, що в результаті трансформації економічної системи в Україні, ситуація у сфері соціально-трудових відносин зазнала великих змін.



**Рис. 2.3 – Складові елементи соціально-трудова відносин та їх класифікація**

Аналіз показав відсутність комплексної системи управління соціально-трудова відносинами на підприємствах області і наявність конфронтаційних відносин. Надто низька захищеність працівника, яка виступає важливим суб'єктом соціально-трудова відносин.

Вивчення стану соціально-трудова відносин на підприємствах регіону нами здійснювалося з метою виявлення ускладнень у відносинах між роботодавцями та найманими працівниками, з'ясування причин цих ускладнень та вжиття відповідних заходів для своєчасного врегулювання розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин, запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів).

Незважаючи на те, що основні економічні показники роботи області помітно поліпшилися, соціально-трудова відносина на більшості підприємств області залишаються складними, а в окремих випадках має місце їх загострення. Це видно з цілого ряду соціально-еконо-

мічних показників і особливо помітно на прикладі заборгованості із виплати заробітної плати – показнику, що на сьогодні найбільш негативно позначається на стані соціально-трудова відносин у 80–90 % випадків виникнення розбіжностей, колективних трудових спорів, конфліктних ситуацій тощо.

З метою поглибленого вивчення стану та динаміки соціально-трудова відносин у розрізі галузей та районів, а також організації ефективного сприяння вирішенню колективних трудових спорів чи запобігання їх виникненню, нами проаналізовані ці питання у колективах галузей легкої та харчової промисловості, транспорту.

У цілому, ускладнення соціально-трудова відносин між власником та найманими працівниками, розбіжності між сторонами соціально-трудова відносин були спричинені заборгованістю із заробітної плати, несвоєчасністю її виплати; нестабільністю ліквідації заборгованості із заробітної плати в ряді галузей та районів; низьким рівнем заробітної плати у ряді галузей економіки на фоні зростання цін на товари та послуги; грубими порушеннями роботодавцями законодавства про працю, прав найманих працівників, невиконання ними положень колективних договорів у частині дотримання термінів виплати заробітної плати, охорони праці; небажання чи ухилення роботодавців від укладання колективних договорів, угод; нереагування частини роботодавців на ускладнення соціально-трудова відносин; невизначеністю у реформованих чи приватизованих підприємствах правонаступників щодо боргів із заробітної плати; слабкою соціальною захищеністю найманих працівників у випадку неплатоспроможності власника або уповноваженого ним органу (представника) та ін.

Оцінюючи стан соціально-трудова відносин, перспективу виникнення і динаміку колективних трудових спорів, слід звернути увагу на те, що в більшості випадків наявність розбіжностей в сфері соціально-трудова відносин у колективах підприємств області зумовлена складністю фінансово-економічного становища більшості організацій області. Так, відсутність вільних обігових коштів, надмірний податковий тиск, застарілі основні фонди не дають можливості більшості підприємств стабільно функціонувати, економічно зростати, не говорячи вже про соціальний розвиток, пільги та гарантії працівникам.

Особливістю конфліктності у колективах є те, що вони носять виробничий характер. Дестабілізуючий вплив на відносини між роботодавцем і найманими працівниками справляє значна (тривала) заборгованість із заробітної плати за минулі роки та повільні темпи її погашення, невиконання поточної заробітної плати, відсутність чіткого механізму врегулювання розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин у випадку неплатоспроможності або банкрутства підприєм-

ства. Результати проведеної роботи та прогнози розрахунки ще раз підтвердили, що основним чинником дестабілізуючого впливу на соціально-трудові відносини області продовжує залишатися несвоєчасна виплата заробітної плати та її велика заборгованість.

Таке різке недофінансування у вказаних галузях з боку держави може стати основною причиною виникнення розбіжностей між сторонами соціально-трудових відносин та колективних трудових спорів (конфліктів).

Серед усіх галузей найбільші борги на підприємствах з колективною формою власності (86,3 %).

Таким чином, слід зазначити в цілому погіршення відносин між найманими працівниками та роботодавцями.

Об'єктивними причинами ускладнення соціально-трудових відносин в регіоні виступають:

- бюджетне недофінансування окремих галузей промисловості (будівництва, сільського господарства, житлово-комунального господарства, транспорту, охорони здоров'я, освіти);

- бюджетне недофінансування районів та міст області;

- велика дебіторська заборгованість підприємств за виконані роботи та надані послуги;

- недовіра коштів підприємствам за надані послуги пільговим категоріям громадян (житлово-комунальне господарство);

- недосконалий механізм оподаткування, що штовхає підприємств на вчинення незаконних дій та операцій, в тому числі на заниження, а часто і приховування розміру виручки;

- нерентабельність та неплатоспроможність значної частини підприємств області;

- відсутність чіткого та зрозумілого механізму застосування нещодавно прийнятих нормативно-законодавчих актів, неузгодженість і поспішність прийняття багатьох законів.

Суб'єктивними причинами, які найбільше впливають на ускладнення соціально-трудових відносин в регіоні виступають:

- свідомі порушення власником законодавства про працю та порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) (КТС(К));

- низька виконавча дисципліна керівників (як приклад, тривалі затримки виплат заробітної плати);

- нереагування власника на вимоги найманих працівників та індивідуальні звернення працівників;

- небажання власника укладати та виконувати умови колективних договорів, в першу чергу це стосується підприємств з приватною формою власності;

– незнання та невиконання Закону України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів” та інших законодавчих актів, що регулюють сферу соціально-трудова відносин.

Якщо вдасться до вивчення стану соціально-трудова відносин на прикладі Хмельницької області в галузях легкої та харчової промисловості, транспорту, то проведений аналіз свідчить, що на сьогодні майже всі підприємства легкої промисловості працюють ритмічно, поступово вдосконалюючи своє виробництво.

Таким чином, легка промисловість області поступово набирає значних темпів зростання, що позитивно відображається на стані соціально-трудова відносин підприємств даної галузі. Між адміністрацією підприємств та найманими працівниками склалися гарні трудові відносини.

Серед підприємств харчової промисловості присутнє явище неповного робочого тижня: така ситуація практично на всіх цукрових заводах, окремі цехи працюють лише по кілька днів на тиждень, практикується широке застосування відпусток без збереження заробітної плати в зв'язку з закриттям на тривалий термін окремих підрозділів підприємства; для окремих дільниць та цехів розроблено тимчасові графіки, виходячи з об'єму робіт та налагодженої системи постачання сировини.

Аналіз стану погашення заборгованості із заробітної плати свідчить, що найбільш позитивні зрушення відбулися в період дії указу Президента України від 7.05.2001 р., № 292. КМУ і в тому числі адміністрація області як пріоритетний напрям своєї діяльності визначили забезпечення погашення заборгованості. По всіх галузях промисловості, в тому числі по харчовій, чітко вирізилася тенденція прискорення темпів скорочення боргів. Однак, оцінюючи стан справ, слід зазначити, що темпи погашення заборгованості із заробітної плати не забезпечують її повної ліквідації найближчим часом, що може призвести до виникнення конфліктних ситуацій.

Аналіз стану соціально-трудова відносин в галузі транспорту свідчить про те, що характерною особливістю діяльності автотранспортних пасажирських підприємств є велика частка пільгових категорій населення. В зв'язку з цим автотранспортні підприємства несуть великі збитки через відсутність коштів. Крім того, проблемою для цих підприємств є незначні (малі за обсягами та нерегулярні) відшкодування державою витрат, понесених в результаті перевезення пільгових категорій населення. Саме ця причина проковує зростання боргів, в першу чергу, по заробітній платі, перед найманими працівниками та, зворотно, перед державою – податкових надходжень до Державного та місцевих бюджетів. Зазначені чинники прямо впливають на соціально-трудова

відносини в автотранспорті – погіршують соціально-психологічний клімат та настрої працівників у випадку невивплати, заборгованості із заробітної плати. А це, в свою чергу, може спровокувати зростання напруженості в автотранспортних колективах.

Нами проводилось вивчення стану соціально-трудоових відносин в галузі торгівлі. Проведений аналіз стану та динаміки соціально-трудоових відносин показав, що соціально-трудоові відносини на підприємствах цього виду економічної діяльності залишаються складними. Істотний вплив на стан соціально-трудоових відносин на підприємствах торгівлі справляють процеси роздержавлення підприємств, зміна форм власності, що тягне за собою цілу низку соціально-економічних проблем, зокрема, значні обсяги дебіторської та кредиторської заборгованостей, заборгованості по заробітній платі, несвоєчасна виплата поточної заробітної плати, невизначеність правонаступника з виплати боргів із заробітної плати у випадку зміни власника підприємства, стійка тенденція скорочення штатних працівників тощо. Вивчення ситуації в області показало, що основним конфліктним чинником, який викликає ускладнення у відносинах між власниками та найманими працівниками на підприємствах торгівлі, залишається заборгованість із заробітної плати, сума якої станом на 1.06.2002 р. склала 1650,9 тис. грн, що на 504,4 тис. грн більше ніж на початок року.

Досить напружена складається ситуація в галузі освіти та охорони здоров'я. Заборгованість по заробітній платі в галузі освіти складає 856,2 тис. грн, в галузі охорони здоров'я – 401,0 тис. грн. Найбільше відмічається затримка виплати заробітної плати в районах області та сільській місцевості, є практика невивплати коштів за відрадження тощо.

Таблиця 2.1

**Заборгованість з заробітної плати в Хмельницькій області за видами економічної діяльності**

Вид економічної діяльності	Загальна заборгованість із виплати заробітної плати, тис. грн	Заборгованість на одного працюючого, грн
Промисловість	17924,9	564
Сільське господарство	40652,4	461
Транспорт	2638,1	745
Будівництво	3316,9	717
Освіта	856,2	238
Торгівля	1650,9	678

Аналіз стану соціально-трудоових відносин в Хмельницькій області свідчить про їх погіршення в частині порушення законодавства про оплату праці. Так, загальна сума виплаченої заробітної плати ста-

ном на 1.06.2002 р. складає 69511,6 тис. грн. Найбільша заборгованість з виплати заробітної плати мала місце в таких сферах економічної діяльності області як промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво, освіта та торгівля (див. табл. 2.1).

Аналіз даних, наведених в таблиці, свідчить, що найбільша питома вага з невиплати заробітної плати залишається в сільському господарстві. Працівникам цієї галузі не виплачено 40652,4 тис. грн, або 54 % від загальної суми заборгованості по області. Характерним є зростання боргів в порівнянні з початком року (на 11710,8 тис. грн).

В окремих регіонах області місцева влада не лише не виконує взяті на себе обов'язки перед колективами проблемних підприємств, але і самоусувається від вирішення питання повернення боргових сум з місцевого бюджету. Недостатнім також є рівень державного контролю за додержанням законодавства про працю. А в окремих випадках відсутнє оперативне втручання у вирішення назрілих конфліктних ситуацій. Вражаючим є той факт, що працівники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування не обізнані із законодавством про порядок вирішення КТС(К) і тому не завжди реагують на загрозу виникнення конфліктних ситуацій в деяких районах та підприємствах області і не застосовують необхідних заходів з їх вирішення.

В середньому сума заборгованості на одного працюючого станом на 1.04.2002 року складала 498,6 грн. У порівнянні з минулим роком цей показник залишається практично незмінним – коливається в межах 470-500 грн.

Таблиця 2.2

**Динаміка заборгованості з заробітної плати в Хмельницькій області за 2002 рік (в розрізі окремих галузей, у відсотках)**

Квартал	Галузь					
	Промисловість	Сільське господарство	Будівництво	Транспорт	Освіта	Інші
I	28,5	48,7	8,0	5,0	1,0	8,8
II	27,3	51,9	8,0	4,7	0,69	7,41
III	27,8	54,1	6,5	4,6	0,72	4,73
IV	26,0	58,2	5,6	3,9	0,62	5,28

З даних таблиці 2.2 випливає, що частка промислових підприємств в загальній сумі заборгованості по області знизилась на два пункти. В той самий час зростає частка боргів із заробітної плати в сільському господарстві – досягла майже 60 %. У решті галузей стабільно відслідковуються позитивні зміни – зниження частки заборгованості. Таким чином, є ймовірність виникнення розбіжностей між сторонами соціально-

трудова відносин в галузі сільського господарства та промисловості, де є тенденція до збільшення заборгованості з заробітної плати.

Незважаючи на те, що темпи виконання графіків погашення заборгованості з заробітної плати були прискорені, стан справ з погашенням заборгованості із заробітної плати кардинально не покращився – все ще існують підприємства, де керівництвом не приймається ніяких дій для покращання стану соціально-трудова відносин.

Слід відмітити активне втручання та допомогу окремих місцевих владних органів. Так, за сприянням голови Шепетівської міської ради достроково було виконано мирову угоду між виконавчим комітетом Шепетівської міської ради та комбінатом благоустрою міста з погашення працівникам комбінату заборгованих за виконані роботи та послуги в 1998–2000 роках коштів.

У процесі аналізу було проведено ряд заходів:

- збирання та аналітичне опрацювання інформації про стан соціально-трудова відносин в області з метою виявлення підприємств, установ, організацій, ускладнення на яких можуть призвести до виникнення КТС(К);

- проведення діалогу та пошук разом зі сторонами соціально-трудова відносин шляхів та напрямків вирішення розбіжностей;

- надання роз'яснень та рекомендацій керівникам підприємств;

- здійснення звернень до органів влади для сприяння у вирішенні конфліктних ситуацій, знаходження взаємоприйнятних рішень.

Домінуючою на сьогодні розбіжністю між сторонами соціально-трудова відносин залишається заборгованість із заробітної плати. Так, головною і невирішеною проблемою для найманих працівників виступають борги із заробітної плати за минулі періоди. Разом з тим, іноді керівники мають змогу погасити борги із заробітної плати, але вони не поспішають це робити. В цьому випадку для покращення соціально-трудова відносин на підприємствах необхідне втручання поряд з Національною службою посередництва і примирення інших компетентних органів. Найближчим часом все ще нагальною проблемою залишатиметься своєчасна виплата заробітної плати. Тому з усього видно, що до відділення НСПП все ще будуть звертатися працівники за допомогою у погашенні зароблених коштів.

Загалом кількісні показники та частота виникнення розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин вказують на тенденцію до збільшення випадків виникнення розбіжностей між найманими працівниками та роботодавцями.

Основними об'єктивними причинами виникнення розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин виступають:

– невиконання власником зобов'язань щодо виплати заробітної плати та інших виплат внаслідок незадовільного фінансового стану підприємств, установ, організацій;

– низький рівень технології та організації виробництва;

– великі обсяги дебіторської заборгованості (присутні майже на всіх підприємствах області);

– неконкурентоспроможність продукції (послуг) та відсутність замовлень, а також наявність стану банкрутства, що унеможливує ведення господарської діяльності та отримання коштів;

– недофінансування і несвоєчасне фінансування з Державного та інших бюджетів дотацій та субсидій, передбачених законодавством.

Основними суб'єктивними причинами виникнення розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин виступають свідомі порушення власником законодавства про працю (майже 90 % всіх конфліктних ситуацій).

Слід відмітити, що керівниками більшості підприємств області порушується законодавство про працю в частині невиконання зобов'язань із заробітної плати. Тривала відсутність оплати та відсутність адекватного реагування адміністрації зумовлює трудові колективи (профспілкові комітети) активно відстоювати свої права і свободи. Але така форма вирішення найманими працівниками назрілих проблем, на жаль, не є досить поширеною, як в розвинутих країнах. У нас більшість працівників стоять перед вибором – або звільняйся, або продовжуй далі працювати без будь-яких нарікань. І тому має місце така низька активність трудових мас, хоча на більшості підприємств області стан соціально-трудова відносин не найкращий. Пасивність найманих працівників у відстоюванні своїх трудових гарантій та прав пояснюється боязню втратити роботу, залякуванням з боку керівництва, великим авторитетом керівника в регіоні, вигідним становищем для окремих категорій працівників. Тому на сьогодні поки що в Хмельницькій області зберігається тенденція до зменшення виникнення колективних трудових спорів (конфліктів).

Аналіз кількісних параметрів КТС(К) та вимог, висунутих найманими працівниками, свідчить, що найбільш поширеними причинами залишаються:

– значні обсяги кредиторської та дебіторської заборгованостей;

– недостатність бюджетних асигнувань на фінансування передбачених і законодавчо закріплених гарантій та пільг;

– несвоєчасність фінансування по гарантіях та пільгах;

– недостатність державного контролю за дотриманням законодавства про працю;

– неузгодженість та поспішність прийняття багатьох законів.

Найбільш поширеними суб'єктивними причинами виникнення КТС(К) є:

- систематичні порушення окремими власниками законодавства про працю (порушення ст. 115 КЗпП України “Строки виплати заробітної плати”; ст. 24 ЗУ “Про оплату праці” щодо строків, періодичності і місця виплати заробітної плати; ст. 33–34 ЗУ “Про оплату праці” щодо проведення індексації та виплати компенсації втрати частини заробітної плати в зв'язку з порушенням термінів її виплати);

- порушення керівниками підприємств умов колективного та трудового договорів;

- несвоєчасне реагування або відсутність реагування власника на вимоги найманих працівників;

- невжиття власником заходів щодо покращання фінансового стану підприємств;

- незнання та недодержання положень Закону України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”;

- недостатній рівень знань правової бази окремими керівниками з питань управління підприємствами різних форм власності.

Протягом 2001–2002 років в регіоні проводилась робота, спрямована на поліпшення стану соціально-трудова відносин. Заходи, що були проведені з цією метою, полягали в наступному:

- проведення роз'яснювальної та консультаційної робіт з керівниками тих підприємств, на яких існує напружений стан соціально-трудова відносин з метою врегулювання розбіжностей на доконфліктній стадії;

- здійснення аналізу причин виникнення КТС(К);

- здійснення поглибленого аналізу ситуації на підприємствах, установах, організаціях, де склалися передумови виникнення КТС(К);

- аналіз причин, що стримують погашення заборгованості із заробітної плати чи призводять до її несвоєчасної виплати;

- налагодження взаємодії між профспілками та об'єднаннями роботодавців, органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування;

- проведення роз'яснювальної роботи, консультацій з питань недопущення порушень законодавства про працю та захист прав працівників з керівництвом підприємств, установ, організацій, де мали місце розбіжності між сторонами трудових відносин.

До правового забезпечення здійснення процедур для примирення слід віднести:

- надання учасникам КТС(К) консультацій та роз'яснень чинного законодавства з питань вирішення КТС(К);

- інформування про відповідальність за порушення законодавства про порядок вирішення КТС(К);
- надання сторонам КТС(К) бази та зразків документів, які використовуються при вирішенні КТС(К);
- проведення ряду консультацій за зверненнями громадян в особистому порядку;
- проведення бесід з керівниками підприємств, установ, організацій з метою виявлення конкретних шляхів вирішення проблемних питань соціально-трудових відносин;
- інформування через засоби масової інформації правової освіти населення та підвищення правової культури.

Аналіз та динаміка колективних трудових спорів та розбіжностей між сторонами соціально-трудових відносин показав, що кількість колективних трудових спорів та конфліктних ситуацій, що виникали у трудових колективах і ставали предметом розгляду і сприяння, зменшилась. Проте кількість розбіжностей зросла від 4 до 17. Тому сприяння подоланню розбіжностей між сторонами соціально-трудових відносин з використанням та дотриманням статей і положень законів, пошук взаємовигідних і взаємоприйнятних рішень має здійснюватись з метою стабілізації соціального та економічного становища підприємств, установ та організацій області, забезпечення більш врівноваженого і, тим самим, прогнозованого соціально-психологічного клімату в трудових колективах.

Важливо зазначити, що в більшості випадках керівники та наймані працівники звертаються до органів місцевого самоврядування в тих випадках, коли соціально-трудова відносина носять проблемний, а інколи конфліктний характер.

Головне завдання на сьогодні – це здійснення попередження та запобігання виникненню КТС(К), а також сприяння у погашенні заборгованості із заробітної плати, яка є основною причиною виникнення колективних трудових спорів (конфліктів), якомога швидшими темпами. Для цього слід об'єднати зусилля державних владних структур, роботодавців та профспілок з розв'язання цієї проблеми, ліквідації такої ганебної ситуації, яка має місце з дотриманням конституційного права громадян на своєчасну та в повному обсязі винагороду за працю.

Позитивні результати у справі поліпшення соціально-трудових відносин, вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів) чи запобігання їх виникненню є наслідком запровадження конструктивного діалогу, проведення переговорних процедур та процедур для примирення у конкретних колективних трудових спорах, трудових колективах; здійснення взаємодії з місцевими органами виконавчої

влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаннями роботодавців та профспілок з метою створення умов для передчасного реагування на загострення соціально-трудових відносин, забезпечення трудових прав та гарантій працюючих тощо.

Слід продовжувати і надалі у взаємодії із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаннями роботодавців та профспілок здійснювати конкретні заходи щодо поліпшення соціально-трудових відносин у колективах, запобігання виникненню колективних трудових спорів та сприяння своєчасному їх вирішенню, здійснення посередництва і примирення при вирішенні колективних трудових спорів, застосовуючи засади цивілізованого і правового вирішення розбіжностей між сторонами соціально-трудових відносин.

Отже, комплексний аналіз стану соціально-трудових відносин за 2001–2002 роки, динаміка та тенденції розвитку основних соціально-економічних показників Хмельницької області як в цілому, а також і по конкретних підприємствах, установах і організаціях, на яких має місце найбільш складна ситуація в сфері соціально-трудових відносин, виступив підґрунтям для прогнозування ймовірності виникнення колективних трудових спорів, виведення висновків та розробка пропозицій щодо здійснення комплексу запобіжних заходів, спрямованих на врегулювання розбіжностей між сторонами соціально-трудових відносин, недопущення їх переростання в колективні трудові спори (конфлікти).

Таким чином, впродовж 2001–2002 років було проаналізовано стан соціально-трудових відносин на підприємствах машинобудівної, харчової промисловості, житлово-комунального господарства, будівництва та транспорту, а також в сфері сільського господарства. В цілому слід зазначити, що на вказаних підприємствах фінансово-економічне становище все ще залишається складним.

Досить значний показник збитковості серед підприємств області негативно позначається не лише на їх фінансовому стані, але і ускладнює економічний стан регіону, погіршує матеріальне становище, оскільки зменшуються надходження до місцевих бюджетів, втрачаються потенційні платники податку.

Серед підприємств різних форм власності позитивний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування (сальдо) мали державні підприємства – 11,8 млн грн та приватні – 8,7 млн грн прибутку. У решті підприємств цей показник від'ємний: підприємства колективної форми власності допустили 70,2 млн грн збитку, комунальної – 15,3 млн грн, інших форм власності – 8,4 млн грн.

Найбільша заробітна плата відмічалася у працівників таких видів економічної діяльності, як виробництво електроенергії, газу та води і

транспортування трубопроводами, де заробітна плата була в межах 788–1916 грн і перевищила середньообласний показник у 3,5–8,5 разів. Водночас, розмір заробітної плати працівників, що займаються видобуванням торфу, хімічним виробництвом та сільським господарством, перебував на рівні 37,4–42,3 % від середньообласного показника.

Останні дані ще раз підтверджують складний стан соціально-трудових відносин в сільському господарстві і тому можна цілковито стверджувати, що розбіжності щодо виплати заробітної плати, розпаювання, кредитування сільськогосподарських товаровиробників під майбутній урожай будуть існувати ще тривалий час.

Враховуючи, що більше половини населення не має змоги повністю оплачувати комунальні послуги, прогнозуючи ситуацію на підприємствах житлово-комунальної сфери, можна стверджувати про те, що існує висока ймовірність ускладнення соціально-трудових відносин, виникнення розбіжностей та колективних трудових спорів і на інших підприємствах галузі, а також крайніх проявів невдоволень найманих працівників (акцій протесту, страйків). Тому стан соціально-трудових відносин на підприємствах даної галузі потребує пильної уваги.

В прогнозованому періоді можна очікувати ускладнення соціально-трудових відносин на підприємствах транспорту. Неодноразово на зрівали конфлікти між приватними водіями, акціонерними та державними автотранспортними підприємствами за розподіл сфер обслуговування. Крім того, значну конкуренцію для автотранспортних підприємств з державною формою власності становить укомплектований, технічно оновлений та модифікований парк автомобілів приватних підприємців та фірм.

Складною та остаточно неврегульованою є ситуація на новостворених сільськогосподарських підприємствах. Знову ж таки невіплата заробітної плати та заборгованості з неї, яка станом на 10 січня 2002 р. складала 28941,6 тис. грн (у порівнянні з аналогічним періодом минулого року вона зменшилась на 10 %), залишається вагомою причиною виникнення конфліктних ситуацій між сторонами соціально-трудових відносин в сільському господарстві. Свідченням грубих порушень процесу розпаювання та видачі майнових і земельних паїв в натурі зі сторони місцевої влади (сільських голів), неналежного реагування районного керівництва є скарги селян про порушення їх прав, що визначені та врегульовані Земельним кодексом України та нормами земельного законодавства. Нормативна база, що регулює систему відносин в сільському господарстві, на жаль, недосконала і тому потребують комплексного вирішення такі питання, як правонаступництво з заборгованих коштів за минулі роки на всіх сільськогосподарських

підприємствах, механізм відповідальності керівництва у випадку ігнорування ними вимог чинного законодавства щодо захисту законних прав громадян на володіння землею та майном, механізм надання та повернення кредитів сільськогосподарським товаровиробникам, законодавче закріплення державного захисту вітчизняних сільськогосподарських виробників тощо.

Невиплата боргів правонаступниками, відсутність коштів на оновлення та ремонт техніки, закупівлі пального на оранку та збір врожаю – це лише короткий перелік головних проблем, з якими стикаються сільськогосподарські товаровиробники, тому можна очікувати виникнення розбіжностей та зростання конфліктних ситуацій між сільськогосподарськими працівниками колишніх КСП та їх правонаступниками з виплати боргів, видачі майнових та земельних паїв.

Слід зауважити, що різких негативних змін в стані соціально-трудових відносин в районах, де зросли борги з невиплаченої заробітної плати, не передбачається. Загалом Хмельницький регіон був і продовжує існувати як практично спокійний та цілком передбачуваний з точки зору розвитку соціально-трудових відносин. Крім того, на території області майже відсутні конфліктні та напружені регіони. Хоча не є виключенням, що в майбутньому можуть виникнути ускладнення в районі Хмельницької АЕС.

Слід зупинитися на проблемах целюлозно-паперової промисловості та видавничої справи. Незахищеність та відсутність з боку держави належної підтримки вітчизняного видавництва та книгодрукування породжує простої, борги і збитки не лише для самих підприємств, що працюють з паперово-целюлозною продукцією, але на цьому втрачає і сама держава. На ринку паперової продукції склалась ситуація, коли окремі вітчизняні видавництва, ігноруючи постанову КМУ “Про заходи щодо підтримки вітчизняного виробництва целюлозно-паперової продукції” від 27.10.2001 р. №1445, і нині використовують під випуск підручників папір офсетний російського виробництва під маркою українського. Як показала практика, фінансування контрактів на постачання вітчизняного паперу необґрунтовано зривається. Така ситуація призводить до зупинки виробництва паперової продукції, в тому числі і на ВАТ “Понінківський КПК”. Таким чином, вже на рівнях державної виконавчої влади продовжують не виконуватися вимоги уряду щодо підтримки вітчизняного товаровиробника. Для виходу зі скрутною ситуацією самі підприємства пропонують програму виробництва паперу і картону для видання підручників, яка фінансується з Державного бюджету, тобто, держзамовлень, а також за участю ДАХК “Укрпапірпром” підготовлена та знаходиться на розгляді КМ України постанова, яка регламентує інвестування ВАТ “Понінківський КПК”,

що дасть змогу збільшити об'єми виробництва і стабілізувати роботу підприємства. Одним із шляхів подолання скрутного становища є підвищення відповідальності підпорядкованих Міністерству освіти і науки України видавництвам на виконання зазначеної постанови КМУ у частині використання вітчизняної картонно-паперової продукції у випадку виконання робіт за державні кошти, а Держказначейству встановити жорсткий контроль за фінансуванням програми випуску підручників, включаючи виробництво вітчизняного паперу і картону.

Таким чином, можна припустити, що стан соціально-трудоливих відносин залишатиметься найближчим часом напруженим. Для стабілізації ситуації необхідно вирішити питання щодо фінансування пільг, наданих споживачам послуг по квартплаті; владним структурам вирішити питання щодо відміни нарахування штрафних санкцій підприємствам комунальної власності за несвоєчасну оплату податків та зборів до бюджетів у випадку наявності перед ними заборгованості підприємств та організацій, що фінансуються з відповідних бюджетів за надані послуги. Саме ж керівництво для вирішення таких складних питань пропонує пошук інтерактивного впливу на споживача.

Потенційно конфліктною можна вважати галузь освіти. Хоча на сьогодні в Хмельницькій області розбіжностей та конфліктних ситуацій в цій сфері офіційно не зареєстровано, проте достеменно відомо, що досить складна ситуація у працівників освіти в сільській місцевості. На сьогодні ще існують сільські школи, і не поодинокі, де вчителям заборгували за 2–3 місяці.

Не потребує особливого афішування (адже це відомо) і такий стан справ, як неврегульованість міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці освітян. Про яку високу духовність та належний рівень знань можна говорити, коли оклад молодого вчителя менший заробітної плати технічного персоналу того ж закладу. Недостатній рівень бюджетних видатків держави на цю галузь, відсутність власних коштів у сільських школах на покращення матеріально-технічної бази, неналежних умов праці та низький рівень охорони праці виступають підґрунтям для появи розбіжностей та ймовірності виникнення колективних трудових спорів.

Напружений стан соціально-трудоливих відносин області існує в галузі сільського господарства. Так, найбільша сума заборгованості з заробітної плати відмічалася у працівників сільського господарства (54,1 % всієї заборгованості). Як позитивне явище, слід відзначити її зменшення (у порівнянні з початком 2001 року борг зменшився майже вдвічі).

Але ж існує ціла низка проблем: брак коштів позначається на нестачі паливо-мастильних матеріалів, запчастин, нової техніки. Часто

керівництво, зловживаючи довірою селян-працівників, допускає невідплату заробітної плати, не сповна розраховується за оренду земельних і майнових паїв або ж свідомо допускає банкрутство агроформувань. Серед підприємств сільського господарства області все ще актуальними та проблемними залишаються процеси розпаювання. Місцева влада допускає порушення діючого законодавства, неадекватно реагує на звернення та скарги громадян, оскільки у владних структурах спостерігається високий рівень корумпованості, бюрократична тяганина, привалювання власних інтересів та вигод, а, отже, упереджене ставлення до окремих підприємців, керівників реструктурованих підприємств, організацій, новостворених сільськогосподарських господарств. Нерідко відкрито демонструється сила державних і правоохоронних органів в окремих районах області, спрямована на придушення вітчизняного товаровиробника, роботодавця, платника податків і просто господаря. Усвідомлюючи свою безвихідь, сторони соціально-трудоких відносин можуть непередбачено відреагувати і навіть застосувати крайні заходи (страйки, пікети та інші прояви громадської непокори), що, в свою чергу, потягне виникнення конфліктних ситуацій.

Певні позитивні тенденції та зрушення все-таки прослідковуються. Але вони ще досить нестійкі на загальному фоні напівзруйнованих, розграбованих колишніх колгоспів, роками непогашених боргів, зношених основних фондів, відсутності компетентного керівництва. Знижений рівень самосвідомості та активності у відстоюванні своїх законних прав селянами, незнання законодавчої бази процесу реформування агропромислового комплексу, відсутність розуміння та підтримки з боку владних структур – усе це загострює відносини між сторонами соціально-трудоких відносин, тягне спонтанне виникнення розбіжностей, колективних трудових спорів та ускладнення ситуації галузі сільського господарства.

Діюча система пільг не забезпечує надання допомоги виключно бідним верствам населення, а сприяє помітному збільшенню доходів заможних верств населення, зростання економічної нерівності. А це продовжує породжувати хронічні несплати, борги та ускладнювати ситуації на підприємствах, що надають послуги населенню (автотранспортні та комунальні підприємства).

Потребують врегулювання розбіжності у погашенні заборгованості із заробітної плати, а в подальших періодах – з приводу незадовільних умов праці, невиконання колективних договорів (угод), недотримання керівниками підприємств законодавства про охорону праці.

За умови активізації прошарку працівників, що працюють в приватному секторі, необхідно посилити роботу з врегулювання розбіжностей між сторонами соціально-трудоких відносин з приводу

укладання та виконання колективних договорів, угод, порушення законодавства про працю.

Оскільки сьогодні багато державних підприємств практично не функціонують або працюють в режимі неповного робочого тижня, з тривалими безоплатними відпустками працівників, великими боргами та існує тенденція їх банкрутства, тому можна передбачити подальше загострення соціальної напруги між найманими працівниками та адміністрацією вказаних підприємств. Отже, слід посилити роботу з надання усних та письмових рекомендацій, роз'яснень сторонам колективних трудових спорів (конфліктів) в усіх аспектах та сферах діяльності для правового вирішення наростаючих конфліктів, попередження можливих порушень норм діючих законів.

При цьому, одні керівники залишають усе без змін, сподіваючись на самостійне вирішення проблем, інші шукають усі можливі шляхи виходу із скрутного становища: залучають інвесторів, перетворюються на філії фінансово міцних концернів, фірм, консорціумів, самостійно налагоджують та організують справи, знаходять вигідних та надійних бізнес-партнерів.

## ? Контрольні питання

1. Регіоналістика: функції, особливості, засади функціонування регіонів.
2. Оцінка потенціалу регіону та завдання регіонального розвитку.
3. Вплив науково-технічного розвитку та рівень розвитку регіонів.
4. Спеціалізація регіонального розвитку.
5. Характерні регіональні особливості розвитку окремих територій та економічних районів.
6. Завдання регіональної економічної політики.
7. Види економічних районів, їх формування.
8. Історія розвитку регіоналістики.
9. Територіальні схеми розвитку регіонів та етапи їх розробки.
10. Поділ праці як головний чинник регіонального розвитку РПС.
11. Територіально-виробничі комплекси: типи, умови розвитку та функціонування.
12. Соціально-трудові відносини в регіоні.
13. Нормативність регулювання соціально-трудових відносин.
14. Регіональні особливості розвитку соціально-трудових відносин.
15. Причини виникнення колективно-трудових спорів.
16. Правове забезпечення здійснення процедур для примирення між сторонами соціально-трудових відносин.
17. Складові елементи соціально-трудових відносин та їх класифікація.
18. Фактори впливу на соціально-трудові відносини в регіоні.

### РОЗДІЛ 3. ЛЮДСЬКІ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ: ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА І РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН РЕГІОНІВ

#### 3.1. Рівень розвитку і розміщення трудових ресурсів України

Населення країни – фактор її комплексного соціального та економічного розвитку. Від населення залежить формування міжрайонних функцій виробництва, потужність і структура потоку продукції, яка вивозиться за межі певної території, розвиток місцевого виробництва. Трудові ресурси створюють можливості для більш повнішого використання наявних природних ресурсів, сприяючи підвищенню рівня комплексного розвитку території. На території з великою забезпеченістю трудовими ресурсами, розвивається система виробництв з високою трудомісткістю продукції.

Динаміка чисельності населення залежить від його відтворення (природного руху), постійної міграції та адміністративно-територіальних змін. Під природним рухом населення розуміють сукупність процесів народжуваності, смертності та природного приросту, темпи зростання, темпи приросту.

Важливим показником природного руху є загальна кількість народжених. Рівень народжуваності залежить від умов життя людей, культури, добробуту, релігійних поглядів тощо. Однією з причин невисокої народжуваності є значна кількість жінок фертильного (дітородного) віку – неодружених. Ще одним негативним показником, що впливає на природний приріст населення в Україні, є досить значна кількість абортів.

Рівень смертності населення, пов'язаний з матеріальним становищем людей, харчуванням, способом життя тощо. В Україні серед померлих найбільша кількість відноситься до людей старшого віку.

Отже, природний приріст населення залежить від рівня народжуваності та рівня смертності. Дані про народжуваність, смертність та природний приріст розраховують на 1000 душ населення.

Коефіцієнт народжуваності:

$$n = \frac{P}{T \cdot M} \cdot 1000. \quad (3.1)$$

Коефіцієнт смертності:

$$m = \frac{L}{T \cdot M} \cdot 1000. \quad (3.2)$$

Коефіцієнт природного приросту:

$$K_{np} = \frac{P - L}{T \cdot M} \quad (3.3)$$

де  $P$  – кількість народжених у країні за період  $T$ ;

$L$  – кількість померлих;

$M$  – середня кількість мешканців регіону за період  $T$ .

Коефіцієнти природного руху обчислюють постійно. Для забезпечення хоча б простого відтворення необхідно, щоб сумарний коефіцієнт становив 2,6. В Україні даний показник дорівнює 2,12. Найвищі коефіцієнти природного приросту спостерігаються у країнах Близького Сходу та Африки, вони становлять 3,5–4,0.

Рівень розвитку продуктивних сил характеризується рядом соціально-економічних показників. Головними з них є: дослідження валового суспільного продукту (ВСП), національного доходу (НД) та частки національного доходу, використаного для споживання і нагромадження. За цими показниками Україна займає одне з останніх місць у світі у 1995–2002 роках (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Основні макроекономічні показники національної економіки України\***

Показник макроекономічного розвитку	У відсотках до попереднього року							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Валовий національний продукт	88,2	79,1	81,9	78,5	86,9	87,1	92,9	99,1
Вироблений національний дохід	87,9	90,0	96,8	95,4	97,6	98,1	98,6	99,3
Продукція промисловості	88,5	94,9	98,2	98,5	99,1	99,3	112,5	116,3
Продукція сільського господарства	96,4	90,9	99,2	58	62,2	63,1	71,4	70,8
Капітальні вкладення	71,4	80	92,2	91,8	90,1	90,2	94,1	96,2
Кількість зайнятих, млн чол.	23,7	23,2	22,6	22,3	21,8	21,6	22,1	21,3

\*Розраховано за даними [126, 127]

Валовий національний продукт (ВНП) характеризує кінцеві результати діяльності національної економіки. Валовий внутрішній продукт характеризує кінцеві результати внутрішньої економіки, без урахування надходжень ззовні. ВСП визначається як сума валової продукції галузей матеріального виробництва. НД – це ВНП за мінусом податків на виробництво та імпорт, а також суми амортизаційних відрахувань. Продуктивність праці – це відношення виробленого НД до чисельності працівників, котрі його створили.

Важливим показником рівня розвитку продуктивних сил є виробництво окремих видів продукції в розрахунку на одного жителя. Даний показник визначається не тільки виробничим потенціалом, а й

розвитком соціальної інфраструктури, під якою слід розуміти розвиток тих галузей, які забезпечують нормальні умови для життєдіяльності людей. Інфраструктура впливає на розвиток і розміщення галузей національної економіки та темпи урбанізації. Важливими показниками є товарообмін у сфері торгівлі, обсяги послуг, що надаються громадянським харчуванням, забезпеченість населення України житлом. Житловий фонд у розрахунку на одного жителя становить 19,2 м<sup>2</sup>, проте значна частина міського населення житлом не забезпечена. Якість житлових умов визначається комплексом послуг: наявністю ліфта, гарячої води, телефону; наявністю парків, скверів, зелених насаджень на одного жителя. Соціальна сфера багата в чому залежить від наявності дитячих дошкільних закладів, лікарень, санаторіїв. Забезпеченість за кількістю лікувальних закладів різного типу становить на 10000 чол. – 125 ліжок. Наявність певної кількості закладів культури (біля 30000), бібліотек (біля 24000) значно підвищують інтелектуальний та моральний стан населення. Інтелектуальний потенціал визначається вищими навчальними закладами (біля 200), до яких в Україні додалася велика кількість недержавних. Велике значення у досягненні високого рівня розвитку продуктивних сил має розвиток санаторно-курортного комплексу. Сприятливі умови для цього є у Криму, Карпатах, Приазов'ї. Санаторно-курортний комплекс характеризується кількістю відпочиваючих, санаторіїв та пансіонатів, ліжок. Дослідженням розвитку соціальної інфраструктури України приділяється недостатня увага, хоча на науковій основі потрібні рекомендації урядовим структурам розвивати ті галузі, які відстають (сферу побуту, громадського харчування).

Важливим показником рівня життя населення є динаміка середньомісячної заробітної плати (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Динаміка середньомісячної заробітної плати в Україні**

Заробітна плата	Рік				
	1998	1999	2000	2001	2002
Номінальна, грн	153,49	177,52	230,13	311,08	361,4
У відсотках до відповідного періоду попереднього року	107,2	115,7	129,6	135,2	116,2
Реальна, у відсотках до відповідного періоду попереднього року	96,2	91,1	99,1	119,3	114,6

Досягнення оптимально високої, економічно ефективної та соціально обґрунтованої зайнятості – важлива частина процесу відновлення та подальшого підйому економіки України. Зміни в соціальній структурі населення впливають на розподіл людей за характером

трудової активності на самодіяльний і несамодіяльний. Основним критерієм цього розподілу є характер основного джерела засобів існування.

На склад трудових ресурсів та їх чисельність впливають такі демографічні фактори, як загальна чисельність населення і його статеві-вікові характеристики.

Використання трудових ресурсів характеризується показником зайнятості. Зайнятість населення – це активна діяльність частини населення щодо створення суспільного продукту (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Динаміка зайнятості населення України (1998-2002 рр.)**

Показник	Рік				
	1998	1999	2000	2001	2002
Середньомісячна кількість економічно активного населення у віці 15–70 років, усього, тис. осіб	–	22747,0	23127,4	22755,0	23060
Кількість зареєстрованих безробітних (на кінець звітного періоду), тис. осіб	1003,2	1174,5	1155,2	1008,1	1120,3
Рівень зареєстрованого безробіття, у відсотках до кількості працездатного населення в працездатному віці	3,7	4,3	4,2	3,7	4,1

Згідно із законом України “Про зайнятість населення” до зайнятого населення належать громадяни нашої країни, які проживають на її території на законних підставах:

- працюючі за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні та за кордоном;

- громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їх сімей, які беруть участь у виробництві;

- вибрані особи, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління чи в суспільних об’єднаннях;

- громадяни, які служать у збройних силах, прикордонних, внутрішніх, залізничних військах, органах національної безпеки та внутрішніх справ;

- особи, які проходять професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; які навчаються у денних загальноосвітніх школах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах;

– зайняті вихованням дітей, доглядом за хворими, інвалідами та громадянами похилого віку;

– працюючі громадяни інших держав, які тимчасово перебувають в Україні і виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств і місій.

Об'єктивна необхідність раціонального використання трудових ресурсів існує постійно. Раніше дана проблема розв'язувалася шляхом ліквідації безробіття і забезпечення повної зайнятості, а тепер головним завданням стає підвищення ефективності їх використання (повна зайнятість населення). Новим явищем у соціальному житті України є вивільнення працівників і поява безробітних. Показники, які характеризують зайнятість населення в регіоні, наступні:

– рівень фактичного безробіття:

$$P_{\phi} = \frac{Ч_{\text{безр}}}{Ч_{\text{р.с.}}} \cdot 100 \%, \quad (3.4)$$

де  $Ч_{\text{безр}}$  – чисельність безробітних, чол.,

$Ч_{\text{р.с.}}$  – чисельність робочої сили, чол.;

– чисельність безробітних:

$$Ч_{\text{безр}} = Ч_{\text{р.с.}} - Ч_{\text{зайн}}, \quad (3.5)$$

де  $Ч_{\text{зайн}}$  – чисельність зайнятих, %;

– рівень циклічного безробіття:

$$P_{\text{цикл}} = P_{\phi} - P_{\text{пр}}, \quad (3.6)$$

де  $P_{\text{пр}}$  – природний рівень безробіття, чол.;

– економічна ціна безробіття, грн:

$$E_{\phi} = (2,5 \text{ \% від ВВП}) \cdot P_{\text{цикл}};$$

$$E_{\phi} = \frac{\text{ВВП}}{100} \cdot 2,5 (P_{\phi} - P_{\text{пр}}), \quad (3.7)$$

де  $\text{ВВП}$  – обсяг валового національного продукту, грн.

Впровадження ринкових механізмів господарювання вимагає від держави завчасної розробки та реалізації спеціальних програм, які б сприяли зайнятості населення.

Удосконалення розселення населення – це надзвичайно важлива проблема раціонального розміщення та територіальної організації продуктивних сил України. У сучасних умовах фактор розселення в інтенсифікації господарства та територіальній організації суспільства зростає. НТП посилює вплив розселення на виробництво, ускладнює взаємозв'язки між ними. Поглиблюється також взаємовплив розселення та соціальних процесів розвитку країни, особливо її соціальної інфраструктури.

Розміщення людських ресурсів пов'язане з “розселенням” продуктивних сил як характеристикою розміщення населення. Воно є міським і сільським. Головними чинниками, що мають вплив на розселення продуктивних сил є: соціально-економічні, природні та демографічні. Природні фактори позначаються на процесах розселення внаслідок територіальних відмінностей природного середовища (поверхні, клімату, корисних копалин, якості земельних ресурсів). Розселення також залежить від напрямів постійних і м'ягких переміщень населення та їх інтенсивності.

Формування єдиної системи розселення в Україні як взаємопов'язаної мережі всіх поселень передбачає створення, насамперед, обласних систем з визначенням їх місця у системі вищого рангу. Обласні системи розселення – це сукупність міських і сільських поселень, об'єднаних навколо обласних центрів і керованих ними. Виділяють ще і локальні системи у межах областей: міжрайонні, куштові й елементарні. Всі вони формуються навколо якогось центру на основі виробничих, трудових, культурно-побутових, адміністративних та родинних зв'язків.

Система регіонального розселення – це сукупність поселень, які об'єднані цілісністю наявних соціальних і економічних зв'язків. Ці системи формуються під впливом різних факторів, головними з яких є: розміщення продуктивних сил, економіко-географічне положення, поєднання природних умов і ресурсів, демографічна ситуація, рівень розвитку інфраструктури тощо.

Важливим напрямком удосконалення розселення є поліпшення умов життя сільських жителів через формування мережі великих упорядкованих селищ, проведення в них капітального, житлового і виробничого будівництва, а також через введення сільських поселень в обласні системи населених місць усіх рангів.

Поділ поселень на міські та сільські заснований на відмінностях у характері матеріального виробництва, яке має визначальний вплив на розмір та розміщення поселень. Розвиток міських поселень пов'язаний з потужністю, спеціалізацією та розміщенням промислових підпри-

емств, об'єктів будівництва та транспорту, сільських поселень – з використанням землі, розвитком та розміщенням сільськогосподарського виробництва. Для сільських поселень більш характерна, порівняно з міськими, віддаленість від місць прикладання праці, значний зв'язок населення із землею та природним середовищем, деконцентрація та територіальна розосередженість сільського населення.

Міське населення з 1918 до 2000 р. зросло в Україні більше ніж у 5,4 рази, а сільське зменшилося майже вдвічі. В Україні 445 міст та 909 селищ міського типу. Міста поділяються на економічні (промислово-транспортні) та соціальні (культурні, рекреаційні). У західній частині розміщено 210 міст (47 %), проте в них проживає лише 36 %, у східній частині 183 міста (41 %), проте в них проживає майже 50 % всіх городян. Міста за функціями розвитку поділяють на моно- та поліфункціональні. Найгустіше розселення міст у Донецькій (51 місто), Луганській (37 міст), Київській (25 міст), Одеській (18 міст) та Харківській (17 міст) областях.

Більшість міських жителів припадає на так звані містечка – проміжну між містом і селом ланку поселень. Вони розміщуються навколо промислових підприємств, курортів, санаторіїв чи залізничних вузлів. У них мешкають дві та більше тисяч чоловік, передусім робітників і службовців та членів їх сімей.

Міські поселення в Україні поділяються на малі (до 50 тис. чол.), середні (до 100 тис. чол.), великі (до 200 тис. чол.), дуже великі (до 1 млн чол.), міста-мільйонери (більше 1 млн чол.). До міст-мільйонерів належать – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, до дуже великих: Запоріжжя, Львів (800 тис. чол.), Кривий Ріг (737 тис. чол.), Маріуполь (524 тис. чол.), Миколаїв (519 тис. чол.), Луганськ (504 тис. чол.).

Селища міського типу поділяють на індустріальні, агропромислові, сільськогосподарські, несільськогосподарські та мішані. У 2000 р. найбільше селищ зосереджено у Східній (446) та в Західній (327) економічних зонах. Найменше їх у Південній зоні – 138.

Селища міського типу відіграють важливу роль у господарському освоєнні територій, їх заселенні, розміщенні продуктивних сил та в територіальній організації народного господарства. В районах з розвиненою нафтовою, газовою, вугільною, лісовою, деревообробною, харчовою промисловістю, на транспортних магістралях потреба в робочій силі невелика. Тому тут для її розселення доцільно створювати не міста, а селища міського типу.

В Україні виділяються кілька областей з високим складом міського населення – Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Львівська.

Для України характерне таке утворення як міські агломерації – їх біля 20 (Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинсь-

ка, Горлівсько-Єнакіївська та інші). Під агломерацією розуміють територіальне утворення з наступними властивостями:

- виникає на базі великого міста і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти;

- відрізняється високим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, передусім промисловості, наукових та навчальних закладів, а також високою щільністю населення;

- справляє вирішальний перетворюючий вплив на навколишнє середовище, змінюючи економічну структуру території та соціальні аспекти життя населення.

Моноцентричні агломерації характерні значним виробничим і невиробничим потенціалами та транспортом. Біцентричні та поліцентричні характерні для районів інтенсивного розвитку сучасної важкої індустрії. Центри рекреації та оздоровлення – Моршин, Хмільник, Трускавець, Євпаторія, Ялта та інші. Багатогалузеві – Горлівка, Макіївка, Нікополь.

Сільське розселення характеризується своїм постійним зменшенням, яке обумовлене відтоком у зв'язку із пошуком роботи, зменшенням народжуваності і збільшенням смертності (депопуляція).

В Україні 16772 села не мають поштових відділень та медичних пунктів, 13758 – закладів освіти; вмирає майже 8 тисяч повністю деградованих поселень, а це 27 % від їх загальної кількості.

Сільське населення переважає у Вінницькій (53 %), Тернопільській (56 %), Чернівецькій (57 %), Закарпатській (61 %), Івано-Франківській (56 %), Рівненській (52 %) та Хмельницькій (51 %) областях, тобто на Заході та Поділлі, де промисловість розвинена слабше. Найменша частка сільського населення – у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Харківській областях.

За чисельністю населення села поділяються на малі (до 500 осіб), середні (до 1000 осіб) і великі (більше 1000 осіб). Планування сільських поселень в Україні – групове, одновуличне, ланцюгове, регулярне у вигляді хуторів. Села тісно пов'язані між собою різними виробничими, адміністративними, управлінськими, культурно-побутовими зв'язками, що зумовлює різні системи розселення. Виділяють такі регіональні міжобласні системи розселення: Центральну, Західну, Північно-Східну і Південну, а іноді ще і Подільську.

В Україні є 24 обласні системи розселення міських і сільських поселень, об'єднаних навколо обласних центрів, та Автономна Республіка Крим. Сільське розселення на сучасному етапі деградує, в селах залишається більша частина пенсіонерів.

Найтиповіший регіон сільського розселення (38 % усієї території країни) – Східноукраїнський – потребує заходів щодо відтворен-

ня сільського розселення. Другий за площею Подільський регіон – 34 чол. на 1 км<sup>2</sup>. Усі класи сільського розселення об'єднуються у такі групи: Типовоукраїнську, Прикарпатську, Середньосільську, Буковинсько-Закарпатську, Великосільську.

Проблеми, які існують на селі, повинні вирішуватись за допомогою держави. Це і соціально-економічна, і культурно-духовна інфраструктура, охорона здоров'я. Лише докорінна зміна виробничих відносин на селі та приватизація землі може покращити соціально-економічний стан.

Не завжди сільського жителя задовольняє соціально-економічна та культурно-духовна інфраструктура. Справді, у сільській місцевості типових шкіл 45 % і в них навчається 60 % дітей, а решта – в пристосованих приміщеннях або взагалі в аварійних чи старих.

Село не забезпечене повноцінними закладами охорони здоров'я, тут удвічі менше лікарняних ліжок ніж у середньому в державі. Недостатня також мережа служби побуту.

Необхідно посилити увагу до соціально-культурного та побутового обслуговування населення, особливо його децентралізації у зонах та регіонах, що позитивно може вплинути на поліпшення демографічної ситуації: зменшення міграційних потоків сільського населення, збільшення його у центральних великих опорних населених пунктах, де виникне так звана сільська переробка промисловості тощо.

Потрібно створювати умови для формування великих сімей, поліпшення здоров'я населення, охорони матері і дитини, зменшення міграційного відпливу сільського населення.

В Україні проживає більше 70 % українців, 22 % росіян, близько 1 % євреїв, 0,6 % молдаван, 0,7 % білорусів, по 0,5 % – болгар та поляків. Всього на території України проживає близько ста національностей. Наукове обґрунтування продуктивних сил об'єктивно потребує враховувати національні особливості та інтереси розвитку кожної нації та народності; необхідно усунути утримання одних районів за рахунок інших. Для ефективного управління Україні потрібна система ранжування областей і районів за рівнем розвитку продуктивних сил, виявлення причин відставання окремих регіонів. Вона повинна включати такі показники: розподіл національного сукупного суспільного продукту і національного доходу; розвиток основних галузей матеріального виробництва промисловості, сільського господарства та транспорту. Разом з тим в Україні не досліджуються такі показники, немає оптимальної методики оцінки рівня економічного розвитку навіть країни. Важливими завданнями науки РПС є розробка показників для виявлення конкретної залежності між рівнем розвитку продуктивних

сил та рівнем спеціалізації, комплексності, станом розвитку виробничої й соціальної інфраструктур як у районах, так і між районами на різних стадіях економічного розвитку.

Отже, можна зробити такі висновки: сільське розселення України зазнало змін через хибну аграрну політику і диференціацію сіл; важкі умови життя та праці селянина, відсталість сфери побуту і послуг спонукали до масових виїздів, особливо молоді, що призвело до збезлюднення українського села, його деградації, старіння населення і від'ємного салдо в природному прирості.

Загалом оцінка рівня регіонального економічного розвитку може проводитись за допомогою показника господарського освоєння території, що визначається величиною виробленого сукупного суспільного продукту на 1 км<sup>2</sup> території. Індекс освоєння території визначається і за рівнем заселення, валової продукції промисловості й сільського господарства, довжиною транспортних артерій.

Головним показником раціонального розміщення продуктивних сил є рівень життя населення і його регіональні відмінності. Для цього слід розробляти соціальні нормативи споживання матеріальних благ і послуг, складати раціональні бюджети споживання, які відображали б перспективні потреби населення в матеріальних благах та послугах. Рівень задоволення потреб населення визначають як співвідношення фактично досягнутого рівня споживання матеріальних і духовних благ з раціональними нормами споживання, розрахованими для населення певного регіону.

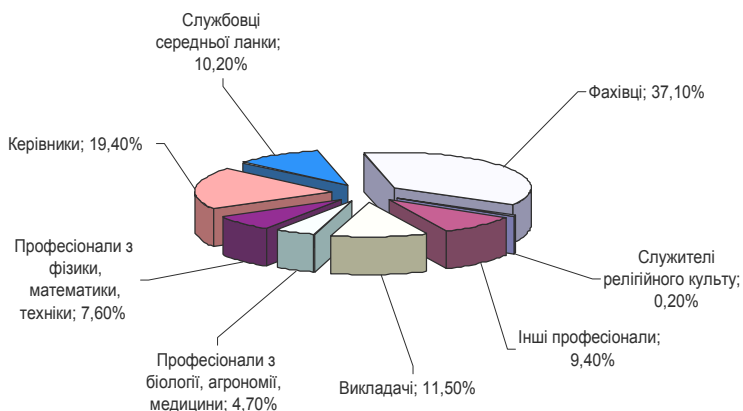


Рис. 3.1 – Склад населення з високим соціальним статусом у 2002 році

Рівень життя характеризується рядом таких показників, як реальні доходи населення, номінальна заробітна плата, доходи фер-

мерських господарств, обсяг роздрібного товарообороту, рівень Використання фондів соціального споживання.

Нами проаналізована структура населення у 2002 р. з високим соціальним статусом, в якій 37,1 % складають фахівці (рис. 3.1).

Рівень життя населення може визначитися і порівнянням розмірів та динаміки споживання продуктів харчування та непродовольчих товарів, житлових і комунально-побутових послуг, послуг транспорту і зв'язку, соціально-культурної сфери, умов відпочинку і праці.

Рівень життя населення за міжнародною класифікацією визначається за допомогою індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), за яким Україна знаходилася у: 1994 р. – на 45, 1998 р. – на 95, а 2000 р. – на 78-му місці (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Порівняльна таблиця рівня життя населення**

Показник	Індекс тривалості життя	Індекс доступності освіти	Індекс доходу на душу населення	ІРЛП	Місце у світі
Світовий рівень	0,64	0,71	0,94	0,764	–
Україна у 1998 р.	0,72	0,91	0,43	0,689	95
Україна у 2000 р.	0,71	0,92	0,51	0,744	78

Індекс розвитку людини оцінюється за такими показниками: середньою тривалістю життя, рівнем доходу на душу населення, рівнем доступності освіти. Як бачимо, найменшого рівня Україна досягла в доходах на душу населення, який суттєво вплинув на визначення її місця у світовому просторі.

### **3.2.<sup>1</sup> Механізм управління соціально-трудовими відносинами на регіональному ринку праці**

В алгоритм оптимізаційної моделі соціально-трудових відносин в регіоні та їх прогнозування на перспективу, на наш погляд, слід включити інформацію бюджетів часу, яка може використовуватися для наступного:

1) характеристики стану окремих сфер і галузей, зокрема, стану в них соціально-трудових відносин;

2) визначення соціально-економічних цілей і виявлення засобів досягнення оптимальних соціально-трудових відносин;

<sup>1</sup> Параграф написаний к.е.н., доц. кафедри “Управління персоналом та економіки праці” Хмельницького національного університету Приступою М.І.

3) визначення ефективності запровадження нових соціально-трудова відносин на регіональному ринку праці.

Споживання матеріальних благ і окремих послуг, з одного боку, потребує додаткового часу. З іншого – у протилежному напрямку здійснюється перенесення частки домашніх робіт у сферу послуг і тим самим збільшення вільного часу.

Удосконалюючи взаємопов'язану розробку нормативів споживання матеріальних благ і послуг, а також використання бюджету часу, особливо перспективним є напрямок доповнення диференційованого балансу доходів і споживання населення інформацією про бюджет часу його груп. Здійсненню цієї мети може посприяти розробка типології життєдіяльності населення (споживання і використання часу).

Порівняльний аналіз бюджету часу працівників різних міст Хмельницької області вказує, що специфіка умов праці і споживання обумовлена не тільки природно-географічними, культурно-національними особливостями, але й рівнями соціально-трудова розвитку регіону, що й визначає необхідність оцінки соціально-трудова відносин в регіоні за рівнем використання бюджету часу.

Соціально-трудова відносини на регіональному ринку праці не можуть бути заданими лише через нормативи матеріального споживання. Для ефективного функціонування регіонального ринку праці соціально-трудова відносини повинні регулюватися наступними групами нормативів:

- соціально-трудова нормативами: тривалістю робочого дня та тижня; безпекою та умовами праці; часом на операцію, прохід чи перехід; підготовчо-заключним часом, штучним, штучно-калькуляційним часом;

- кваліфікаційного і професійного рівня: числом підлеглих, чисельністю спеціалістів, керованістю, обслуговуванням, режимами праці і відпочинку;

- економічними або розподільними нормативами: мінімальною годинною і місячною зарплатою, шкалою тарифів та окладів встановленого розміру пенсій та різного роду виплат, розподілом прибутку, суміщенням професій, поділом і кооперацією праці;

- споживчими нормативами: раціональним споживанням продовольчих і промислових товарів, прожитковим мінімумом, вмістом споживчого кошика, необхідністю енергоносіїв, забезпеченням різними послугами (освітою, охороною здоров'я, зв'язком, побутовими послугами);

- екологічними нормативами: граничнодопустимими викидами, екологічними цінами товарів і послуг, розмірами санітарних захисних

зон, площами озеленення, гранично допустимим забрудненням землі, води, повітря.

Система взаємопов'язаних нормативів може бути покладена в основу побудови конкретних імітаційних моделей, які забезпечують вибір математичного апарату, адекватного рівню деталізації й управління соціально-трудова відносинами (рис. 3.2).



**Рис. 3.2 – Загальна структура факторів впливу на соціально-трудова відносини**

Визначення всієї сукупності взаємозв'язків і залежностей у загальній системі запропонованих нормативів дозволить підвищити рівень їх обґрунтованості, розширити сферу застосування не тільки у процесі прогнозування соціально-трудова відносин, але й при розробці моделей розвитку соціально-трудова відносин в окремих фірмах, на підприємствах.

Науковий пошук має бути націлений на визначення напрямів забезпечення оптимуму між виробництвом, сферою послуг, системою освіти, кваліфікаційно-професійним рівнем працюючих для досягнення оптимальних моделей соціально-трудова відносин на регіональному ринку праці.

Під оптимальними потребами, виробництвом, сферою послуг тощо слід розуміти встановлення оптимальних вищезазначених нормативів і їх дотримання.

Вказані нормативи покликані вирішити низку практичних завдань:

– отримати повну уяву про цілі соціально-трудова відносин на регіональному ринку праці. Локальною метою соціально-трудова відносин регіону слід вважати досягнення нормативного рівня кожного показника;

– здійснити вибір основних напрямів і оцінку необхідних ресурсів;

– дати можливість розглядати процес планування соціально-трудоих відносин як розробку програми по досягненню відповідних нормативів;

– оцінити ступінь напруженості в регіоні за тими чи іншими напрямками;

– забезпечити оцінку ступеня розвитку соціально-трудоих відносин.

Через те необхідне створення нової концепції нормативного забезпечення, яка б включала більшу частку якісних нормативних показників, які відображали б рівень соціальних послуг в бік кількісних показників з урахуванням новітніх технологій.

Для оптимізації розвитку соціально-трудоих відносин доцільним буде використання методу екстраполяції на основі укрупнених соціально-економічних угруповань, що дасть можливість визначити загальні тенденції на регіональному ринку праці.

Проект структурної схеми розробки комплексного розвитку соціально-трудоих відносин в регіоні має вигляд, який схематично може бути зображений взаємозв'язками між його складовими (рис. 3.3).

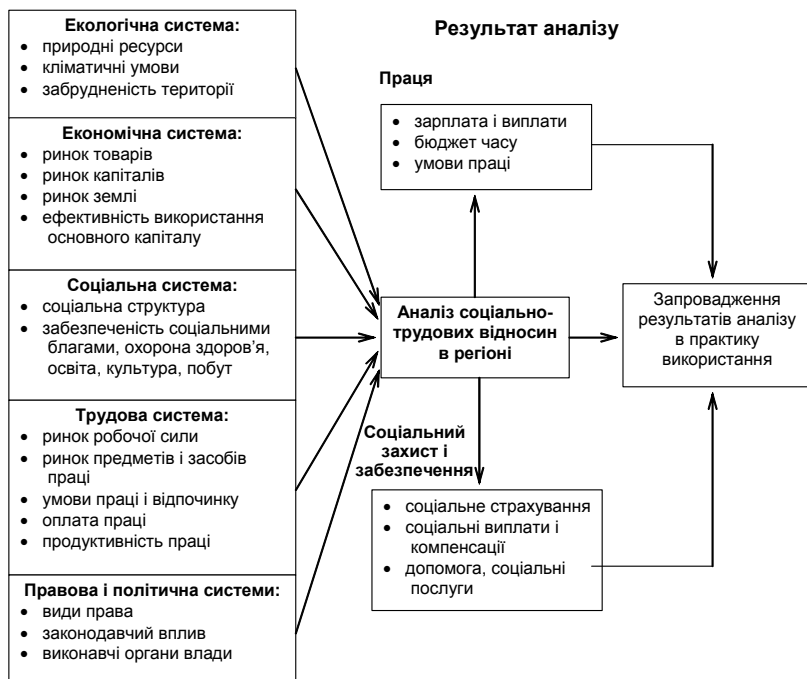


Рис. 3.3 – Структура системи аналізу соціально-трудоих відносин на регіональному ринку праці

Загальнодержавними пріоритетами політики забезпечення соціальних гарантій можуть бути: створення належних умов праці, запровадження активних заходів з охорони праці, удосконалення профосвіти, розвиток і удосконалення системи соціального партнерства та формування нормативно-правового функціонування системи соціальних гарантій зайнятості, встановлення на державному рівні мінімальних гарантій у сфері праці, підвищення рівня соціального захисту працівників у випадку банкрутства підприємства, подальший розвиток соціального партнерства як системи відносин між учасниками виробничого процесу. Система соціального партнерства на державному рівні діє на основі Генеральної угоди – між урядом, об'єднаннями роботодавців та профспілками; на регіональному – роботодавцями, органами регіональної виконавчої влади та профспілками; на галузевому – галузеві узгодження між Мінпраці і соціального захисту, роботодавцями та відповідними профспілками; на локальному – колективні договори між роботодавцями та працівниками.

Для подальшого розвитку та удосконалення системи соціально-трудових відносин (рис. 3.4) необхідно виконати наступне:

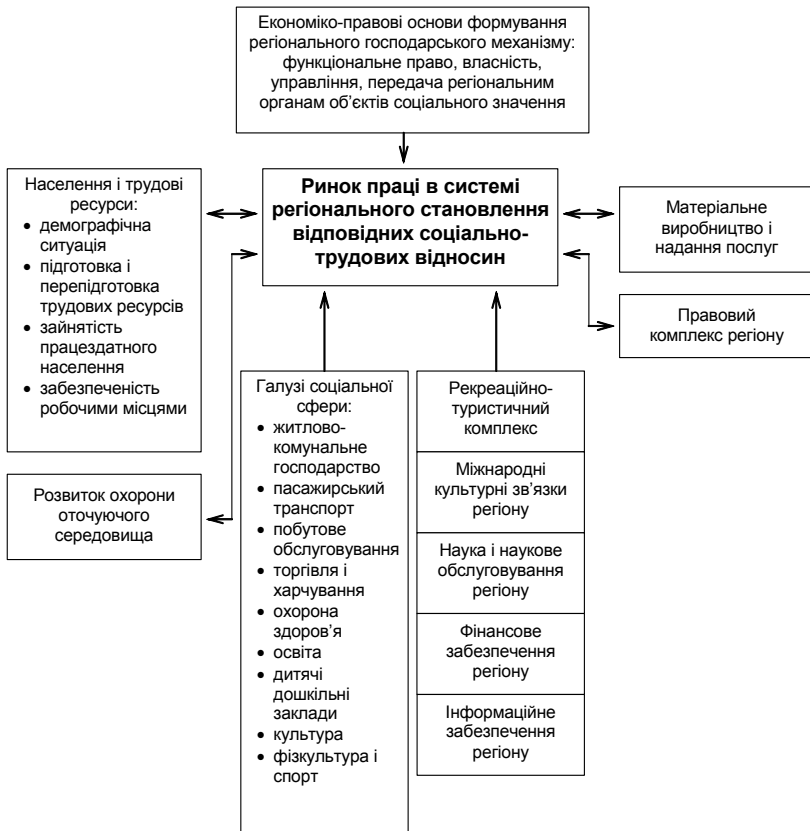
- розробити механізм удосконалення організаційних форм соціального партнерства і процедур взаємодії суб'єктів соціально-трудових відносин на основі законодавчо-правової бази з використанням колективно-договірної системи;
- створити систему взаємодії працівників, роботодавців та органів виконавчої влади;
- забезпечити правові основи нормативних актів у сфері праці та соціально-трудових відносин;
- обмежити державне втручання у сферу праці на рівні контролю за соціально-правовими відносинами.

Механізм удосконалення умов праці має забезпечити покарання порушників нормативного стану охорони і умов праці та заохочення їх до покращення вищеназваних показників.

Серед соціальних гарантій щодо забезпечення належних умов праці слід визначити:

- удосконалення нормативів з безпеки праці, перегляд діючих і розробки технічно обґрунтованих норм затрат праці і правил з її охорони, санітарно-гігієнічних нормативів;
- визначення переліку виробництв, робіт і посад, за якими утримується право на додаткові пільги у зв'язку з шкідливими умовами праці.

Дослідження соціально-трудових відносин на макроекономічному рівні, які можуть бути продемонстровані на прикладі Колективних



**Рис. 3.4 – Структурна схема розробки комплексного розвитку соціально-трудових відносин в регіоні**

конфліктів – страйків, показують, що у 2000 році в Україні страйки відбулись на 76 підприємствах, організаціях і установах, в яких прималяли участь біля 20,6 тис. осіб, втрати робочого часу склали 2200 тис. людино-годин, невиконання робіт у зв'язку з цим склало 32,2 млн грн [125, с. 3].

У 2001 році кількість страйків зменшилась і склала 46, в них взяли участь 14,8 тис. чол., а у 2002 році відбулось 22 страйки, на які вийшло 6,8 тис. осіб і втрати робочого часу склали 710 тис. людино-годин.

Порушення, які викликали колективні невдоволення – це порушення з виплати заробітної плати, виконання колдоговорів, визначення робочого часу і відпочинку, трудової дисципліни.

З кожним роком збільшується кількість укладених колективних договорів. У порівнянні з 1994 р. їх кількість збільшилась у 2000 р. майже удвічі і склала 72089, що складає 75,6 % охоплених ними працюючих [125, с. 4], а кількість страйків у 2000 р. зменшилась у порівнянні з 1998 р. майже у 10 разів.

В Україні створена Національна служба посередництва і примирення, яка зіграла значну роль у врегулюванні трудових конфліктів, зокрема, у вживанні заходів щодо попередження страйків та вирішенні спорів під час і до реалізації рішень органів що займаються примиренням. Нині діють Генеральна угода і понад 70 галузевих та 30 регіональних угод.

Колективні договори і угоди охоплюють весь аспект трудових і соціально-економічних відносин: режими праці й відпочинку, зайнятість і оплату праці, охорону і виробничу діяльність, соціально-побутові умови. Але з 16 млн членів профспілок лише четверта частина працює в режимі колективних договорів. Відсутні договори на приватних, спільних та малих підприємствах.

Серед завдань, які має вирішувати Національна служба посередництва, слід зазначити соціальні аспекти економічної політики (вдосконалення законодавчо-нормативної бази соціально-трудових відносин, сприяння організації переговорного процесу щодо укладання Генеральної угоди, надання методичної допомоги органам соціального партнерства нижчого рівня, взаємодія з міжнародними організаціями з питань розвитку соціального партнерства.

За сприянням цього органу в Україні прийняті закони, які регулюють соціально-трудові відносини: “Про соціальне партнерство”, “Про зміни і доповнення до Закону України”, “Про колективні договори і угоди”, “Про організації роботодавців та їх об’єднання”, “Про профспілки, їх права та гарантії”, “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”.

Для приведення законодавств України до міжнародних норм в Україні ратифіковано Конвенції МОП №2 про безробіття, №114 про тристоронні консультації, №154 про колективні переговори, №158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця, №88 про організацію служб зайнятості.

В Україні найвищий відсоток членства працівників у профспілках (94 %) і найменший відсоток працівників, охоплених колективними договорами (75,6 %). Для порівняння у Франції, відповідно – 10 % і 92 %, у Німеччині – 32 % та 90 %.

Необхідне дотримання закону “Про соціальне партнерство”, яке являє собою об’єднання представників найманих працівників, точніше профспілок, роботодавців та держави, спрямоване на пошук компро-

місів у питаннях соціально-трудових відносин. Воно існує на місцевому регіональному та державному рівнях з Національною радою соціального партнерства при Президентові України.

Аналіз більшості галузей ринку праці і соціально-трудових відносин вказує на те, що продовжує знижуватися рівень оплати праці, якщо враховувати рівень інфляції, трудова дисципліна і охорона праці, зростає кількість соціально-трудових конфліктів. Відсутній механізм реалізації прийнятих соціально-трудових прав і гарантій в Україні.

Необхідно надати право працівникам на компенсацію при порушенні трудового законодавства. Слід ініціювати прискорення прийняття законів про порядок розв'язання колективних трудових конфліктів, про профспілки, про соціальне партнерство.

Взаємопов'язана система соціально-трудових відносин має забезпечити вирішення проблем через розв'язок таких завдань, як науково-методичне забезпечення розробки колективних договорів, нормативно-правове оформлення трудових і соціальних гарантій в галузевих Генеральних угодах забезпечення участі профспілок у вирішенні всіх завдань щодо створення цілісної системи галузевих трудових і соціальних гарантій, реалізації основ законодавства по страхуванню в Україні.

Для забезпечення ринкових соціально-трудових відносин на галузевому рівні необхідне вирішення загальних завдань, до яких слід віднести наступні:

- надання консультативної і методичної допомоги суб'єктам господарювання у виборі ефективних форм управління персоналом, орієнтованих на соціально-ринкові трудові відносини;
- розробка концепцій взаємовідносин держави і галузей, виходячи з пріоритетних програмних завдань розвитку національної економіки;
- поправки статутів суб'єктів господарювання та їх об'єднань у частині відповідальності управлінських галузевих структур у сфері забезпечення соціальних гарантій і зайнятості;
- розробка галузевих програм зайнятості, регіональних тарифних угод, колективних договорів;
- організація обліку і аналізу міграційних процесів в галузях та прогнозування рівня зайнятості;
- формування галузевих фондів екологічності продукції та страхових фондів на випадок безробіття в галузі;
- розробка нормативів з праці, які застаріли, та поліпшення умов праці, виходячи з категорійності важкості праці на суб'єктах господарювання;
- включення в галузеві тарифні угоди порядку розв'язання колективних трудових спорів у межах галузі, порядку оплати в період страйків, індексації зарплати за її затримку, розрахунку мінімальної галузевої зарплати, яка б була не нижчою прийнятої в державі;

- розробка пріоритетних напрямків науково-дослідних робіт для перспективного розвитку галузей;
- приведення галузевих нормативно-правових документів з охорони праці у відповідність до державних нормативів, організація наскрізної системи методичного забезпечення з охорони праці;
- надання прав на зміну нормативу галузевих відрахувань у фонд охорони праці залежно від стану умов і охорони праці в галузі;
- удосконалення фінансових пільг держави на стимулювання діяльності у сфері охорони праці в галузі (пільгове кредитування, субсидіювання, пільгове оподаткування коштів підприємств з добровільного страхування працівників);
- удосконалення системи нормування та оплати праці з урахуванням технічного рівня виробництва, умов праці;
- забезпечення адекватності галузевих гарантій відшкодування збитків фактичним витратам на відновлення здоров'я, постраждалих на виробництві;
- розробка методики встановлення порядку визначення ступеня вини підприємства і постраждалого внаслідок захворювань;
- скорочення тривалості робочого часу на робочих місцях з особливо шкідливими і небезпечними умовами праці на основі атестації робочих місць.

Найважливішими резервами удосконалення соціально-трудових відносин є ефективне використання робочого часу:

- скорочення тривалості робочого часу на робочих місцях з особливо шкідливими і небезпечними умовами праці на основі атестації робочих місць;
- удосконалення системи оплати понадурочних робіт, невикористання відпусток за рахунок компенсації;
- перегляд режимів праці і відпочинку на підприємствах з шкідливими умовами праці;
- усунення внутрішньозмінних втрат робочого часу, вимушених простоїв не з вини працівника, простоїв з неякісним обслуговуванням робочих місць.

Напрямами удосконалення організації ефективної оплати праці, яка є визначальною в системі соціально-трудових відносин між роботодавцем та працівником, є:

- посилення залежності загального рівня оплати праці від результатів роботи підприємства за рахунок підвищення розмірів винагород, реалізації різних варіантів участі працівників у розподілі прибутків, виплати дивідендів, посилення залежності доходів керівників від рентабельності роботи підприємства шляхом їх матеріального заохочення у залежності від отриманих підприємством прибутків;

- індивідуалізація оплати за рахунок виконання індивідуальних норм затрат, нормативів часу;
- встановлення системи оплати праці на основі застосування технічно обґрунтованих норм виробітку і норм затрат часу;
- розвиток договірної системи оплати праці за кінцевими результатами із застосуванням стабільних норм і нормативів.

Погіршення організації нормування праці в галузях із загальними кризовими явищами вимагають ефективних заходів щодо зниження числа соціально-трудова конфліктів, серед яких може бути вивчення потреб працівників у захисті трудових гарантій, забезпечення їх вибору і реалізації відповідно до можливостей підприємства; вивчення причин і частоти виникнення конфліктів у сфері праці, характеру скарг; забезпечення методичними рекомендаціями по соціально-трудова захисту профспілок роботодавців та працівників; розробка концепції участі працівників галузі в управлінні виробництвом і механізм її реалізації; розробка рекомендацій з надання соціальних гарантій залежно від стажу роботи в галузі.

На регіональному рівні соціально-трудова відносини більше поєднані з прихованим безробіттям і підвищенням відкритого безробіття. Визначення головних причин безробіття в окремих регіонах дозволяє запропонувати шляхи його скорочення та нейтралізації найбільш негативних наслідків:

- створення тимчасових робочих місць для організації оплачуваних громадських робіт та вміння залучати й освоювати в регіоні як внутрішні, так і зовнішні інвестиційні проекти;
- введення експертизи інвестицій з метою визначення їх доцільності для запобігання скорочення потрібних для національної економіки виробництв;
- запровадження дієвого механізму стимулювання роботодавців за створення нових робочих місць через пільгове оподаткування і кредитування;
- створення вільних економічних зон у регіонах з високим рівнем безробіття;
- сприяння самозайнятості населення та розвитку малих підприємств;
- підвищення якості робочої сили – підготовка, перекваліфікація відповідно до нових умов господарювання.

### **3.3. Оцінка природно-ресурсного потенціалу та напрями його раціонального використання**

Нааявність природних ресурсів на певній території є головною передумовою розміщення продуктивних сил. При освоєнні значних

джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси, що визначають господарську спеціалізацію, місце регіонів у територіальному поділі праці.

Обґрунтування розміщення продуктивних сил потребує врахування кількісних і якісних характеристик природних умов та ресурсів. Останні істотно впливають на особливості і засади територіальної організації виробництва. Природні передумови – це клімат, рельєф, геологічна будова, географічне положення. Наявність тих чи інших природних ресурсів і корисних копалин може служити стимулом для розвитку економіки країни.

Природні умови – це сили природи і матеріальні об'єкти, які при певному рівні розвитку продуктивних сил впливають на життя та діяльність суспільства.

Природні ресурси – це тіла і сили природи, які на певному рівні і вивченості РПС можуть бути використані для задоволення потреб людини. Україна за запасами природних ресурсів займає провідне місце в Європі (орні землі, залізна і марганцева руди, сірка, вугілля, калійна та кам'яна солі).

Природно-ресурсний потенціал – це сукупність усіх можливостей, засобів, запасів та джерел, що є і можуть бути використані для досягнення певної мети. Він включає природні ресурси, які беруть участь у матеріальному виробництві та невиробничій сфері; природні умови – елементи природного середовища, що не приймають участі у суспільному виробництві.

Усі природні ресурси мають дві основні ознаки знаходження і використання. Відповідно до цього їх поділяють на природну та економічну складові.

Природні ресурси – це:

- земельні, до яких відносяться – рілля, сінокоси, пасовища, ліси і чагарники, малопродуктивні землі;
- водні, які поділяються на води Світового океану та води суходолу (поверхневі води річок, озер, ставки, водосховища і підземні, ґрунтові та артезіанські);
- мінеральні, які поділяються на паливні, рудні і нерудні;
- біологічні, які включають рослинний і тваринний світ;
- ресурси Світового океану, що перебувають на дні і під ним – у товщі земної кори;
- кліматичні та космічні, до яких відносяться: сонячна енергія, енергія вітру, припливи і енергія хвиль;
- рекреаційні, які включають природно-кліматичні та заповідні зони.

Якщо проаналізувати природно-ресурсний потенціал за компонентами у економічних областях України, то найбільший він за наступними ресурсами:

- мінеральними – в Донецькій та Дніпропетровській областях (до 70 %);
- водними – в Івано-Франківській та Миколаївській областях;
- земельними – у Вінницькій, Тернопільській та Хмельницькій областях;
- лісовими – у Закарпатській та Івано-Франківській областях;
- фауністичними – в Полтавській і Сумській областях;
- природними рекреаційними – у Кримській і Закарпатській областях.

Ознака походження доповнюється ознакою вичерпності та відновлюваності ресурсів. Це важливо з позиції охорони природи, можливостей відтворення ресурсів та визначення стратегії їх використання. За цими ознаками виділяють такі види ресурсів:

- 1) вичерпні невідновлювані ресурси (паливо, мінеральна сировина, підземні води, ґрунтовий гумусовий покрив);
- 2) відновлювані (запас води в річках і озерах, запас поживних речовин у ґрунті, річний поверхневий і підземний стоки, рослинний і тваринний світ);
- 3) невичерпні відновлювані (світло, тепло, енергія Сонця, океану, вітру, космічні ресурси тощо).

Ресурси, які розташовані на певній цілісній території та об'єднані фактичним або перспективним спільним використанням у межах регіонального виробничого комплексу називають територіальним поєднанням ресурсів.

Економічна класифікація природних ресурсів ґрунтується на їх використанні переважно у сферах і галузях господарської діяльності.

За даною ознакою ресурси поділяють на:

- промислові – паливні, металургійні, енергетичні, будівельні, водні тощо;
- сільськогосподарські – ґрунтово-земельні, у тому числі рілля та кормові угіддя, вода для зрошення тощо;
- невиробничої сфери – водойми, які використовуються для потреб населення, лісові масиви навколо міст і природоохоронні ресурси для відпочинку та оздоровлення людей тощо.

Важливою ознакою цієї класифікації ресурсів є можливість використання їх як одно- або багатоцільових. До перших відносять мінеральні ресурси та джерела енергії, що використовуються для виробництва промислової сировини, палива, тепло- та електро-енергії, до других – площі лісових, сільськогосподарських угідь, водоймища,

землі промислового та іншого несільськогосподарського призначення. Завдання вибору найоптимальнішого використання багатодільового ресурсу або виділення найефективніших однодільових ресурсних джерел вирішуються за допомогою економічного оцінювання природних ресурсів.

Економічна оцінка природно-ресурсного потенціалу виражає природні й виробничо-технічні аспекти освоєння та використання природних ресурсів через вартісні оцінки, децю однобічна і не враховує територіально диференційовані властивості природних ресурсів. Деякі вчені пропонують здійснювати економічну оцінку через вплив відмінностей у природних властивостях на продуктивність і затрати живої та уречевленої праці.

Продуктивність природних ресурсів визначається дією багатьох факторів, серед яких визначальна роль належить економічним та екологічним.

Регіонально-цілісний підхід до комплексного розвитку господарства країни можна забезпечити саме за умови врахування природно-ресурсного та еколого-економічного потенціалів.

Даний підхід потребує системного аналізу природних ресурсів як основи розвитку галузей промисловості, виробничої інфраструктури, сільськогосподарського виробництва, середовища життєдіяльності та рекреаційної діяльності. Виявлення стійких зв'язків, що виникають між локалізованими елементами на території суспільного господарства і ресурсними джерелами, дає змогу визначити засоби планомірного впливу на природні ресурси та навколишнє середовище, регулювати природно-господарську збалансованість.

Суть еколого-економічного підходу полягає в сукупному взаємному розгляді екологічних та економічних процесів та явищ.

До основних принципів раціонального природокористування можна віднести:

- збалансованість природних ресурсів;
- необхідність обліку взаємного впливу компонентів навколишнього середовища;
- оптимальне співвідношення між інтенсивним та екстенсивним використанням території та природних ресурсів;
- створення системи природоохоронних територій, які б підтримували місцевий екологічний баланс.

Слід розрізняти ще й такі поняття: мінеральні ресурси як сукупність запасів корисних копалин у надрах Землі, придатних для використання; корисні копалини як мінеральні утворення в земній корі, що поділяються на розвідані, слабо розвідані та перспективні. В Україні залягають такі мінеральні ресурси, як паливні ресурси (вугілля,

нафта, природний газ, торф, горючі сланці, озокерит); корисні копалини (залізна, хромово, марганцева, залізна, алюмінієва, нікелева руди, ртуть, титан, золото, калійна та кухонна солі, сірка, глини, графіт, каолінові глини, мармур, вапняк, бурштин, самоцвіти, термальні води); рекреаційні ресурси (мінеральні води, грязі, ресурси лісів); клімато-логічні ресурси (морські купелі, повітря гір та степів, мінеральні джерела).

Враховуючи це, показниками економічної оцінки природних ресурсів повинні бути собівартість та питомі капіталовкладення. Доцільною буде багатоаспектна оцінка: поелементна – джерел природних ресурсів; оцінка територіальних поєднань різних природних ресурсів; оцінка природних умов життя або виробництва. Оцінка природних ресурсів може бути пов'язана з витратами на освоєння та їх відтворення. Критерієм оцінки кожного виду ресурсу може бути сукупний ефект від певного джерела ресурсів, який залежить від різниці між кінцевими і прямими витратами на приріст виробництва природного ресурсу.

Для розміщення галузей господарства велике значення має кількісна оцінка запасів корисних копалин. За значенням останні поділяються на балансові, використання яких економічно вигідне і відповідає вимогам якості сировини, та позабалансові, які при певній технології експлуатувати не вигідно. При визначенні запасів корисних копалин враховують потужність пластів або рудних тіл, їх довжину або глибину залягання, вміст корисного компонента та інші специфічні показники. Є чотири категорії запасів корисних копалин (розвідані –  $A$ ,  $B$ ,  $C_1$  – менш розвідані та  $C_2$  – приблизно розвідані).

До промислових запасів відносяться вивчені і розвідані запаси, готові для експлуатації. Перед будівництвом підприємств проводиться економічна оцінка промислових запасів.

Комплексне використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів дає змогу збільшити кількість промислової сировини. Масштаби видобутку та переробки сировини і палива досягають таких розмірів, що навіть порівняно незначний у них вміст тих чи інших компонентів має велике економічне значення. Так, у кольоровій металургії поряд з міддю вилучають цінні компоненти і на їх основі виробляють додатково понад 20-ти видів продукції. Комплексне використання сировини дає можливість у кольоровій металургії одержати майже 40 елементів у вигляді металів високої чистоти та організувати промислове виробництво багатьох необхідних видів продукції. Рівень комплексного використання сировини нині характеризує загальний технічний прогрес у промисловості. Впровадження найдосконаліших технологій дало змогу в алюмінієвій промисловості розгорнути виробництво цементу і содових продуктів. Економічно доцільним і технічно можливим є додавання шлаків при виготовленні асфальтобетону, цегли, корисних наповнювачів.

Впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології є також важливим напрямком економії природних ресурсів. Зниження матеріало- та енергоємності виробництва рівнозначне зростанню виробництва промислової продукції при однаковій кількості використаних сировини і палива.

Важливим напрямком ресурсозбереження є також залучення у виробництво вторинних ресурсів – це дає змогу мінімізувати використання первинної природної сировини.

Вторинні ресурси поділяють на вторинні матеріальні та енергетичні. Вторинні матеріальні ресурси – це відходи виробництв і споживання, які використовують у господарстві при сучасному розвитку науки і техніки. Тільки після формування, первинної переробки та оцінки за придатністю до використання, вторинні ресурси перетворюються на вторинну сировину.

Вичерпання ряду високорентабельних родовищ металів і проблема охорони навколишнього середовища висунули найважливішу проблему використання вторинних ресурсів, завдяки чому зменшуються не тільки витрати енергії на їх вилучення і переробку, а й промислові викиди в атмосферу та гідросферу.

Відомо, що кожна тонна металу, виплавлена з брухту, обходиться у 20 разів дешевше, ніж із залізної руди. При цьому зменшуються викиди в атмосферу – на 86 %, у гідросферу – на 76 %, а обсяг відходів – на 97 %. При виплавленні алюмінію з брухту електроенергії витрачається у 23 рази, а палива у 7,4 рази менше. Повна утилізація і переробка відходів чорної металургії можуть дати економію, рівнозначну вартості залізної руди, що видобувається в Україні.

Впровадження нових технологій і використання вторсировини у паперовій промисловості дає змогу зберегти сотні тисяч гектарів лісів. Вихід паперу з 1 м<sup>3</sup> деревини в Україні у 5–7 разів нижчий ніж у високорозвинених країнах.

До вторинних енергетичних ресурсів відносять газоподібні, рідкі або тверді суміші – відходи технологічних процесів, температура яких вища за температуру навколишнього середовища.

Зростання населення і масштабів виробництва спричинило глобальні екологічні проблеми. Однією з найважливіших є проблема охорони повітряного басейну та водних ресурсів. До найважливіших природоохоронних об'єктів належать – Дунай, Дніпро, Дністер, Південний Буг, Чорне і Азовське моря. Охорона земельних ресурсів є складовою проблеми охорони навколишнього середовища.

Лише за останні три десятиліття з надр Землі видобуто стільки сировини, скільки за всю історію людства. Якщо й надалі будуть такі темпи, то постане реальна загроза їх вичерпання. Через те великі перспективи відкриває використання так званих нетрадиційних джерел енергії – вітру, геотермальних вод, сонячної енергії тощо.

Проблема охорони тваринного світу зумовлена зниженням запасів цінних видів риби, диких тварин, хутрових звірів. Зростання масштабів видобутку мінеральних ресурсів висуває проблему охорони надр. Слід передбачити раціональне використання витрат корисних компонентів при видобутку і переробці.

Максимальне збереження природних ресурсів у зонах техногенного впливу – одне з головних і найскладніших завдань екологізації виробництва, що безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил. Ефективним засобом екологізації добувних виробництв є їхнє кооперування й комбінування на основі комплексного використання територіальних поєднань природних ресурсів.

Таким чином, якщо Україна й надалі буде нарощувати обсяги виробництва з існуючими питомими показниками споживання природних ресурсів (енергомісткість ВВП у 10 разів більша за показник у Франції, Німеччині; матеріаломісткість національного продукту у 3 рази перевищує світовий рівень, а водомісткість – у 5–10 разів), то її неодмінно чекатиме екологічна криза.

## **? Контрольні питання**

1. Динаміка чисельності населення та показники, які її характеризують.
2. Коефіцієнти рівня розвитку трудових ресурсів.
3. Макроекономічні показники рівня розвитку продуктивних сил.
4. Соціальна сфера: стан та перспективи розвитку.
5. Категорії громадян, групи населення, які формують показник зайнятості.
6. Основні показники, які характеризують рівень та ціну безробіття.
7. Розміщення людських ресурсів: міське та сільське населення.
8. Національний склад та рівень регіонального розвитку.
9. Оцінка рівня життя населення України в окремих її регіонах та у світі.
10. Природно-ресурсний потенціал і його економічна оцінка.
11. Класифікація природних ресурсів.
12. Регіонально-цілісний підхід до врахування природних ресурсів.
13. Кількісна оцінка запасів природних ресурсів та шляхи їх економічного витрачання.
14. Соціально-трудова відносина на регіональному ринку праці.
15. Фактори впливу на соціально-трудова відносина.
16. Елементи структури аналізу соціально-трудова відносина на регіональному ринку праці.
17. Завдання, вирішення яких необхідно здійснити для забезпечення регулювання соціально-трудова відносина на галузевому рівні.



## ЧАСТИНА 2.

# РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЗА ГАЛУЗЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

### РОЗДІЛ 4. ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

#### 4.1. Структура, тенденції та економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва

Національна економіка України є складною та диференційованою структурою, де переважає важка індустрія, недостатній розвиток галузей виробництва товарів повсякденного вжитку, наявність науково-технічних галузей. На галузеву структуру економіки України мають вплив такі фактори, як недостатнє зростання виробництва, забезпечення сировинними та паливно-енергетичними ресурсами, поділ праці та економічна інтеграція, наявність основних фондів.

Характерним є те, що вартість основних фондів підприємств, установ та організацій станом на початок 2001 р. становила 828,8 млрд грн, що на 7,1 % більше ніж у 1991 році. Структура основних фондів за видами економічної діяльності зображена на рис. 4.1.

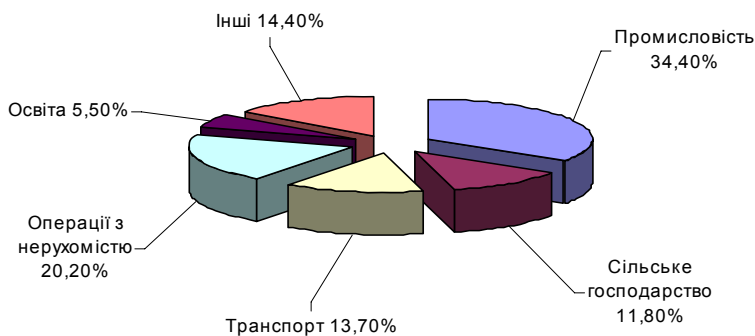
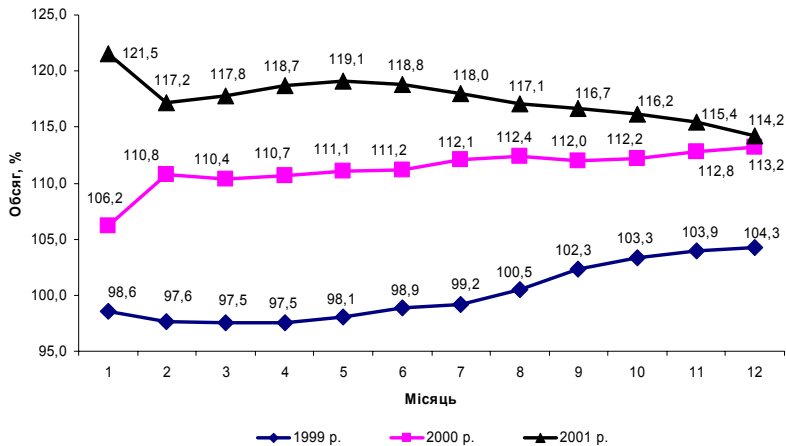


Рис. 4.1 – Структура основних фондів за видами економічної діяльності

Орієнтація на розвиток важкої індустрії в Україні деформувала структуру всієї економіки, тому на користь прискореного розвитку виробництва товарів широкого вжитку потрібні рішучі структурні зміни, що сприятиме не лише розвитку легкої і харчової промисловості, а й активному залученню машинобудівного та оборонного комплексів до випуску товарів широкого вжитку.

Функціонування та вдосконалення господарського комплексу України пов'язані з раціональним використанням матеріальних, природних і трудових ресурсів, забезпеченням відповідних пропорцій у межах галузей, регіонів, всього господарства, переведенням економіки на інтенсивний шлях розвитку, охоронного навколишнього середовища, підвищенням рівня суспільного виробництва. У галузевій структурі економіки велику роль відіграє важка промисловість (69,9 % у 2002 р.) і досить низький розвиток виробництва товарів широкого вжитку (30,1 %).

Зміна обсягів виробництва промислової продукції характеризується даними, наведеними на рис 4.2.



**Рис. 4.2 – Зміни обсягів промислового виробництва (наростаючим підсумком у відсотках до відповідного періоду попереднього року)**

У загальній структурі галузей національної економіки майже чверть становить виробництво предметів праці. Структура засобів виробництва складається із співвідношення видобувних та обробних галузей. Перша має підвищену фондомісткість. На її частку припадає майже одна п'ята частина всіх основних виробничих фондів, тобто така кількість, як у машинобудуванні. Крім того, видобувна промисловість має меншу фондовіддачу порівняно з обробними галузями. До видобувних галузей належать: видобуток мінерального палива, видобуток руд чорних і кольорових металів, гірничо-хімічної і мінерально-будівельної сировини, виробництво електроенергії на гідроелектростанціях, лісозаготівлі, вилов риби і морських продуктів.

Зазначені галузі спеціалізуються на основі однорідності між собою за призначенням продукції, що виробляється, за характером технології. Вони групуються у так звані комплексні галузі. Тому їх можна групувати, наприклад, в паливно-енергетичний комплекс, куди входять паливна промисловість і електроенергетика, металургійний, машинобудівний комплекси, хіміко-лісовий – у тому числі хімічна, нафтохімічна, лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість.

Територіальний поділ праці і відмінності в економічних та природних умовах в окремих регіонах України мають вплив на диференціацію структури промисловості, формування і тенденції її розвитку. НТП посилює динамічність зрушень у ній; міжгалузеві пропорції в сучасних умовах залежать від соціальних аспектів, пов'язаних з матеріальним становищем населення, тому виробництво товарів народного споживання має бути пріоритетним. У 2002 р. в галузях матеріального виробництва працювало майже 16,8 млн чол. населення, що на 8,3 млн чол. нижче ніж у 1990 р. (промисловість – на 3,5 млн чол., сільське господарство – 1,5 млн чол.; освіта, охорона здоров'я, культура, мистецтво, наука – 0,8 млн чол. тощо).

Є значні відмінності в територіальній концентрації промислового виробництва між південно-східними областями і деякими західними та центральними районами.

Агропромисловий комплекс України – це складна виробничо-економічна система, яка становить групу технологічно й економічно взаємопов'язаних галузей промисловості, сільського господарства та інфраструктури. В агропромисловому комплексі виділяють три основні сфери:

1) сфера, що забезпечує сільське господарство різним устаткуванням і засобами виробництва;

2) власне сільське господарство;

3) заготівля, зберігання і переробка сільськогосподарської продукції.

Кризові явища в галузях економіки України були спричинені недостатнім і несвоечасним урахуванням змінних умов виробництва, можливостями інтенсифікації, змінами у методах господарювання та іншими причинами. Темпи виробництва почали повільно підвищуватися. А намагання утримати таку тенденцію екстенсивними методами не приведе до відповідних результатів, спричинить зменшення фондівіддачі.

Значні природні багатства та високий рівень їх освоєння, визначають об'єктивно високу частку галузей мінерально-сировинного комплексу в економіці України.

Стратегія конверсії мінерально-сировинного комплексу повинна визначатися скороченням залучення до нього трудових і матеріаль-

них ресурсів, пріоритетом підвищення якості та розширення номенклатури товарної продукції, орієнтацією на задоволення соціальних і економічних потреб населення. Інвестиційна політика, в цілому, має характеризуватися різким скороченням коштів на будівництво гірничих підприємств.

Тривала конверсія полягатиме у заміщенні потужностей, що вивільнятимуться, виробництвом дефіцитної для національної економіки продукції. Це нові високотехнологічні метали, сорбенти, будматеріали. Пріоритетними ресурсними джерелами для них мають стати відходи виробництва, супутня мінеральна сировина, техногенні родовища. Суттю конверсії повинен бути розвиток найпрогресивніших технологій видобутку, збагачення та комплексної переробки корисних копалин.

У процесі переструктуризації господарства варто виявити всі можливості для економічно обґрунтованих зовнішніх виробничо-сировинних зв'язків на внутрішні, які стосуються виробництва мінеральних добрив, марганцевої руди, деревини, насіння соняшнику тощо.

Пріоритетним має бути фінансування розвитку ресурсно-технологічних ланок одержання перспективних видів продукції. На випадок виникнення або поглиблення кризових явищ у сировинних галузях необхідно заздалегідь передбачати можливість переорієнтації потужностей на інші види корисних копалин чи перехід на інші типи виробництва.

Великого значення повинні набути галузеві, міжгалузеві та інтегральні комплекси різних типів, які забезпечували б ефективно використання природних і трудових ресурсів, особливостей географічного положення та ефекту концентрації.

Характерним і прогресивним регіональним економічним явищем є розвиток міжгалузевих комплексів, їх формування стає все характернішим процесом для сучасної територіальної організації виробництва. Пізнання закономірностей, формування міжгалузевих регіональних комплексів та їх моделювання пов'язано з вивченням найбільш раціональних напрямків розвитку.

Міжгалузевий комплекс – це система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер. Він формується внаслідок кооперації та інтеграції організацій, підприємств, установ та галузей.

Як і галузева спеціалізація, міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. В Україні міжгалузеве кооперування найбільш поширене в паливно-енергетичній галузі, машинобудуванні, агропромисловому виробництві та в багатьох інших галузях.

Національна економіка України – це багатоструктурна система, в якій виділяють три основні структури: соціально-економічну, галу-

зеву і територіальну. Галузева структура відбиває співвідношення, взаємозв'язки і пропорції між складовими частинами національного господарства і реалізовується у територіальній його структурі.

В структуру національної економіки входять транспорт, торгівля, житлове будівництво, охорона здоров'я, сервісні галузі, управління, наука та її господарство.

Темпи економічного зростання значною мірою залежать від розвитку машинобудування, саме в ньому матеріалізуються науково-технічні ідеї, які визначають прогрес в інших галузях господарства.

Технічного переоснащення потребують також виробнича інфраструктура, насамперед, транспорт і зв'язок, харчова і легка промисловість.

У сфері продовольчого постачання головні завдання полягають у забезпеченні норм споживання на душу населення молока, м'яса, овочів і плодів, створенні умов для глибокої інтенсифікації сільського господарства, гарантованого виробництва продукції з акцентами на економічних методах господарювання, орендні, селянські господарства, асоціації, кооперативні товариства, АТ та інші.

Для поглиблення взаємодії всіх галузей економіки України потрібні: 1) кардинальна зміна структурної та інвестиційної політики, яка має передбачати спрямування виробничих капіталовкладень на реконструкцію і технічне переоснащення підприємств; 2) визначення пропорцій використання капіталовкладень з метою забезпечення соціальної орієнтації економіки, пропорційного і збалансованого розвитку різних галузей.

Важливим також є розв'язання проблем конкуренції у всіх сферах господарства, потрібна система протидії монополізації, надання підприємствам права вступу до міжгалузевих об'єднань, створення великих господарських утворень (концернів або комбінатів).

На стратегічних напрямках галузевого розміщення виробництва необхідно:

- здійснювати комплексні програми споживчого ринку, соціально-культурної сфери, охорони здоров'я, освіти;
- застосовувати енергозберігаючі технології в енергетичному комплексі;
- перейти від мартенівського до киснево-поверхневого виробництва сталі;
- технічно переоснастити виробничу інфраструктуру, транспорт і зв'язок;
- обмежувати створення у великих містах нових промислових підприємств;
- значно збільшити наукоємні виробництва;

- проводити конкурси на одержання державних ресурсів;
- створювати в Україні спільні із зарубіжними країнами підприємства;
- законсервувати або згортати другорядні галузі, продукцію яких вигідніше імпортувати;
- розвивати галузі, які виробляють знаряддя праці, та які визначають зростання виробництва предметів споживання.

Прискорення науково-технічного потенціалу (НТП) – основний шлях до розв'язання економічних, організаційних, соціальних та культурних проблем. Під терміном прискорення НТП мають на увазі темпи, обсяг та швидкість зміни праці людини технікою, тобто те, наскільки великі масштаби, темпи і терміни такої заміни та заміни старої техніки принципово новою й більш досконалою. Прискорення НТП передбачає збільшення кількості наукових відкриттів, скорочення строків від відкриття до масового впровадження у виробництво найновішої техніки та підвищення ефективності впровадження у виробництво техніки, яка створена на базі наукових відкриттів.

На сучасному етапі в Україні є об'єктивні умови для впровадження в життя активної державної науково-технічної політики: функціонує технічний і виробничий потенціал багатьох передових підприємств, потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки, який дозволяє внаслідок конверсії випускати конкурентоспроможну продукцію. У соціальній сфері головним завданням НТП є подолання відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею. В Україні створено потужний науково-технічний потенціал, впроваджено принципово нові технічні процеси й устаткування (літакобудування, роторно-конвеєрні лінії, кораблебудування).

Таким чином, широке впровадження нових досягнень науки і техніки у виробництво дедалі більше впливає на розміщення продуктивних сил. Територіальні межі застосування нової техніки значно розширюються, а використання її вигідне, якщо витрати менші від вартості продукту, створеного робітником, якого вона замінила. НТП впливає на територіальний поділ праці, спеціалізацію і комплексний розвиток господарства і через те виникає потреба у врахуванні регіональних вимог до нової техніки. Завдяки досягнутому рівню науки і техніки, виробництву високопродуктивних машин освоєно ефективні природні ресурси, що зумовило територіальні зрушення у розвитку і розміщенні продуктивних сил. Регіональна модифікація техніки і технологій повинна забезпечити зниження затрат живої праці і трудових ресурсів, скорочення термінів будівництва об'єктів, використання нових джерел сировини з палива, енергії. Досягнення НТП впливає на вдосконалення розміщення продуктивних сил. Потреба посилення

впливу НТП на продуктивність праці зумовлює прискорення оновлення техніки. НТП сприяє територіальному розширенню енергетичної і сировинної бази. Для вивчення природних ресурсів використовуються результати космічних досліджень.

Також велика роль НТП як в охороні навколишнього середовища, так і раціональному природокористуванні. З одного боку, створюються ефективні засоби і прилади для очищення промислових та комунальних викидів, що забруднюють воду, атмосферу, ґрунти. Передові технології забезпечують перехід до замкненого водопостачання, утилізації відходів, економії трудових, рослинних і мінеральних ресурсів, а також раціональне використання земельних. З другого боку, науково-технічний прогрес супроводжується зростанням територіальної концентрації виробництва. Однак нарощування одиничних потужностей може відповідати галузевим інтересам, але не враховувати регіональних умов: дефіциту трудових, паливних, водних ресурсів; збільшення сировинних зон переробних підприємств. Отже, екологічний фактор є чи не найголовнішим при обґрунтуванні розміщення і одиничних потужностей підприємств: хімічної, гірничодобувної, енергетичної, металургійної промисловостей.

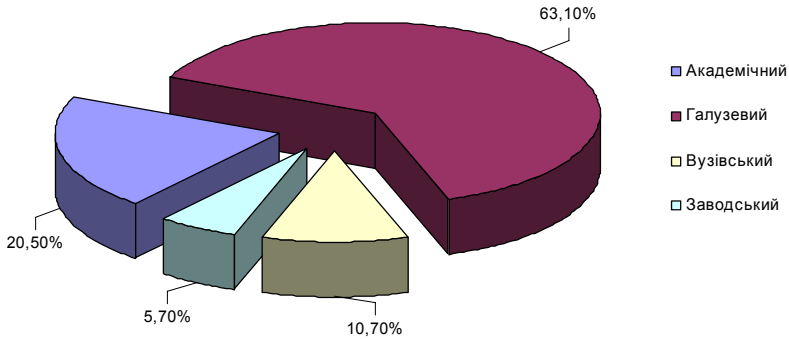
НТП змінює підходи до розміщення продуктивних сил, створюючи нові можливості як для комплексного розвитку господарства у традиційних районах, так і на освоєваних територіях.

Під дією НТП змінюються дії окремих факторів: енергетичного, транспортного, сировинного, екологічного, трудових ресурсів, розміщення окремих галузей, структурного фактора. Високий рівень забруднення повітря, поверхневих та ґрунтових вод, ґрунту, захарашеність території відходами, знижують і погіршують умови життя населення, підвищують його захворюваність та смертність. Природне середовище знівечене у районах видобування корисних копалин, концентрацією хімічної та металургійної промисловості.

Науковий потенціал – це невід’ємна частина науково-технічного потенціалу суспільства. Одним із важливіших компонентів трудового потенціалу є інтелект людини. Національний інтелект – це синтетичний показник розвитку нації та її індивідів. Носіями національного інтелекту є спеціалісти з вищою освітою, які працюють у різних галузях господарства. Це вчені, інженери, конструктори, вчителі, лікарі, письменники, працівники культури, керівники всіх рівнів.

На сьогодні в Україні виконують наукові та науково-технічні роботи близько 1500 організацій (далі – наукові організації), що майже на 11 % більше порівняно з 1991 р.

Протягом останніх років сталися певні зміни в розподілі наукових організацій за секторами науки, типами організацій, формами власності та галузями наук (науковими дисциплінами) (рис. 4.3).



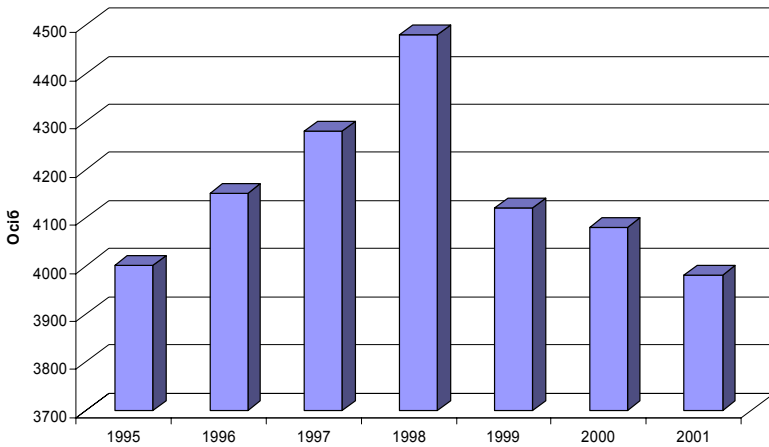
**Рис. 4.3 – Розподіл загальної кількості наукових організацій за секторами науки**

У дисциплінарному розподілі істотно збільшилася кількість наукових організацій соціогуманітарного профілю – на 25 % проти 1995 р. Їх питома вага в загальній кількості зросла до 9 %. За останні п'ять років помітно (на 14 %) збільшилася також кількість наукових організацій сільськогосподарського профілю, які за своєю питоною вагою (12,5 %) посіли друге місце в мережі наукових організацій.

Водночас намітилася негативна тенденція зменшення кількості наукових організацій, що спеціалізуються в галузі технічних наук (з 1998 р. – на 5 %), хоча їх питома вага (близько 60 %) залишається найбільшою.

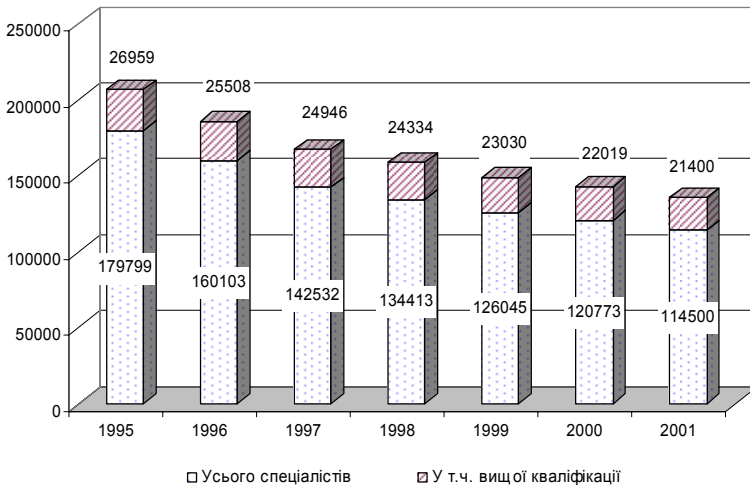
Науковий потенціал України за чисельністю докторів наук характеризується даними, представленими на рис. 4.4 та 4.5.

Від наукового потенціалу країни залежить розміщення наукомістких галузей господарств. Наукові заклади досліджують продуктивні сили в усіх регіонах країни, а продуктивні сили впливають на спеціалізацію наукових підрозділів. Отже, науковий потенціал слід розглядати як важливу передумову розміщення нових підприємств та вищих навчальних закладів. НТП, з погляду забезпечення високоефективної економіки, повинен забезпечувати якісне виробництво, соціальний розвиток; бути наукомістким; вдосконалювати технології кругообігу використання ресурсів, полегшувати працю; виражатися показниками високої питомиї ваги в суспільному виробництві: механізації, автоматизації, комп'ютерних систем в управлінні технологіями виробництв тощо.



**Рис. 4.4 – Динаміка чисельності докторів наук**

Капітальні вкладення (інвестиції) є найважливішим економічним інструментом, що забезпечує зрушення в розміщенні продуктивних сил.



**Рис. 4.5 – Динаміка чисельності спеціалістів, які виконують наукові та науково-технічні роботи**

Основний шлях розширення виробничого потенціалу – це його інтенсивний розвиток через технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств.

В сучасних умовах першочергові заходи щодо широкого оновлення техніки і технології, докорінного покращення якості продукції плануються на великих підприємствах та в об'єднаннях провідних промислових районів, оскільки саме вони мають потужний виробничий і науково-технічний потенціал, великі індустріальні центри з наукомісткими виробництвами та великими контингентами кваліфікованих й досвідчених кадрів. Це дозволяє одержувати більш високу віддачу інвестицій за рахунок реконструкції підприємств.

При впровадженні комплексної механізації, автоматизації виробництва зростає необхідність у висококваліфікованих спеціалістах. Велике значення має впровадження трудозберігаючих технологій, обладнання з АСУ в промислових центрах, які мають обмежені можливості забезпечення промисловості та сфери послуг трудовими ресурсами.

На етапі переходу України до ринку велику роль відіграють галузеві економічні розробки прогнозованого характеру за підтримки держави. Особливо це стосується таких важливих галузей виробництва, як паливно-енергетичний комплекс гірничовидобувних підприємств, чорної і кольорової металургії, галузі машинобудівного комплексу.

Економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва проводиться на основі економічних методів.

Методи регулювання в розвинених країнах мають економічний характер у вигляді стимуляційної податкової політики, правових важелів, державних програм. Галузеві схеми розміщення господарства України повинні бути також науково обґрунтованими, економічно доцільними і носити рекомендований характер. Техніко-економічні обґрунтування посідають одне з перших місць у системі методів галузевого розміщення, є основою для підготовки проектної документації.

Економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва у загальному вигляді включає наступні три етапи:

I – аналіз існуючого стану розвитку і розміщення галузі;

II – визначення основних умов та факторів розвитку галузі й окремих підприємств на перспективу;

III – вибір оптимального варіанта розвитку галузі.

На першому етапі вивчаються диспропорції в розвитку й розміщенні виробництва, недоліки та шляхи їх усунення. При цьому, більш детальному аналізу підлягають такі показники, як забезпечення сировинними ресурсами і матеріалами, обсяги виробництва у натуральному виразі, матеріаломісткість, собівартість, капітальні вкладен-

ня, обсяги незавершеного будівництва, приріст продукції на одну гривню капіталовкладень, рентабельність, вартість основних фондів, фінансові показники галузі та окремих підприємств, наявність власних та державних джерел фінансування.

Аналізуються також показники діяльності із суміжними галузями – співвідношення досягнутого рівня виробництва з потребами господарства країни у певному виді продукції, технічний рівень галузі, забезпечення трудовими, паливно-енергетичними, мінерально-сировинними, сільськогосподарськими, водними ресурсами, участь галузі у міждержавному поділі праці.

На другому етапі досліджують потреби певного виду продукції (ринок) з аналізом взаємозв'язаного розвитку інших галузей (вугільна промисловість – промисловість з випуску машин і обладнання).

Головними факторами розвитку виробництва є врахування виробничо-технічних особливостей і рівня науково-технічного розвитку у певній галузі, ресурсний фактор (енерго-, матеріало-, водо-, трудо- і капіталомісткості), транспортний та споживчий фактори (визначення економічних меж рівнозначних виробничо-транспортних витрат).

Розраховуючи збутові зони, слід звертати увагу й на те, що в реальному житті на межі зонування впливають соціальні, політичні та інші фактори. Розрізняють високо- (чорна металургія, важке машинобудування), середньо- та матеріаломісткі галузі.

У зв'язку із значною диференціацією економічних, соціальних та природних умов на території України кожен з її регіонів має специфічну сукупність умов розміщення у своїх межах.

На третьому етапі на основі вибраних місць розташування підприємств та обсягів виробництва розробляють кілька можливих варіантів розвитку галузі, для яких розраховують обсяги й технологію виробництва, одноразові (капіталовкладення) й поточні (на експлуатацію) витрати на основі норм і нормативів. Використовують метод мінімізації приведених витрат, які розраховують за формулою:

$$B_{\text{пр}} = C + E_{\text{н}} K \rightarrow \min, \quad (4.1)$$

де  $C$  – собівартість продукції, грн;

$E_{\text{н}}$  – нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень ( $E_{\text{н}} = 0,12$ );

$K$  – капіталовкладення, грн.

Крім загальних методів обґрунтування розвитку й розміщення виробництва застосовують багато спеціальних – загальні (системний аналіз, порівняльної переваги, картографічні) та власне спеціальні

(факторний аналіз, балансові, матричні, економіко-статистичного моделювання – кореляційні, регресивні, графоаналітичні, а також нормативні та техніко-економічні).

Із конкретних методів досліджень для галузевого розміщення виробництва слід скористатися наступними класами методів:

- 1) експертної оцінки;
- 2) екстраполяції (перенесення сучасних тенденцій розвитку на майбутні процеси);
- 3) економетричного та економіко-математичного моделювання.

#### **4.2. Металургійний та машинобудівний комплекси України як основні галузеві структури національної економіки**

Значна частина виробленої у світі енергії використовується для потреб металургійної промисловості. Металургія – це галузь господарства, яка займається виробництвом металу із залізної та марганцевої руд, скрапу (відходів виробництва та брухту). Значення металургійного комплексу визначається перш за все тим, що він випускає метал, який використовується в машинобудуванні і є фундаментом для розвитку всіх його галузей. Основними споживачами продукції металургійного комплексу є машинобудування, будівництво і транспорт. Металургійний комплекс охоплює чорну і кольорову металургію.

Чорна металургія України впливає на розвиток всіх галузей національної економіки як найголовніший споживач палива й електроенергії води. До її складу належать – видобуток, збагачення та агломерація залізних, марганцевих та хромітових руд; виробництво чавуну, доменних феросплавів, сталі й прокату, електроферосплавів, вогнетривів, металів промислового призначення; вторинна переробка металів; видобуток допоміжних матеріалів.

Особливістю вітчизняної металургії є те, що вона ще з початку свого існування функціонувала як виробництво із замкненим циклом, яке працює на власній залізорудній сировині і коксі. Сучасна металургія України посідає одне з провідних місць у міжгалузевій структурі промисловості.

Аналіз обсягів виробництва чорної металургії вказує на постійне його зростання за останні три роки. Так, у 1998 р. вони склали 18993 млн грн, у 1999 р. – 25613 млн грн, у 2000 р. – 39503 млн грн.

Для чорної металургії характерним є високий рівень концентрації виробництва – 98 % чавуну і 97 % сталі виробляється на підприємствах з різними виплавками понад 1 млн т.

В Україні готовий прокат чорних металів характеризується даними, наведеними у табл. 4.1.

**Виробництво, споживання та експорт  
готового прокату чорних металів, млн т**

Показник	Рік					
	1990	1992	1996	1999	2000	2001
Вироблено	38,6	29,6	17,0	19,3	22,5	25,3
Експорт	–	–	8,4	10,8	12,8	14,0
Спожито всього,	26,6	20,7	4,5	2,9	3,1	4,5
у т.ч.:						
– чорна металургія	–	9,5	2,6	1,6	1,9	2,2
– машинобудування	8,9	5,5	1,3	0,9	0,8	1,0
– будівництво	3,2	0,5	0,3	0,2	0,2	0,5
Інші	–	–	4,1	5,6	6,6	5,5

Металургія повного циклу, переробна металургія і “мала металургія”, що організована на великих машинобудівних підприємствах, спеціалізується на виплавці сталі та прокату.

Сучасні підприємства чорної металургії з повним циклом знаходяться у Донецькому і Придніпровському районах.

У переробній металургії використовують ресурси металевих брухту. “Мала металургія” орієнтується на великі машинобудівні центри. Частка виробництва електро- та конверторної сталі становить 60 % загальної виплавки, тоді як у країнах “сімки” – 100 %. Частка прокату у виплавці сталі за останнє десятиліття підвищилась і становить в Україні – понад 77 %, а в Японії, Франції, Німеччині – понад 80 %.

Виробництво електросталей зорієнтоване на райони з достатньою кількістю електроенергії й металевих брухту. Україна повністю забезпечує себе власною залізною рудою, коксом, марганцем та іншими допоміжними матеріалами. Загальні запаси залізних руд України за категоріями  $A + B + C_1$  становлять 27,4 млрд т, 75 % залізної руди Кривбасу видобувається відкритим способом. Понад 30 млн т збагаченої залізної руди поставляється на металургійні заводи європейської частини Росії, Словаччини, Угорщини, Польщі. На Керченський залізорудний басейн припадає 4,2 % загального видобутку руди України. Триває освоєння Кременчуцького залізорудного району, запаси якого становлять 4,5 млрд т. На Україні є сприятливі умови для освоєння прогнозованих запасів залізних руд (понад 20 млрд т) – здебільшого залістих кварцитів (Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Вінницька області).

Марганцеворудною базою чорної металургії є Нікопольський район Придніпровського марганцеворудного басейну. Тут видобувають 2/3 руди відкритим і шахтовим способами, збагачення марганцем у руді доводять до 50–60 %. У Токмацькому районі Запорізької області

освоюють родовища марганцевої руди (Таврійський гірничо-збагачувальний комбінат).

У металургійних центрах Донбасу і Придніпров'я розміщені великі коксохімічні комбінати (Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Стаханов, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпропетровськ). Тут розміщені найбільші заводи – “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, “Дніпроспецсталь”. Усі металургійні заводи України розташовані в Донецькому і Придніпровському економічних районах, де вони зосереджені у трьох галузевих районах чорної металургії: Придніпровському (14 металургійних заводів), Донецькому (13 металургійних заводів) та Приазовському (“Азовсталь”, заводи Маріуполя).

Отже, головні напрямки розвитку чорної металургії на сучасному етапі пов'язані із впровадженням нових технологій виплавки сталі. За рівнем концентрації виробництва чорних металів Україна випереджає навіть розвинені капіталістичні країни. Під впливом НТР змінилася технологія виробництва сталі. До найбільш поширених методів виробництва сталі належать: киснево-конверторний, електросталеплавильний і метод прямого відновлення заліза.

Металургійний комплекс потребує докорінної перебудови. Високоякісну сталь можна одержувати, обминаючи стадію чавунного виробництва у доменних печах. Це метод безперервного розливання сталі через “шлакове переплавляння”. У металообробці слід застосовувати преси невисокого тиску. Цей метод дозволить створювати деталі будь-якої форми й конфігурації без подальшої токарної чи фрезерної обробки. Це заощади невідновні природні ресурси.

Слід звернути увагу на те, що в Україні є надзвичайно великі запаси металобрухту, пов'язані з високим ступенем зносу основних фондів. Необхідно розробити виважену, законодавчо забезпечену стратегію ефективного використання запасів металобрухту, знайшовши частку як для внутрішнього споживання у виробництві металу, так і реалізації металобрухту на експорт.

Негативним чинником впливу на фінансове становище чорної металургії є бартерні схеми розрахунків між виробниками і споживачами. Взагалі трубне виробництво зазнає труднощів через несвоечасну поставку заготовок металургійними заводами, що значно знижує привабливість виконуваних трубниками замовлень.

Основні завдання розвитку чорної металургії країни: реконструкція металургійних комбінатів, перегляд структури на користь найрентабельніших виробництв, докорінне поліпшення якості та збільшення обсягів виробництва металопродукції, нових видів продукції, пропорційне співвідношення між виробництвом сталі і прокату. Це необхідно тому, що в Україні не виробляється багато видів продукції

машинобудівного комплексу (наприклад, машини безперервного розливу сталі), що може загальмувати проведення структурної перебудови у металургійному виробництві.

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку вторсировини і видобуток кольорових металів. Спеціалісти виділяють три етапи її розвитку. Перший пов'язаний із переважанням виробництва важких металів. Цей етап тривав до початку Другої світової війни. Другий етап (50-ті – початок 70-х років ХХ ст.) характеризується бурхливим розвитком алюмінієвої промисловості і орієнтацією її на джерела дешевої енергії. Третій етап пов'язується із широким використанням вторинної сировини у виробництві кольорових металів і з посиленням орієнтації підприємств на споживача (70-ті роки ХХ ст. – до сьогодні).

Руди кольорових металів мають низку особливостей. Насамперед, вони вирізняються надзвичайно різноманітним комплексним складом: основні кольорові метали (алюміній, мідь, свинець, олово, ртуть, цинк, сурма), благородні (золото, срібло, платина), легуючі (хром, титан, нікель, кобальт, вольфрам, молібден, ванадій, тантал, ніобій), рідкісні (телур, індій, талій, галій, селен, германій, цирконій тощо).

На розміщення підприємств кольорової металургії мають вплив два основні фактори: сировинний та енергетичний. До джерел сировини відносять підприємства, які переробляють руди з незначним вмістом основного металу (виплавка міді, ртуті тощо). До джерел енергії – енергомісткі виробництва (алюмінієве, цинкове, титано-магнієве).

За обсягами виробництва кольорової металургії з кожним роком зростає. Так, у 1998 р. вироблено продукції на 1333 млн грн, у 1999 р. – на 2332 млн грн, у 2000 р. – на 3603 млн грн.

Провідне місце належить алюмінієвій промисловості (20 % кольорової металургії), де основною рудою є боксити, які залягають у Високопільському (Дніпропетровська область) та Смілянському (Черкаська область) родовищах. Крім бокситів, сировиною є каоліни, алуніти, нефеліни, які залягають у Приазов'ї, Закарпатській області. Заводи розміщені у Миколаєві, Запоріжжі.

Титано-магнієва металургія базується на сировині Прикарпаття (Стебник – Львівська область, Калуш – Івано-Франківська область), Приазов'ї та Причорномор'ї (Сиваш). Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат виробляє цирконій, Запорізький титано-магнієвий комбінат – титан, магній, германій, калійні добрива.

В Україні є значні родовища поліметалевих руд, свинцю і цинку (Донбас, Нагольний кряж, Прикарпаття), нікелю (Побузький нікелевий завод, Кіровоградська область). Мідний прокат і латунь виливають на Артемівському заводі (Донецька область). В Україні налагоджено ви-

робництво кобальту, ніобію, рідкісних металів. Вторинні кольорові метали отримують у Харкові, Одесі, Києві, Донецьку. Відкрито п'ять родовищ золота поблизу Кривого Рогу і п'ять родовищ у Донецькій області (в перспективі річний випуск до 25 т золота).

Доречним буде розглянути місце України у світовому розвитку металургійної промисловості. Так, за світовими запасами залізної руди в числі перших знаходяться Росія (80 млрд т), Бразилія (70 млрд т), Австралія (30 млрд т), Україна (27 млрд т), США (16 млрд т), Канада (12 млрд т), а за обсягами видобутку КНР – 240 млн т, Бразилія – 200 млн т, Австралія – 120 млн т, Індія – 62 млн т, США – 57 млн т, Україна – 48 млн т. Серед материків за запасами залізної руди перше місце посідає Південна Америка (Бразилія, Венесуела). Приблизно однакові поклади залізних руд є в країнах Європи та Азії. Близько 10 % запасів припадає на країни Африки. Руди з високим вмістом заліза (62 %) має Австралія (басейн Хаммерслі). Кожного року у світі видобувається 1 млрд т залізної руди. Україна експортує 45 млн т руди і займає 7-ме місце у світі. У виробництві сталі переважають електросталеплавильний та киснево-конверторний спосіб (лідери – Японія, США, Німеччина, Росія, Китай).

Найбільші запаси марганцевих руд зосереджено у ПАР, Україні, Габоні. Чималі поклади залізних руд є в Росії (Курська магнітна аномалія, Урал, Східний Сибір) та Казахстані (Лисаківське і Карагандинське родовища).

Родовища алюмінію (боксити) є приблизно у 40 країнах світу. Найбільші родовища – в Гвінеї, Австралії, Бразилії, Камеруні, Індії, Росії, Казахстані, Китаї, США. Бокситів видобувається найбільше в Австралії, Гвінеї, Ямайці, Бразилії, Венесуелі, Китаї. Понад 50 держав має мідну руду, але переважна частина покладів припадає на Казахстан, Росію, Чилі, США, Замбію, Перу, Канаду, Польщу, Панаму, Німеччину, Болгарію, Кубу.

Розвідані поклади свинцю і цинку є у 50-ти державах. Найбільші з них розташовані в Росії, Казахстані, Китаї, США, Канаді, Австралії, Перу, Мексиці, Німеччині, Кореї, Болгарії. Олово видобувається в Азії – Китай, Росія, Монголія, В'єтнам, Таїланд, Індонезія. Ртутні запаси мають Україна, Іспанія, Італія, Китай, Румунія, США, Мексика, Канада. Промисловий видобуток цієї сировини налагоджений в Україні, Росії, Китаї, Іспанії, Італії, Мексиці. Титан видобувають найбільше в Австралії, Канаді, Норвегії, срібло – у Канаді, Мексиці, у США – найбільше. До найбагатших країн за покладами золота належать ПАР, Росія, Намібія, США, Мексика, Бразилія, Колумбія, Гана, Канада, Австралія, Індія. Проте більш як 90 % видобутку золота припадає на шість країн – ПАР, Росію, Канаду, США, Австралію, Китай.

Основними завданнями розвитку кольорової металургії є розширення її сировинної бази, що визначено у розробленій програмі “Мінерально-сировинна база України до 2005 року”. Розроблені і починають втілюватися у життя програми “Концепція розвитку гірничо-металургійного комплексу України на період до 2010 року”, “Програма розвитку кольорової металургії (алюмінієвої, титанової, мідно-плавильної) на період до 2005 року”, а також програми “Мідь України”, “Титан України”.

Слід зауважити, що невідкладним є вирішення проблеми розвитку екологічної інфраструктури. Для цього потрібно провести дослідження сучасного екологічного стану центрів і районів чорної та кольорової металургії, розробити системи адміністративних заходів щодо регіонального використання та охорони природи.

Довгострокова стратегія розвитку галузі повинна бути орієнтованою, насамперед, на розвиток внутрішнього ринку металу. Необхідна збалансована система цілей розвитку галузі, а це потребує ув'язки цілей розвитку металургії з цілями та можливостями розвитку інших галузей (машинобудування, ТЕК тощо), із пріоритетами держави (економічною, соціальною та екологічною безпекою), врахування загальносвітових тенденцій. За оцінками спеціалістів, потреба металургійної галузі України для модернізації, технологічного оновлення, реструктуризації складає 8–10 млрд дол. США. Резервами для покращення фінансового стану підприємств може бути зниження собівартості металу шляхом проведення ресурсозберігаючих заходів, що не потребують значних інвестицій [32, с. 132].

Машинобудівний комплекс України охоплює всі галузі машинобудування – майже два десятки спеціалізованих галузей, на які припадає понад 40 % усього промислово-виробничого потенціалу, що становить 29 % у загальному обсязі продукції. Аналіз обсягів виробництва машинобудування і металообробки вказує на їх постійне зростання впродовж 1998–2000 рр. Так, у 1998 р. вони склали 12508 млн грн, у 1999 р. – 15145 млн грн, у 2000 р. – 1908 млн грн. Окремі галузі відносяться до металомістких, які тяжіють до джерел сировини, деякі галузі відносяться до групи “вільного розміщення”, а частина – до трудомістких галузей, які потребують високої кваліфікації (електротехнічна, електронна, підшипникова, енергетичного устаткування). Спеціалізація в машинобудуванні визначається профілем машинобудівних підприємств й характером продукції – масовим, дрібно- і великосерійним та індивідуальним.

Розміщення підприємств машинобудування залежить від багатьох факторів. У зв'язку з високою металомісткістю продукції ряд баз тяжіє до металургійних, інші розвиваються в районах високої

технічної культури з достатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Галузі, які характеризуються середньою металомісткістю, невисокою працездатністю повинні, як правило, розміщуватись у районах споживання продукції. Останні мають переваги порівняно з іншими районами: у машинобудуванні витрати сировини на 1 т готової продукції становлять в середньому 1,3–1,5 т, а затрати на транспортування будь-якої машини перевищують затрати на транспортування металу, що використовується для її виробництва. Оптимальні умови для розвитку машинобудівних комплексів складаються в районах, де джерела сировини збігаються з місцями споживання готової продукції, саме при цьому скорочуються транспортні витрати на перевезення сировини, машин і устаткування.

На основі особливостей розміщення виробництва і технологічних процесів галузі машинобудування класифікують так: важке, загальне, середнє машинобудування; виробництво точних механізмів; приладів та інструментів; виробництво металевих виробів й заготовок; ремонт машин і устаткування.

За іншою класифікацією виділяють такі групи галузей машинобудування:

- 1) предметної спеціалізації (енергетичне, транспортне, сільськогосподарське машинобудування);
- 2) подетальної спеціалізації (підшипники, запчастини для різних виробів);
- 3) технологічної спеціалізації (литво, ковальсько-пресові апарати);
- 4) здійснення ремонтних робіт.

Галузі предметної спеціалізації передбачають зосередженість на розвитку широких зв'язків щодо збуту продукції у вигляді готових виробів. Подетальна спеціалізація зосереджена на окремих підприємствах виробництва обмеженої кількості деталей, вузлів, агрегатів (підшипникові заводи, заводи автомобільних двигунів тощо). Технологічна спеціалізація передбачає створення підприємств для виконання окремих технологічних операцій (заводи для виробництва поковок, литва, зварювальних конструкцій). Для двох останніх галузей спеціалізації характерні виробничі зв'язки, на основі яких можна досягти обслуговування потреб одного великого регіону або декількох регіонів. Необхідно зазначити, що подетальна і технологічна спеціалізації відносяться до підприємств-суміжників. Вони часто розміщуються у невеликих містах і поселеннях міського типу для того, щоб раціональніше використовувати трудові ресурси.

У цілому розвиток та розміщення машинобудування України супроводжується сукупністю таких загальних проблем його територіальної організації:

- концентрацією машинобудівного виробництва у великих містах;
- недостатньою ефективністю галузевою й організаційною структурою машинобудування, яка характеризується недостатнім розвитком наукомістких галузей, переважанням у структурі виробництва універсальних підприємств з високою матеріаломісткістю виробництва;
- слабким розвитком машинобудівної бази в середніх і малих містах, окремих регіонах;
- відсутністю комплексного розвитку машинобудування в багатьох машинобудівних центрах і регіонах;
- територіальною несумісністю підприємств ряду галузей;
- недостатнім розвитком внутрішньорегіональної виробничої кооперації, що призводить до виникнення надмірно далеких, зустрічних та інших неефективних територіально-виробничих зв'язків [120, с. 155].

Важке машинобудування об'єднує виробництво металургійного, гірничо-шахтового, підйомно-транспортного та енергетичного устаткування. Для нього характерні низька трудомісткість і висока металомісткість. Виробництво металургійного устаткування на 95 % зосереджене в Донецькому і Придніпровському економічних районах. Це Новокраматорський машзавод, Дебальцевський машзавод (устаткування для доменних печей, коксохімічне обладнання – Слов'янськ), Кадіївський ливарно-механічний завод, Маріупольський завод важкого машинобудування. Основними центрами гірничо-шахтового і бурового устаткування є: Донецьк, Горлівка, Ясинувата, Луганськ, Красний Луч, Конотоп, Кривий Ріг, Чернівці, Дрогобич. Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розташовані в Одесі, Львові, Харкові, Нікополі, Дніпропетровську. Центром енергетичного машинобудування є Харків (турбінний завод ім. С.М. Кірова, “Електроважмаш”).

У Запоріжжі, Хмельницькому зосереджено виробництво силових трансформаторів. Багато підприємств енергетичного машинобудування та електротехнічної промисловості є в Києві, Дніпропетровську, Львові, Тернополі, Полтаві, Мелітополі, Первомайську, Луганську. Центрами виробництва важких верстатів і КПО є: Краматорськ, Харків, Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Марганець.

Загальне машинобудування об'єднує транспортне (без автомобільного) і сільськогосподарське (без тракторного) виробництво промислового та будівельного обладнання (без легкої та харчової промисловості). До нього відноситься локомотиво- і вагонобудування (Харків, Дніпропетровськ, Київ, Львів, Полтава, Одеса – ремонтні заводи). Головне підприємство локомотивобудування – Луганський тепловозобудівний завод, який випускає магістральні тепловози. Заводи для ремонту тепловозів, як правило, розміщені у великих залізничних вузлах. Вагонобудування тісно розвивається поряд із локомотивобудуванням.

Залізничні вагони виготовляють у Кременчуці, Дніпродзержинську, великовантажні вагони – у Стаханові, Маріуполі. Україна належить до країн з відносно високим розвитком суднобудування. Суднобудування спеціалізується на будівництві суден різного призначення: річкових, океанічних та комбінованих типів – танкерів, суховантажних, дизель-електроходів, риболовних траулерів, судноремонті. Суднобудування розміщене у Миколаєві (3 суднобудівні заводи), Херсоні (2 заводи), Києві (морські траулери). Судноремонт розвинений в Одесі, Іллічевську, Севастополі, Керчі, Маріуполі. Річкове суднобудування є в Києві, Херсоні, Запоріжжі та Ізмаїлі.

Сільськогосподарське машинобудування розміщене в районах виробництва готової продукції – Харкові (двигуни), Кіровограді (сівалки), Дніпропетровську (бурякозбиральні комбайни), Тернополі, Херсоні. Заводи з випуску сільськогосподарських машин і запчастин знаходяться у Києві, Миколаєві, Первомайську, Мелітополі, Донецьку, Житомирі, Коломиї, Умані та Конотопі.

Існуючі потужності на діючих підприємствах дають змогу відновити виробництво сільськогосподарської техніки на високому рівні. В Україні розроблено національну програму розвитку сільськогосподарського машинобудування. Вона передбачає виробництво технологічних комплексів машин та обладнання не лише для сільського господарства, але й для харчової і переробної промисловості, доведення виробництва нових видів продукції до рівня забезпечення внутрішніх потреб.

Середнє машинобудування охоплює такий спектр галузей:

1) автомобілебудування – автобуси (Львів), великовантажні машини (Кременчук), малолітражні легкові автомобілі (Запоріжжя), легкові автомобілі для сільської місцевості і автомобілі ВАЗ і ГАЗ (Луцьк), автомобільні двигуни (Мелітополь);

2) авіаційна промисловість – Київ, Харків – транспортні та пасажирські літаки (АН-225 – найбільший у світі);

3) транспортобудування – Харків, Дніпропетровськ; тракторних агрегатів – Хмельницький, Вінниця; запасних частин – Сімферополь, Кременчук, Біла Церква, Київ, Луганськ, Одеса;

4) верстатобудування – Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Львів, Житомир.

Виробництво приладів, точних машин, інструментів і механізмів розміщується у високотехнічних центрах: виготовлення телевізорів – Львів, Київ, Харків, Сімферополь; ЕОМ – Київ, приладобудування – Львів, Запоріжжя, Донецьк.

В Хмельницькій області всього налічується 70 підприємств машинобудування та металообробки, до яких відносяться 8 підприємств електротехнічної промисловості, 7 підприємств верстатобудівної та інст-

рументальної промисловості, а також 55 інших підприємств. Питома вага продукції машинобудування і металообробки в загальному обсязі промислової продукції складає біля 16 %. Обсяги продукції щороку знижувалися, лише за останній рік вони мають тенденцію до збільшення. Дещо покращилися обсяги продукції у 1997 р. – 87,9 %; 1998 р. – 89,6 %; 1999 р. – 104,7 %; 2000 р. – 106,9 %; 2001 р. – 113,1 % (до попереднього року).

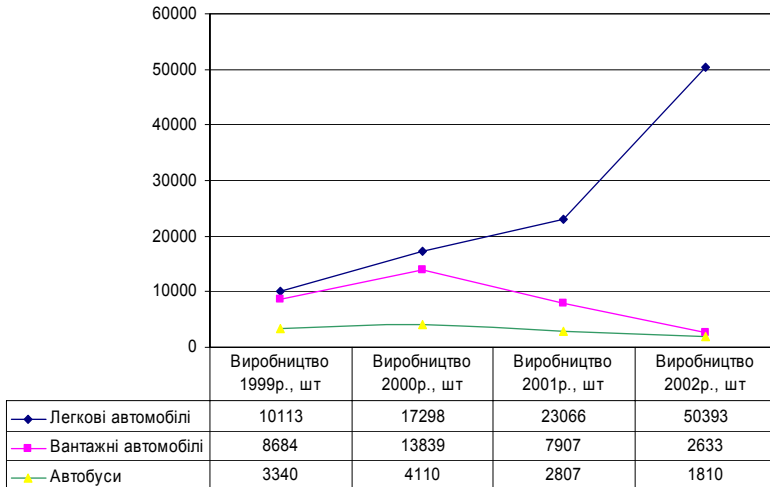
Великий тягар різноманітних податків суттєво впливає на отримання прибутків промисловими підприємствами.

Основними напрямками структурної перебудови машинобудування і металообробки України та отримання у цій галузі вагомих кінцевих результатів праці повинні стати:

- виявлення нерентабельних підприємств і здійснення їх репрофільювання або закриття;
- технічне переоснащення, реконструкція старих машинобудівних підприємств, випуск екологічно чистої продукції;
- часткова заборона бартерних операцій з подальшою їх ліквідацією;
- активізація процесу залучення іноземних інвестицій;
- введення в дію призупинених та недобудованих підприємств;
- зміна амортизаційної системи у напрямку оновлення основних фондів;
- підготовка висококваліфікованих кадрів, здатних працювати в умовах ринкових відносин.

За підсумками 2002 року продаж нових автомобілів становив 100 тисяч одиниць. Такий результат став справжньою перемогою автоімпортерів і виробників над “сірим” ринком та індивідуальними перегонниками. Однак є небезпека, що досягнення 2002 року залишаться неперевершеним рекордом на все поточне десятиліття – найближчим часом у ситуацію на ринку має намір утрутитися держава зі своїми новими регуляторами (рис. 4.6).

Такий результат продажів спеціалісти передбачали. Адже в попередні два роки імпортери й виробники автомобілів активно ініціювали зміни в законодавстві, вигідні як легальним учасникам ринку, так і держбюджету. Сьогодні законодавство захищає регіональних імпортерів і автозаводи: тепер ввезти вживану машину “віком” понад вісім років неможливо, а розмитнення семирічної може коштувати дорожче ніж сама машина. Водночас вибір нових автомобілів досить різноманітний – на Україні представлено всі основні світові марки: від машин розробки соціалізму до останнього слова техніки. Вартість найдешевшої нової машини (“Таврія Нова”) – близько 2,5 тис. дол., найпрестижнішої (Mercedes S-класу або BMW 7-ї серії) – 100 тисяч і вище. До



**Рис. 4.6 – Динаміка автовиробництва в Україні (дані AUTO-Consulting)**

речі, ціни на нові автомобілі в Україні практично європейські, а деякі моделі йдуть навіть дешевше, ніж, наприклад, у Німеччині. Тому можливості купити автомобіль в Україні практично такі самі, як у Європі. Таким чином, за різними оцінками, в Україні було куплено від 100 до 120 тисяч нових легкових автомобілів.

Понад половина зі 100 тисяч проданих автомобілів припадає на російські та українські легковики. Вітчизняні автовиробники домоглися від держави визнання того, що імпорт російських легковиків завдає збитків українським автозаводам. Результати запровадження попередніх санкцій (спецмита в 32 %) показали, що імпорт ВАЗів справді впливає на продаж “Таврій”, а також зібраних в Україні “Жигулів” та “Daewoo”. Водночас попит на “Таврії”, “Славути”, “Сенси” і “Daewoo” істотно зріс, що дозволило українському автовиробнику випустити і продати 24 тис. автомобілів (рис. 4.7).

Як свідчать результати продажу січня 2003 року, величезний попит на нові автомобілі збережеться ще й цього року. Це означає, що ринок поки що далекий від наповнення, і при збереженні позитивних тенденцій в економіці та стабільності національної валюти продаж нових автомобілів нинішнього року може ще більше зрости. Щоправда, в уряді вже кілька місяців “дозріває” законопроект про підвищення мита на імпортні автомобілі (йдеться про 32 % мита на нові іномарки).

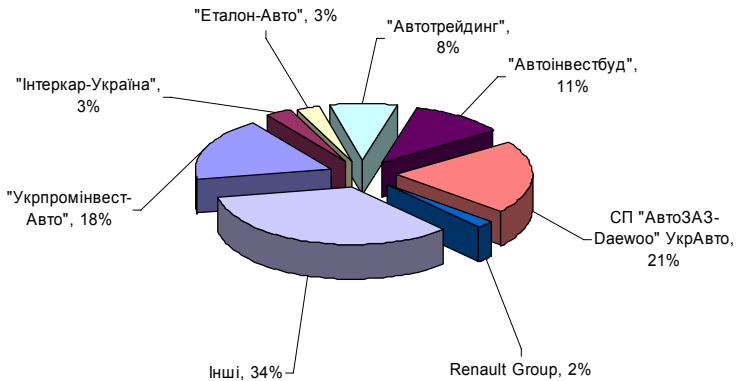


Рис. 4.7 – Основні оператори на авторынку України 2002 року

Якщо такі заходи буде схвалено, рівень продажу 2002 року не вдасться перевищити ще кілька наступних років.

В Україні виготовляються авіадвигуни – завод “Мотор-Січ” в Запоріжжі, “Авіант” в Києві – ТУ-334. У Харкові налагоджується виробництво пасажирських літаків АН-140 та АН-74. Таким чином, кожна спеціалізована галузь машинобудування має певні особливості територіальної організації, рівень якої визначає формування всіх основних виробничо-територіальних комплексів країни.

## ? Контрольні питання

1. Структура галузевого розміщення економіки України.
2. Проблеми окремих галузей виробництва та шляхи їх подолання.
3. Стратегічні напрями галузевого розміщення виробництва.
4. Роль НТП у галузевому поділі економіки.
5. Методи економічного обґрунтування галузевого розміщення виробництва та етапи їх проведення.
6. Аналіз виробництва чорної металургії.
7. Виробництво кольорових металів та перспективи його розвитку.
8. Машинобудівний комплекс України: склад підгалузей та проблеми їх розвитку.
9. Напрями структурної перебудови машинобудування.
10. Динаміка автовиробництва в Україні.

## **РОЗДІЛ 5. ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ, БУДІВЕЛЬНИЙ ТА ХІМІКО-ЛІСОВИЙ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ**

### **5.1. Розміщення галузей паливно-енергетичного комплексу: вугільної, нафтової, газової промисловості та електроенергетики**

Енергетична політика України базується на концепції забезпечення енергетичної бази як важливої складової економічної бази держави. Значення палива для економіки будь-якої держави величезне: без нього неможливий процес роботи промисловості, сільського господарства й транспорту. Визначними пріоритетами такої політики є: максимально можливе задоволення потреби в паливно-енергетичних ресурсах за рахунок вітчизняних джерел, перш за все, вугільної продукції. Головними напрямками вирішення проблеми енергозабезпечення економічного розвитку є здійснення структурної перебудови паливно-енергетичного комплексу, формування ефективно функціонуючих ринків енергоносіїв, реалізація програми енергозбереження [32; 104].

В структурі промисловості України на частку паливної припадає 15 % вартості основних фондів і майже 8 % середньорічної чисельності промислово-виробничого персоналу. Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) виробляє 11 % вартості промислової продукції України. ПЕК – це складна міжгалузева система видобутку й виробництва палива та енергії, їхнього транспортування, розподілу і використання. До його складу входять паливна промисловість (нафтова, газова, вугільна, сланцева, торфова) та електроенергетика, тісно пов'язані з усіма галузями національної економіки. Високими темпами зростає потреба у різних видах енергії і палива при звуженому використанні таких видів енергетичних ресурсів, як нафта, природний газ, ядерне паливо і навіть вугілля, у зв'язку з обмеженістю їх запасів і видобутку.

За обсягом виробництва палива промисловість характеризується за останні роки постійним зростанням. Так, у 1998 році обсяги склали 9586 млн грн, у 1999 р. – 12039 млн грн, у 2000 р. – 14575 млн грн.

Удосконалення паливного балансу України зумовлюється, передусім, значною диференціацією рівнів забезпечення паливом окремих районів, діаметрально протилежних у системі видобутку і споживання палива. Тому у подальшому необхідно вдосконалювати галузеву й територіальну структури паливного балансу, а також реконструювати розміщення основних споживачів палива. Щодо вдосконалення структури паливного балансу, то в перспективі для західних і південних районів України найекономічнішими будуть електроенергія АЕС, а для східних – вугілля Донбасу.

Паливно-енергетичний баланс – це баланс виробництва, перетворення та використання всіх видів енергії: мінеральної, сонячної, вітрової, хвильової, геотермальної.

**Вугільна промисловість** посідає перше місце за обсягами видобутку. Основний район – Донецький басейн з 295 кам'яно-вугільними шахтами, із яких 13 – з коксівним вугіллям. Видобуток з кожним роком зменшується внаслідок проблем економічного та технічного характеру. Вугільні шахти зосереджені в центрі й на півночі Донецької та півдні Луганської областей. Нове шахтне будівництво зосереджене в Західному Донбасі – Дніпропетровській області. Майже 14 млн. т кам'яного вугілля видобувають у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Дніпропетровський буровугільний басейн розташований переважно на Правобережжі України й об'єднує родовища – Житомирської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Поклади бурого вугілля виявлено в межах 200 родовищ. Це вугілля має високу вологість, відносно низьку теплотворну здатність і не перевозиться на великі відстані. Розвиток видобутку бурого вугілля у степових та лісостепових районах України здатне забезпечити місцеві потреби у паливі і позитивно впливає на територіальну організацію виробництва. Понад 58 родовищ характеризуються відкритим способом вугледобування.

Обсяги експорту українського вугілля з кожним роком знижуються. Таке становище зумовили ряд факторів: низька якість вугілля, ненадійність поставок, відміна міжурядових угод та необхідність пошуку нових ринків збуту. У 1996–1999 рр. були запропоновані та здійснені заходи щодо формування нового організаційно-господарського механізму функціонування підприємств у вугільній промисловості, проте реструктуризація галузі та її адаптація до умов ринкової економіки не відповідають вказаним темпам. Через те в шахтарських регіонах спостерігається високий рівень соціальної напруженості.

**Нафтова промисловість** характеризується низькими показниками, хоча багато невикористаних можливостей. Нафта – найефективніше та найзручніше паливо. Продукти нафтопереробки використовуються у сільському господарстві, промисловості, побуті тощо. Нафта має певні переваги порівняно з твердим паливом: більша ефективність на одиницю об'єму й ваги, висока теплотвірна здатність, відносна дешевизна перевезень паливними суднами великої вантажопідйомності, значно менші витрати навантаження й розвантаження, властивості плинності і швидкого згорання (що полегшує механізацію та автоматизацію видобутку і транспортування), більша “чистота” – все це сприяє утвердженню нафти як основного енергоносія та сировини для хімічної промисловості [104, с. 241]. Україна не багата на нафту.

Нині перше місце з видобутку нафти належить Лівобережній Україні, де працюють нафтогазові управління в Чернігівській області на базі Гнідинцівського і Прилуцького родовищ, Сумській – на основі Охтирського і Качанівського родовищ, в Полтавській – на базі Сагайдацького, Зачепилівського та Радченківського родовищ. Друге місце займають Прикарпатські родовища (Бориславське і Долинське). Видобута нафта в Україні має високу собівартість внаслідок способу і умов видобутку. Нафтопереробна промисловість представлена Лисичанським, Кременчуцьким, Херсонським, Бердянським, Дрогобицьким, Львівським та Надвірнянським нафтопереробними заводами. При потребі 45 млн т в Україні у 2001 р. було видобуто 3,8 млн т. Перспективними напрямками є: розвідки на суходолі України і у підводних надрах Чорного моря, та використання нафти для виробництва двигунного палива як сировини для хімічної промисловості.

**Газова промисловість** почала інтенсивно розвиватись у 70-х роках ХХ ст., коли було освоєно Прикарпатську нафтогазову область (на неї припадає 3,1 % всього видобутку газу), розвідані запаси газу якої становлять 94 млрд м<sup>3</sup>. Більша частина газових запасів (65 млрд м<sup>3</sup>) сконцентрована в Івано-Франківській області. У Прикарпатті Дашавське родовище використовується для підземного зберігання газу. Крім Угерського, Кутківського на Прикарпатті виявлено Немирівське, Солотвинське, Мукачівське, Іршавське родовища. Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область найбільша в Україні (93,8 % всього газу країни). Основні родовища газу розташовані у Харківській (Шебелинське, Хрестиденське, Дружелюбівське), Полтавській (Солохо-Диканське), Дніпропетровській, Чернігівській областях.

У Причорноморсько-Кримській нафтогазоноснаї станції відкрито і експлуатується родовище (із запасом 14,3 млрд м<sup>3</sup>). Майже 4/5 газу використовуються для потреб промисловості. Торфова промисловість є однією з найдавніших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській та Львівській областях. У Карпатах і Поліссі, ряді районів Лісостепу як місцеве паливо використовують дерево.

За останні десятиліття обсяги видобутку нафти і газу в Україні значно знизилися, – це наслідок не тільки теперішніх економічних негараздів, але й виснаження їхніх промислових запасів (табл. 5.1).

На основі вдосконалення структури використання паливно-енергетичних ресурсів, реструктуризації господарського комплексу, зниження енергомісткості продукції Україна має реальні можливості значного скорочення споживання газу, передусім за рахунок таких джерел:

– ефективного використання ресурсної бази України, яка в перспективі до 2010 р. може забезпечити річний видобуток газу на

Таблиця 5.1

**Видобуток окремих видів палива в Україні**

Рік	Нафта, млн т	Газ, млрд м <sup>3</sup>	Вугілля, млн т
1960	2,2	14,3	172,1
1965	7,6	39,4	194,3
1970	13,9	60,9	207,1
1975	12,8	68,7	215,7
1980	7,5	56,7	197,1
1985	5,8	42,9	189,0
1990	5,3	28,1	164,8
1995	4,1	18,2	83,8
1996	4,1	18,4	70,5
1997	4,1	18,1	76,9
1998	4,2	18,3	78,0
1999	4,3	19,1	79,0
2000	4,4	19,3	81,3
2001	4,6	19,6	81,6
2002	4,8	19,7	82,3

рівні 20–35 млрд м<sup>3</sup>. Останніми роками Україна за рахунок власного видобутку задовольняє свої потреби в нафті на 10–13 % і газі – на 18–20 %. Решта нафти і газу поповнюється імпортними поставками з Росії та Туркменістану. Через це роботи, пов'язані з нарощуванням розвіданих запасів нафти і газу та збільшенням на цій основі їх видобутку, є пріоритетним напрямом інвестиційних проектів, які заохочуються урядом України;

– використання нетрадиційних джерел – газу, метану, вугільних шахт, біогазу, коксового газу, гідратів, обсяг яких можна оцінити на рівні 5–10 млрд м<sup>3</sup> за рік, хоча потенційні можливості перших трьох джерел при використанні існуючих технологій істотно перевищують цей рівень;

– одержання нафти і газу як оплати за транспортування їх газотранспортною системою України з Росії та інших країн до Західної Європи. Щороку через територію України транспортується понад 250 млн т нафти, 215 млрд м<sup>3</sup> природного газу. Наша країна має право на одержання за це, як мінімум, 25–30 млн т нафти і 15–20 млрд м<sup>3</sup> природного газу;

– закупівлі газу і нафти, крім Росії, в ряді країн Близького та Середнього Сходу;

– закупівлі скрапленого природного газу в Алжирі, Лівії, Нігерії та інших країнах світу. Для цього здійснюється будівництво терміналу на Чорному морі місткістю 1 млрд м<sup>3</sup> [120, с. 145–146].

Як бачимо, електроенергетика є складовою частиною енергетичного комплексу і впливає на територіальну організацію продуктивних сил.

**Електроенергія** виробляється за рахунок невідновлюваних джерел: вугілля, нафти, природного газу тощо. Її розвиток і розміщення базується на таких основних принципах: концентрації виробництва електроенергії на великих районних електростанціях; комбінуванні виробництва електроенергії і тепла з метою теплопостачання міст та промислових центрів; освоєнні гідроенергоресурсів з урахуванням комплексного вирішення завдань електроенергетики, транспорту, водопостачання; розвитку атомної електроенергетики в районах з напруженим паливно-енергетичним балансом. Розміщення її залежить від наявності паливно-енергетичних ресурсів і споживачів електроенергії. З кожним роком збільшуються обсяги виробництва електроенергії в Україні. У 1998 р. вони склали 13637 млн грн, у 1999 р. – 17472 млн грн, у 2000 р. – 17596 млн грн. Усі електростанції поділяють на теплові, гідравлічні, атомні та такі, що використовують нетрадиційні джерела енергії. Теплові електростанції працюють на твердому, рідкому та газоподібному паливі. Вони є найпоширенішими в Україні і за характером обслуговування споживачів є районними. Атомні електростанції використовують паливо, збагачене ураном або іншими радіоактивними елементами. Оскільки АЕС дуже водомісткі, їх споруджують біля водних джерел. АЕС орієнтують на споживачів у районах з напруженим паливно-енергетичним балансом. Гідравлічні електростанції використовують необхідні гідроресурси і поділяють на гідроелектростанції, гідростимуляційні й припливні. За останніх 35 років потужність найпоширеніших електростанцій зросла у 5 разів. Перевагами ТЕС є вільне розміщення і вдвоє дешевша вартість капіталовкладень. Найбільші ТЕС є в Донецькій області – Старобешівська, Кухарівська, Слов'янська; в Дніпропетровській – Криворізька, Придніпровська; в Івано-Франківській – Бурштинська; у Вінницькій – Ладижинська; в Київській – Трипільська. В Україні працює кілька атомних станцій: Запорізька, Південноукраїнська, Рівненська, Хмельницька.

ГЕС є однією з найефективніших джерел, де видобувають у 5–6 разів дешевшу електроенергію. ККД ГЕС складає біля 80 %. Основні ГЕС розташовані на Дніпрі – Дніпрогес, Кременчуцька, Каховська, Дніпродзержинська, Канівська та Київська, на Дністрі – Дністровська, у Закарпатській області – Теребле-Ріцька ГЕС.

Необхідно збільшити виробництво електроенергії з нетрадиційних джерел – сили вітру, енергії сонця та хвиль. Так, хвильові електростанції Чорного і Азовського морів можуть виробляти до 17 млрд кВт·год. Отже, за умов забезпечення пріоритетного розвитку різних видів

енергоносіїв, Україна може себе повністю забезпечити паливом та електроенергією.

Електроенергетика визначається найбільшим впливом на ефективність функціонування інших суб'єктів господарювання. На виробництво продукції електроенергетики має неабиякий вплив приватизація енергопостачальних компаній (рис. 5.1).

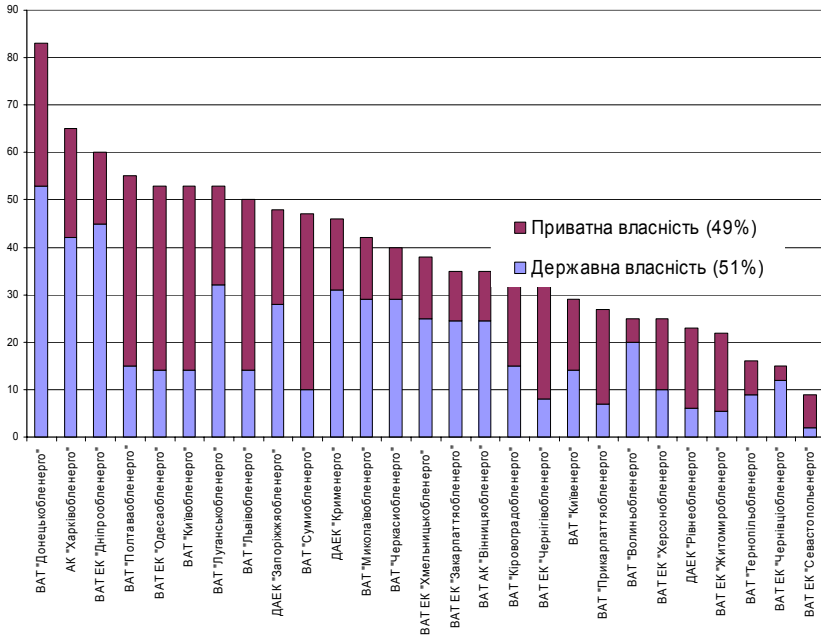


Рис. 5.1 – Приватизація енергопостачальних компаній станом на кінець 2002 р.

Проте у фізичному вимірі обсяги виробництва продовжували знижуватися, хоча темпи падіння скоротилися (табл. 5.2). В електроенергетиці зберігається деформована структура використання первинних енергоресурсів, яка залишається неадекватною структурі встановленої потужності електростанцій. Дефіцит палива періодично призводить до роботи об'єднаної енергетичної системи України на межі стійкості, після чого настає розвал енергосистеми країни.

Головною проблемою електроенергетики, як і ПЕК у цілому, залишається високий рівень неплатежів за вироблену електроенергію і тепло, що не дає можливості здійснити закупівлю палива в необхідних обсягах, не кажучи вже про модернізацію виробничих потужностей енергопідприємств [32, с. 107–108].

**Темпи змін виробництва продукції  
паливно-енергетичного комплексу у натуральному вимірі**

Продукт	Рік							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Електроенергія	-5,7	-5,7	-3,8	-2,9	-0,5	-0,3	-0,2	-0,2
Вугілля	-11,4	-15,9	-	1,7	5,4	5,5	5,7	6,3
Газ	0,5	1,1	-1,6	-1,1	0,6	1,1	1,4	1,8
Нафта, включаючи газовий конденсат	-2,4	0,0	0,0	-4,9	-2,6	-0,9	-0,6	-0,3
Первинна переробка нафти	-13,8	-20,1	-5,2	4,7	-17,9	-12,3	-8,9	-7,6
Бензин автомобільний	-11,8	-6,7	0,0	10,7	-19,4	-16,1	-14,2	-9,3
Дизельне паливо	-17,9	-9,3	-2,6	5,3	-17,5	-16,3	-14,1	-12,1

\* Дані подані у відсотках до попереднього року.

Екологізація навколишнього середовища потребує структурної перебудови господарського комплексу України. Необхідна переорієнтація на переважний розвиток галузей, що найменше забруднюють природне середовище, малоенергомісткі, матеріаломісткі, фондо- та трудомісткі (сільськогосподарське машинобудування, автомобільна, електротехнічна, електронна, харчова промисловість тощо). Це дасть змогу скоротити споживання енергоресурсів, зменшити забруднення природного середовища, збільшити випуск конкурентоспроможної продукції та підвищити добробут населення країни.

Структура паливно-енергетичного балансу світу наступна: нафта – 40 %; природний газ – 23 %; вугілля – 31 %; атомна енергія – 2 %; гідроенергія – 3 %; інші види – 1 %. Серед загальних ресурсів викопного органічного палива на вугілля припадає 65–90 %. Розвиток вугільної промисловості у США та Західній Європі гальмується екологічними факторами та нестачею водних ресурсів для гідровидобутку. Найбільшим виробником вугілля у 2000 р. став Китай – 1,5 млрд т. У Європі видобуток вугілля падатиме в середньому на 3 % на рік через збільшення собівартості видобутку. Серед континентів світу за запасами вугілля лідує Північна Америка – 24 % світових запасів, Азія – 25 %. Серед країн світу за покладами вугілля: США – 23 %, Росія – 13 %, Китай – 11 %. За видобутком лідерство займають КНР – 1300 млн, США – 934 млн, Індія – 285 млн, Росія – 265 млн т.

Найбагатші на буре вугілля, яке використовується як хімічна сировина та в електроенергетиці – США, Китай, Австралія, Німеччина, Росія. За різними оцінками потенційні ресурси нафти у надрах Землі становлять 185–390 млрд т. Західна Європа споживає 705 млн т нафти

на рік. З них 24 % – власний видобуток, 30 % надходить з Близького Сходу, 26 % – з Африки, 17 % – з Росії, 3 % – з інших джерел. Видобуток нафти найбільше спостерігається в Саудівській Аравії (403 млн т), США (380 млн т), Росії (300 млн т), Ірані (180 млн т), Мексиці (150 млн т), КНР (150 млн т). Одним із специфічних видів палива є торф. За його запасами виділяються країни північної півкулі помірних широт: Росія, Україна, Білорусь, Естонія.

Запаси природного газу у світі оцінюються в 140 трлн м<sup>3</sup>. За запасами газу лідирує Росія – 46 трлн м<sup>3</sup>, Іран – 21 трлн м<sup>3</sup>, ОАЕ – 5,3 трлн м<sup>3</sup>, Саудівська Аравія – 5,2 трлн м<sup>3</sup>, США – 4,6 трлн м<sup>3</sup>. За видобутком у 2000 р. лідувала Росія – 560 млрд м<sup>3</sup>, США – 538 млрд м<sup>3</sup>, Канада – 145 млрд м<sup>3</sup>. З країн Латинської Америки за запасами й видобутком газу можна виділити Венесуелу, Аргентину, Бразилію. У Західній Європі за розмірами видобутку і експорту газу виділяються Нідерланди з найбільшим родовищем природного газу – Гронінгем.

За обсягом виробництва електроенергії перше місце належить США. 75 % світового виробітку електроенергії припадає на США, Росію, Японію, Китай, Канаду, Німеччину, Францію, Англію, Бразилію, Італію. За виробництвом електроенергії першість у світі беруть ТЕС. Питома вага гідроенергії у світовому енергетичному балансі на середину 90-х років XX ст. дорівнювала 20 %. За потужністю і кількістю електростанцій першість належить Бразилії, США та Венесуелі. За оцінками МАГАТЕ у світі діє 445 реакторів загальною потужністю 2,2 трлн кВт у 33 країнах. Ядерна енергетика у загальному обсязі виробництва енергії у 2000 р. становила 19 %. До першої десятки за обсягом виробітку електроенергії на АЕС увійшли США, Франція, Японія, Росія, Канада, Англія, Швеція, Іспанія, Корея.

## **5.2. Структура і перспективи розвитку будівельного комплексу**

Будівельний комплекс охоплює систему підприємств і галузей, продукція яких призначена для капітального будівництва у всіх сферах людської діяльності (сільського господарства, транспорту тощо). Рівень розвитку будівельного комплексу впливає на формування пропорцій і темпів розвитку галузей господарства країни. Розміщення підприємств будівельних матеріалів має такі особливості: тяжіння до джерел сировини у зв'язку з низькою транспортабельністю сировини та її значними витратами при виготовленні продукції; тяжіння до районів споживання (заводи збірного залізобетону, комбінати великопанельного домобудування тощо).

Будівельний комплекс включає наступне: виробництво будматеріалів, безпосереднє будівництво, будівельне машинобудування та проектно-конструкторські і дослідні роботи в галузі будівництва. До виробництва будматеріалів належать такі галузі: цементна, азбестоцементних виробів, стінових матеріалів, будівельної кераміки, будматеріалів, пористих заповнювачів. В Україні розроблені родовища вогнетривких глин, каолінів, кварцитів, будкаменя. Основна продукція галузі – стінові (цегла, бетонні, гіпсопанельні, шлакоблоки), в'язучі (цемент, вапно, будівельний гіпс), покрівельні (черепиця, шифер, толь, руберойд), оздоблювальні, облицювальні, ізоляційні матеріали, будівельне скло, збірний залізобетон і бетон, кераміка, фаянс, сантехнічні вироби.

Основна галузь будівельного комплексу – цементна промисловість. Це матеріаломістка галузь, розвивається у тих районах, де сировина (глини, вапняки, мергелі) територіально суміщена з мінеральним паливом або залягає вздовж основних напрямків його транспортування. Цемент – це найважливіший будівельний матеріал. Його використовують у виготовленні майже всіх будівельних виробів і конструкцій (бетону, залізобетону та шлакоблоків).

Виготовлення цементу – це матеріаломістке і теплоємне виробництво. Для його виготовлення використовують такі карбонатні породи, як вапняк, мергель, крейда та глини певної якості. Головним чинником розміщення цементної промисловості є сировина. Найпотужніші родовища крейди та мергелю в Україні розташовані в Донецько-Придніпровській западині та в Донбасі, а вапняки переважають в Прикарпатті та Причорномор'ї.

Найбільші центри промисловості будматеріалів – Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь, Кривий Ріг. Цементна промисловість представляється найбільшими цементними комбінатами – Амвросіївським (Донбас), Краматорським, Єнакіївським, Балаклійським (Харківська обл.), Дніпропетровським, Криворізьким, Миколаївським (Львівська обл.), Здолбунівським (Рівненська обл.), Кам'янець-Подільським (Хмельницька обл.), Ямницьким (Івано-Франківська обл.). В Україні на кожне із 15 підприємств цементної промисловості приблизно припадає 1,3 млн т випуску цементу в рік. Цемент ввозять у Сумську, Чернігівську, Київську, Херсонську та Черкаську області.

В останні роки експорт цементу дещо зріс. Високим попитом за кордоном користуються такі матеріали, як граніт, каолін, графіт, глина. Основними імпортерами цементу є Білорусь, Литва та Молдова. Великий прибуток Україні приносить каолін. Саме ця глиниста гірська порода за своїми запасами в Україні посідає перше місце у світі. Найбільші родовища розташовані у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Черкаській областях.

Провідне місце у структурі промисловості будівельних матеріалів належить виробництву залізобетонних виробів. Виробництво залізобетонних конструкцій та виробів зосереджене переважно в регіонах інтенсивного будівництва, тобто в місцях їх споживання. Для виробництва залізобетону необхідна велика кількість щебеню, піску, а також сталеної арматури і цементу. Центрами виготовлення названої продукції є великі промислові центри і райони, а також місця, де ведеться значне індустріальне будівництво.

Збірний залізобетон виготовляють на 25 виробничих об'єднаннях Харкова, Львова, Кривого Рогу, Луганська, Сум. Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях країни, випускають щороку 5,5 млн м<sup>3</sup> залізобетонних конструкцій. Залізобетонні та бетонні конструкції й вироби широко використовуються в промисловому й житловому будівництві, в гідротехнічних спорудах, в прокладенні автомобільних і залізничних шляхів. Заводи залізобетонних конструкцій та виробів виготовляють стінові панелі, дорожні плити, колони, плити перекриття, шпали тощо. Сировиною для вищезазначених виробів служать арматурна сталь, портландцемент, шлакоцемент, щебінь, гравій, пісок, металургійний шлак, керамзит. Основні підприємства великопанельного та об'ємно-блокового домобудування розміщені у Київській, Харківській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях. Виробництво цегли зосереджене в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Бахмуті, Слов'янську, Чернігові, Львові, Івано-Франківську. Користуються попитом за кордоном цементна і скляна мінеральна сировина та будівельний камінь, граніти, лабрадорити, мармур, мармуроподібні вапняки. Керамзит виробляють з легкоплавливих глинистих порід, термозит (шлакова пемза) – в доменних печах; перліт – з природної сировини, яка залягає в Закарпатті.

Виробництво будівельної кераміки об'єднує низку підприємств, що випускають керамічні плитки для підлог, облицювальні глазуровані плитки, а також каналізаційні труби, санітарно-технічне устаткування. Ці вироби виготовляють з тугоплавкої, вогнетривкої глини з домішками каоліну, кварцового піску та деяких інших сполук.

Виробництво будкераміки зосереджене в Харківській, Львівській областях, Слов'янську (Донецька обл.). Працюють керамічні заводи у Києві, Артемівську. Будівельний фарфор і фаянс виробляють у Славуті (Хмельницька обл.), електроізоляційні вироби – в Первомайську (Житомирська обл.), Слов'янську (Донецька обл.).

В Україні щороку виробляється 730 тис. т будівельного вапна, 130 тис. т будівельного гіпсу та 7,5 млн т технологічного вапна для цукрової та металургійної промисловості. Основними виробниками будівельного вапна є Донецька, Запорізька, Сумська, Харківська, Він-

ницька, Львівська, Хмельницька, Херсонська та Чернігівська області. Виробництво крейди (для малярних робіт) зосереджене в Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Волинській та Чернігівській областях. М'яка покрівля (руберойд, толь, пергамін) найбільше виробляється в Києві (майже 20 % всього виробництва).

Важливою галуззю є виробництво віконного та технічного скла. Використання скла пов'язано з новим архітектурним стилем (великі вікна), новою будівельною технологією (облицювальний матеріал). Для виготовлення скла необхідні кварцові піски, кальцинована сода, крейда, доломіт. Родовища скляних пісків в Україні знаходяться в Донбасі, Харківській області, Рівненській, Чернігівській, Львівській, Одеській областях. Виробництво віконного скла зосереджене в Лисичанському ("Пролетар"), Костянтинівському, Запорізькому склоробних заводах.

Фарфорова промисловість має на Україні центри у Коростені, Баранівці, Городниці, Кам'яному Броді, Довбичах (Житомирська область), Дружківці (Донецька область). Високим розвитком промисловості будматеріалів характеризується Харківська (7 %), Одеська і Львівська (5 %), Хмельницька (4,5 %) області.

Будівництво – це головна ланка комплексу, яке створює основні фонди господарства. Від інших галузей національної економіки будівництво відрізняється своєю продукцією (будівлі), виробничим процесом, який має переривчастий характер, відбувається на відкритому повітрі протягом довгого часу.

Будівництво – одна з найстаріших галузей, яка розподіляється на промислове (спорудження заводів, фабрик), гідротехнічне (ГЕС, водосховища), енергетичне (електромережі, електростанції), транспортне (автомобільні, залізничні шляхи, аеропорти, трубопроводи), сільське (спорудження тваринницьких ферм, елеваторів), житлове. Капіталовкладення в економіку України у 2000 р. дорівнювали 19,5 млрд грн, вартість будівельних і монтажних робіт – 8,5 млрд грн. Найбільші капіталовкладення були у промисловість – 40 %, житлове будівництво – 19 %, охорону здоров'я – 16 %. В умовах розвитку ринкових відносин час забудови гігантських заводів пройшов. Важливу роль в капітальному будівництві займають проектно-конструкторські роботи, з яких започатковують всі будівельні роботи. В проектних роботах зайняті тисячі фахівців з різних галузей будівництва, економісти, екологи, географи. Проектування зосереджене у великих індустріальних центрах, які мають велику розвинену мережу науково-дослідних закладів, архітектурно-проектних інститутів. В Україні такі заклади й проектні організації зосереджені у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі.

До будівельного комплексу слід віднести й будівельне машинобудування. Основною продукцією галузі є екскаватори, бульдозери, грейдери, бетономішалки, скрепери, крани. Україна повністю забезпечує себе будівельною технікою. Найбільшими центрами її виробництва є Київ (виробництво екскаваторів), Харків (бетономішалки, шляхові машини), Одеса (важкі крани), Миколаїв (шляхові машини), Краматорськ, Кременчук, Бердянськ.

Розвиток галузей будівельного комплексу пов'язаний з реконструкцією технічної бази, з впровадженням механізації та автоматизації технологічних процесів, розширенням випуску нових будівельних матеріалів, легких та економічних великомірних конструкцій і виробів поліпшеної якості.

Територіальна організація галузей в майбутньому має удосконалюватися з урахуванням спеціалізації кооперування, комбінування підприємств та міжрегіональних зв'язків України.

Виробництво будматеріалів супроводжується забрудненням атмосфери пилом, особливо при тонкому подрібненні та термічній обробці сировини в цементній, тальковій та ряді інших галузей. Захист природного середовища в промисловості будівельних матеріалів здійснюється за такими напрямками:

- широким використанням рудникових відходів для виробництва будматеріалів, що дає змогу значно скоротити спеціальні роботи з видобутку будівельної сировини;
- пиловловлюванням при виробництві цементу та інших пилоподібних продуктів;
- вилученням з видобутку площ сільськогосподарських угідь, цінних в естетичному відношенні ландшафтів тощо;
- повнішим використанням матеріалів супутнього видобутку, вторинної сировини, шлаків та інших відходів промислового виробництва [120, с. 171].

### **5.3. Спеціалізація та концентрація хімічної, лісової і деревообробної промисловості**

Хіміко-лісовий комплекс охоплює галузі промисловості України, що продукують сировину і певні матеріали. Він включає хімічну і лісову промисловості, які забезпечують національне господарство мінеральними добривами, содою, паливно-мастильними матеріалами, папером, целюлозою, синтетичними матеріалами тощо.

Обсяги виробництва хімічної та нафтохімічної промисловості в Україні з кожним роком зростають. Так, у 1998 р. вони склали 4712 млн грн, у 1999 р. – 5779 млн грн, у 2000 р. – 8398 млн грн.

**Хімічна промисловість** включає гірничо-хімічну, основну хімію, хімію органічного синтезу; галузі з виробництва полімерних матеріалів; хімію тонкого органічного синтезу (лаки, фарби); побутову хімію. Основу хімічної промисловості становлять видобуток сировини, виробництво міндобриव і полімерних матеріалів. Найбільш поширеними видами сировини є апатити, фосфорити, кухонні солі, сірка, вапняки, гіпси тощо. Хімія використовує величезну кількість органічного палива для переробки нафти, газу, вугілля, деревини та іншої сировини рослинного походження. Сучасне розміщення галузі сформувалося під впливом географічних, економічних і технічних факторів. Частка матеріальних витрат у гірничо-хімічній промисловості становить 22,7 %; у виробництві хімічних волокон – 59,0 %; синтетичних барвників – 62,6 %; пластмас і синтетичних смол – 72,2 %; лаків і фарб – 90,1 %; продукції основної хімії – 61,2 %. Україна має потужну сировинну базу: калійні солі (Калуш, Стебник); кам'яну сіль в Донбасі (Артемівськ, Слов'янськ), на Закарпатті (Солотвино), Прикарпатті (Болехів, Дрогобич). Особливо багате на хлоридні солі натрію, магнію і броду озеро Сиваш. Великі запаси каоліну, вогнетривких глин, вапняків, доломітів, графіту нерудних копалин сприяють розвитку багатьох хімічних виробництв (рис. 5.3).



Рис. 5.3 – Розміщення хімічної промисловості України

У розвитку хімічних виробництв важливе місце займає енергетичний фактор. У хімічній промисловості використовують різні види енергії: електричну, теплову, світлову, механічну, штучний холод. Енергоносіями є електричний струм, гаряча вода, охолоджена вода, пара, паливо, повітря й інертні гази.

Хімічна промисловість за енергомісткістю поділяється на:

- а) високоенергомісткі підгалузі: азотна, хімічних воколон, содова;
- б) середньоенергомісткі: основна і гірнична хімія, пластмаси, смоли, калійна, олійно-фарбова;
- в) малоенергомісткі – пластмаси, лакофарбова, сірчана, склопластиків, реактивів, фотохімічна, побутова хімія.

Розрізняють також невідомісткі галузі (до  $50 \text{ м}^3$  на 1 т готової продукції), середньомісткі ( $50\text{--}100 \text{ м}^3$ ), великої водомісткості ( $100\text{--}1000 \text{ м}^3$ ) – волокна, пластмаси, смоли, каучуки.

У хімічній промисловості споживається більше води ніж в інших галузях. За водомісткістю хімія випереджає чорну та кольорову металургію, целюлозно-паперову та текстильну промисловість. При виробництві на 1 т хімічних волокон необхідно витратити у 25 разів більше води, ніж для виплавки чавуну і в 10 разів більше ніж для виплавки міді, свинцю або цинку.

Фактор водомісткості стає на перешкоді розвитку хімії в регіонах з напруженим водним балансом. Складність розвитку хімічної промисловості виникає також у тому, що багаторазове використання води для багатьох з них поки що неможливе.

На розміщення підприємств хімічної промисловості впливає три групи галузей:

- галузі сировинної орієнтації – гірнична хімія, переробка сірчистих і коксових газів, виробництво калійних добрив, кальцинованої соди тощо;
- галузі паливно-енергетичної орієнтації – виробництво синтетичного каучуку, хімічних волокон і ниток, синтетичних смол тощо;
- споживчої орієнтації – виробництво сірчаної кислоти, азотних і фосфатних добрив, шинна промисловість тощо.

Хімічна промисловість найбільше розвинена в Донбасі, Придніпров'ї, Прикарпатті. Галузь в основному сконцентрована у Карпатському, Донецькому та Придніпровському районах. Нафтопереробна промисловість зосереджена на підприємствах Одеси, Херсону, Бердянська, Кременчука, Лисичанська, Запоріжжя, Вінниці, Дрогобича, Борислава, Надвірної, Львова. На базі нафтопереробки, виробництв сажі, переробки синтетичного і натурального каучуку розвивається нафтохімічна промисловість. Гумова промисловість виробляє тисячі найменувань продукції (Дніпропетровський комбінат шин, АТ "Київ-

Гума”, підприємства Бердянська, Запоріжжя, Харкова, Одеси, Ніжина, Стаханова, Кременчука).

Хімічний комплекс України охоплює такі основні галузі: гірничо-хімічну, видобуток природних, сірчаних руд, фосфоритів, калійних і кухонних солей тощо; основну хімію – виробництво кислот, соди, мінеральних добрив, лугів; промисловість полімерних матеріалів, синтетичних смол і пластмас та цілий ряд нафтохімічних виробництв.

Одним з найбільших регіонів гірничої хімії є Прикарпатський, залягання гірничо-хімічної сировини виявлені також на території Донбасу (Слов’янсько-Артемівський регіон), у Причорноморському регіоні (Сиваш) та в інших регіонах.

Основна хімічна промисловість виробляє соду, сірчану кислоту і мінеральні добрива. Кальцинована сода виробляється у Слов’янську та Лисичанську, каустична сода – в Красноперекіпську. Сірчано-кислотна промисловість розміщена біля підприємств з виробництва фосфорних і азотних добрив – у Костянтинівці, Сумах, Вінниці, Одесі, Горлівці, Дніпродзержинську, Лисичанську. Фосфорні добрива виробляються на Вінницькому, Одеському, Сумському хімізаводах, на основі Кролевецького (Сумська), Ізюмського (Харківська) та Придністровського родовищ фосфоритів. Калійні добрива виробляються у Калуші, Стебнику, в районах залягання калійних солей.

Полімерна промисловість, синтетичних смол і пластмас розвинута у Донецькій – полівініл, полістирол та Запорізькій областях – синтетичні смоли. Промисловість хімічних волокон розміщена в Чернігові (синтетичні волокна), Києві (шовковий комбінат “Дарниця”), Черкасах (штучний шовк), Сакалі (штучне волокно). Розвиток хімічної промисловості залежить від стану екології.

Для зміцнення економічного становища хімічної промисловості необхідне виробництво конкурентоспроможної продукції, підвищення експорту, щоб збільшити валютні надходження до державного бюджету.

Майже чверть фосфатних добрив експортується Україною у держави далекого зарубіжжя. При цьому наявні потужності завантажені на 1/5. Причина цього полягає у підвищенні цін на імпортовану сировину: апатити Кольського півострова та тарифи на залізничне перевезення. Це загрожуватиме цінній конкурентоспроможності фосфатних добрив.

Важливим джерелом збільшення валютних надходжень і задоволення власних потреб є шинна промисловість, яка розвинена в Україні, але не має сировинної бази (каучуків). Через це виробництво шин, маючи стратегічний характер, далеке від стабільності: за 1991–2001 рр. воно скоротилося майже на 25 %.

Головним завданням прискореного розвитку галузей хімії є застосування прогресивних технологій та модернізація мінерально-

технічної бази на підприємствах комплексу. Сучасна структура хімічної промисловості сформувалась у 60–70 роках ХХ ст., тобто у період найбільш швидкого його розвитку. Водночас світовий досвід останніх років свідчить, що рівень розвитку виробництва синтетичних смол і пластмас, синтетичних волокон, барвників, синтетичного каучуку є визначальним показником прогресивності структури хімічної індустрії.

У перспективі розвиток хімічної промисловості в Україні має здійснюватися переважно за рахунок технічного переоснащення та реконструкції діючих підприємств з впровадженням ресурсозберігаючих мало- та безвідходних технологій, схем замкненого водообігу [42, 120].

Лісова промисловість включає дві підгалузі: лісове господарство і лісозаготівельну промисловість. Складовими частинами лісопромислового комплексу України є: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний підкомплекси. Заліснення України становить 14,3 %. Головна мета лісового господарства полягає у лісовідтворенні, поліпшенні видового складу. Ліси поділяються на водоохоронні, захисні, оздоровчі, заповідники, національні парки, інші спеціальні та експлуатаційні ліси. Лісогосподарський комплекс включає заготівлю грибів, плодів, ягід, лікарських рослин, соку, меду тощо.

Лісове господарство потребує активізації лісовідтворення і щорічного розширення лісопокритої площі на 250–280 тис. га. Лісовим господарством займаються лісництва, а лісозаготівлею – лісгоспази. Вони заготовляють ліс, який використовують у лісопильній, фанерній, целюлозно-паперовій промисловості, будівництві. Ліс заготовлюється в Івано-Франківській, Закарпатській, Волинській, Житомирській, Київській, Чернігівській та Чернівецькій областях. Ліси України поділяють на дві групи. До першої групи, яка займає близько половини загальної площі лісів, належать водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі ліси. Деревина тут заготовлюється тільки під час догляду, санітарних і лісовідновних робіт. До другої групи відносяться ліси, які мають захисне та обмежене експлуатаційне значення.

Ліси в Україні розміщені нерівномірно. Україна змушена закуповувати щорічно деревину та її продукти в сусідніх країнах, однак, на одну третину вона сама задовольняє власні потреби у лісосировині.

Останніми роками обсяги лісозаготівлі в Україні знижуються, що потребує завезення деревини з інших країн обсягом 20 млн м<sup>3</sup> (60 % деревини, що споживається в Україні). Щороку 1,5 млн м<sup>3</sup> деревини заготовляють колгоспи і 1,5 млн м<sup>3</sup> – лісгоспи для місцевих потреб. Лісопильні підприємства зосереджені в Рожнятові, Вигоді, Надвірній, Івано-Франківську, Чернівцях, Костополі, Ковелі, Овручі, Рахові, Сваляві, Стрию, Коростені.

Щорічно у світі вирубується біля 2,5–3,0 млрд м<sup>3</sup> деревини. Половина її використовується як паливо, а інша йде на промислові цілі для отримання пиломатеріалів, целюлози, паперу, а також використовується як будівельний матеріал. Обсяги лісозаготівель щорічно зростають. Запаси деревини світу спеціалісти оцінюють у 143 млрд м<sup>3</sup>. Через те, що запаси лісу обмежені, потрібна розрахункова лісосіка, тобто вирубування не повинні перевищувати річного приросту біомаси. Основними лісозаготівельними районами в Україні є Карпати та Полісся, тобто головні лісові регіони.

**Деревообробний комплекс** представлений рядом галузей: лісопильною, фанерною, меблевою, а також виробництвом деревостружкових плит та будівельних деталей з дерева. Підприємства фанерної промисловості та деревостружкових плит зосереджені у Львові, Костополі, Чернівцях, Києві та Сваляві.

Меблева промисловість є однією з найбільш потужних галузей деревообробки і розташована у Києві, Харкові, Львові, Ужгороді, Мукачеві, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку, Чернівцях.

Основними напрямками технічного прогресу в галузі є подальша концентрація і спеціалізація виробництва, її прискорений розвиток меблевого виробництва у східних високоурбанізованих областях України. Необхідно застосовувати нові ефективні замітники деревини і нові конструкції меблевих виробів, а також впроваджувати ресурсозберігаючі та безвідходні технології.

Целюлозно-паперова промисловість розвинена недостатньо (Жидачівський картонно-паперовий комбінат, Рахівська картонна фабрика, Херсонський целюлозний завод, паперові фабрики у Понінці – Хмельницька обл., Малині – Житомирська обл.). Для його розвитку необхідне поєднання ряду таких факторів, як наявність сировини, води та електроенергії. Підприємства підкомплексу з рослинної сировини виробляють різні види паперу, картону, штучне волокно, фібру та напівфабрикати. Основною сировиною підприємств целюлозно-паперового підкомплексу є деревина хвойних порід та відходи її обробки, солома, стебла бавовнику, очерет тощо. Целюлозно-паперовий підкомплекс лісовиробничого підкомплексу України представлений 25 підприємствами, найбільші з яких розташовані в Житомирській, Хмельницькій, Закарпатській, Львівській, Київській та Чернігівській областях.

Лісохімічний комплекс охоплює ряд галузей, які виготовляють деревне вугілля, оцтовий порошок, оцтову кислоту, метиловий спирт, формалін, антиокислювачі, флотаційні масла, карбомідні смоли, ефірну олію тощо. Основними центрами лісохімії є: Великий Бичків, Свалява, Коростень, Київ. Лісохімічне виробництво базується на тери-

торіальному розкладанні деревини (суха перегонка, оцтова кислота, метиловий спирт). Лісохімічні підприємства склалися в Закарпатській області (Свалявський, Перечинський, Великобичківський лісохімічні комбінати).

Аналіз обсягів виробництва деревообробної та целюлозно-паперової промисловості показав, що з кожним роком спостерігається їх зростання. Так, у 1998 р. вони склали 1445 млн грн, у 1999 р. – 2348 млн грн, а у 2000 р. – 3312 млн грн.

Якщо розглядати світовий розвиток, то хімічна промисловість розташована, перш за все, у розвинутих країнах. Лише у США виробляється понад чверть, а в шістьох найрозвинутіших країнах – понад 3/4 хімічної продукції світу. Розвинуті країни мають потужну багатогалузеву промисловість. Однак у невеликих країнах переважає одна галузь (Швейцарія – фармацевтична, Нідерланди – гумотехнічна). У США хімічна промисловість зосереджена на узбережжі Мексиканської затоки та районі Великих озер; в Росії – у Центральному, Волго-В'ятському, Поволзькому, Уральському та Північно-Західному районах. Сірчаноокислотна промисловість досить розвинута у США, Канаді, Мексиці, Італії, Польщі, Росії.

Калійна промисловість розвинена у Німеччині, Франції, США, Канаді, Україні, Росії, Білорусі, Казахстані, Конго, Тунісі; фосфорно-добризна промисловість – у Північній Африці, Перу, США, Китаї, Австралії, В'єтнамі, Мексиці.

Виробництво синтетичних смол і пластмас зосереджене переважно в США, Німеччині, Японії, Польщі, Чехії, Росії. Хімічне волокно виробляється в США, Японії, Великобританії, Італії, Франції, Україні, Єгипті, Росії, Польщі, Білорусі. Виробництво синтетичного каучуку зосереджене в США, Японії, Німеччині, Великобританії, Італії, Франції.

Лісова промисловість світу включає заготівлю, механічну обробку і хімічну переробку деревини. У багатьох країнах деревина є основою експорту: Фінляндія, Канада, Швеція, Норвегія, Австрія, Конго, Габон, Росія, Білорусь. Ліси вкривають біля 30 % поверхні суходолу світу. В Європі найбільш заліснену площу мають Швеція та Фінляндія. У решти країн Європи лісів менше. Світове целюлозно-паперове виробництво зростає і зосереджене воно у США, Канаді, Японії, Швеції, Фінляндії, Росії. Чимало цієї продукції виготовляють Німеччина, Франція, Чехія, Польща, Норвегія, Австрія. Найбільшими експортерами є Канада, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Австрія; імпортерами – США, Японія. Найбільшими виробниками паперу є США, Канада, Японія, Росія, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Франція, Великобританія.

## **? Контрольні питання**

1. Структура паливно-енергетичного комплексу України.
  2. Проблеми вугільної промисловості.
  3. Стан та перспективи нафтової промисловості.
  4. Газова промисловість у контексті економного споживання енергоносіїв.
  5. Електроенергетика України на шляху до сталого розвитку.
  6. Світові тенденції розвитку паливно-енергетичного комплексу.
  7. Структура будівного комплексу за галузями та продукцією.
  8. Будівництво як одна із найстаріших галузей національної економіки.
  9. Спеціалізація хімічної промисловості.
  10. Лісова промисловість на шляху до перебудови.
  11. Деревообробний комплекс: структура та особливості розвитку.
- Тенденції розвитку лісової промисловості світу.

## **РОЗДІЛ 6. СТРУКТУРА І РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА ТОВАРІВ ШИРОКОГО ВЖИТКУ, АГРОПРОМИСЛОВОГО, ТРАНСПОРТНОГО ТА РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСІВ**

### **6.1. Галузева структура, стан і перспективи виробництва товарів широкого вжитку**

До галузей, що займаються виготовленням товарів широкого вжитку, слід віднести не тільки галузі легкої промисловості (швейне, трикотажне, шовкове виробництво, взуття, штучне і натуральне виробництво), але й підгалузі машинобудування (радіоелектронна, годинникова підгалузі, виробництво автомобілів, відео-, фотоапаратури, холодильників, швейних та пральних машин, пілососів). Зараз галузь знаходиться в глибокому кризовому стані у зв'язку з відсутністю державної протекціоністської політики, появою на ринках дешевих і неякісних товарів іноземного походження, недостатнім інвестуванням, заповненням товарів тіньового виробництва.

Серед галузей виробництва непродовольчих товарів однією з найважливіших є легка промисловість, де налічується 480 виробничих підприємств. Більша частина з них вже недержавні: орендні, колективні, закриті акціонерні товариства (ЗАТ). Ця галузь тісно пов'язана з сільським господарством, галузями машинобудування та хімічною промисловістю. Сільське господарство забезпечує легку промисловість деякими видами сировини, машинобудування – обладнанням, хімічна промисловість – хімічними волокнами, барвниками. Однією з особливостей розміщення підприємств легкої промисловості є їх територіальне сполучення з важкою індустрією, що дозволяє раціонально використовувати трудові ресурси.

На сучасне розміщення і розвиток виробництва непродовольчих товарів широкого вжитку впливають такі умови і чинники, як відсутність чи нестача власної сировини (бавовняна, вовняна, взуттєва галузі), зниження купівельної спроможності населення, демпінгові ціни на деякі зарубіжні товари на вітчизняних ринках, експорт певних непродовольчих товарів. До ключових факторів розміщення підприємств легкої промисловості відносять споживчий, сировинний фактори та забезпеченість трудовими ресурсами. Кожен з цих факторів діє по-різному – залежно від стадії виробництва та техніко-економічних особливостей тієї або іншої галузі [104, 102].

Підприємства легкої промисловості забезпечують населення тканинами, одягом, взуттям та іншими предметами споживання. Виробництво продукції легкої промисловості залежить у значній мірі від

забезпеченості України різними видами сировини та потребами внутрішнього та зовнішнього ринків. Проте значні потенційні можливості галузі використовуються недостатньо внаслідок недопоставок сировини за міжнародними угодами. Постало важливе завдання – формувати і розміщувати держзамовлення та державні контракти, координувати діяльність підприємств, пов'язану з виконанням цього завдання, а також розширювати використання нових видів сировини, забезпечувати збалансований розвиток підгалузей [42, 120].

У легкій промисловості найбільшою підгалуззю є текстильна, до якої належать первинна обробка текстильної сировини, бавовняна, льняна, вовняна, шовкова, нетканих матеріалів, конопле-джутова, в'язальна, текстильно-галантерейна, трикотажна підгалузі. На них припадає третина промислового персоналу і більше половини вартості основних виробничих фондів.

Бавовняна промисловість для виробництва тканин є провідною серед галузей текстильної промисловості. Вона включає прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове і фарбувально-обробне виробництво. Бавовняні підприємства розміщені в Херсоні, Тернополі, Донецьку, Полтаві, Чернівцях, Івано-Франківську, Коломиї, Нікополі. Для неї характерне віддалення від постачальників сировини і навіть споживачів. Тому в Україні передбачається відновлення бавовництва у південних регіонах. Це дозволить Україні забезпечити бавовняну промисловість власною сировиною і знизити собівартість виробництва тканин.

Вовняній промисловості належить друге місце у текстильному виробництві України, на неї припадає 10 % товарної продукції легкої промисловості. Сировиною для неї служить вовна, штучні та синтетичні волокна. Тут здійснюється первинна обробка вовни та виготовляється пряжа, тканини та вироби. Чисте вовняне виробництво майже не збереглося. В Україні діє біля 30 підприємств вовняної промисловості. Виробництво вовняних тканин організоване на великих підприємствах Чернігівського камвольно-суконного і Луганського тонко-суконного комбінатів, на Сумській та Стрийській (Львівська обл.) суконних фабриках, а також на фабриках в Одесі та Дунаївцях (Хмельницька обл.). У Києві та Лисичанську виробляють шовкові тканини технічного призначення. Підприємства шовкової промисловості виробляють шовкові тканини і тканини з синтетичного та штучного волокон. У Києві і Черкасах випускають тканини із штучного і синтетичного волокон; меланжеві, шовкові – у Луганську.

У Києві, Черкасах, Чернівецькій та Закарпатській областях зосереджене виробництво килимів і килимових виробів з вовни й синтетичних волокон.

Важливого значення для України набула льняна промисловість. Вона забезпечує частину споживачів тканинами побутового та технічного призначення, що вирізняються високою місткістю. Лляні тканини застосовуються як технічні у поліграфічній промисловості та деяких галузях машинобудування. Лляна промисловість має достатню сировинну базу у Поліських областях, де культивують льон і здійснюють його первинну переробку на льонозаводах. Крім того, Україна є експортером льоноволокна. Дана промисловість зосереджена на Житомирському та Рівненському льонокомбінатах.

Конопляно-джутове виробництво, крім привізного джуту, волокон конопель використовує коротке волокно льону, бавовняну пряжу і хімічні волокна. Продукція цієї підгалузі випускається на Одеській джутовій фабриці та Харківському канатному заводі.

Якщо розглядати розміщення текстильної промисловості у цілому, то слід зазначити те, що її галузі зосереджені у багатьох країнах світу, незалежно від рівня їхнього розвитку. Провідне місце у текстильній промисловості серед країн, що розвиваються, належить бавовняній підгалузі. До цих країн входять Індія, Пакистан, Бангладеш, Сирія тощо.

Одним з популярних виробництв легкої промисловості є трикотажне, з низкою підприємств в Донецькій, Київській, Полтавській, Луганській та Запорізькій областях. Виробництво трикотажних виробів орієнтується на споживачів і переважно зосереджене у регіонах з великою кількістю населення. В Україні переважає виробництво білизняного трикотажу і панчішно-шкарпеткових виробів. Головні центри панчішно-шкарпеткової промисловості розміщені у Львівській, Житомирській, Чернівецькій, Харківській областях.

Друге місце в структурі легкої промисловості займає швейна промисловість. Підприємства швейної індустрії територіально зосереджені по всіх областях країни і переважно концентруються у районах споживання, здебільшого у великих містах. Практично в кожному місті є підприємства швейної промисловості, які випускають значний асортимент швейних виробів. Сировиною для неї є тканини, неткані матеріали, хутро, штучні та натуральні шкіри, клейові, термопластичні та багато інших матеріалів.

Швейна промисловість оснащена вельми складним обладнанням, яке постійно оновлюється. В галузі ведуться розробки високопродуктивних методів виготовлення одягу, здатних підвищити продуктивність швейного конвеєра, постійно розробляються та впроваджуються нові зразки одягу. Швейна промисловість розміщена – у Львові, Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку. Вона донедавна задовольняла 90 % потреб населення України.

Шкіряно-взуттєва промисловість після текстильної займає одне з провідних місць. Сировиною для неї служить шкіра свійських, диких і морських тварин, натуральне та штучне хутро. Шкіряні підприємства розміщені в Харкові, Києві, Львові, Бердичеві, Миколаєві. Штучну шкіру виготовляють у Києві, Тернополі, Запоріжжі, Луцьку. Взуттєва промисловість зосереджена в Луганську, Львові, Одесі, Запоріжжі, Мукачеві.

Для шкіряно-взуттєвої промисловості важливо удосконалити діючу і створити нову, високоефективну технологію шкіряно-взуттєвого, дубильно-екстрактового виробництва; освоювати матеріали з поліпшеними технологіями та експлуатаційними властивостями; автоматизувати виробничі процеси.

Хутова підгалузь переробляє хутровину, виготовляє шубні вироби. Тепер в Україні збудовані підприємства у Харкові, Балті (Одеська обл.), Краснодарі (Харківська обл.), Тисмениці (Івано-Франківська обл.), Львові, Одесі.

В Україні штучне хутро виготовляється на Дарницькому шовковому комбінаті, в Ясинях (Закарпатська обл.), у Жовтих Водах (Дніпропетровська обл.).

У підгалузі освоєно технологію облагороджування шкурок овець, що сприяє поліпшенню їх якості, зовнішнього вигляду та асортименту виробів з них. Суттєве значення має використання трикотажного штучного хутра, яке імітує натуральне хутро норки, куніці, єнота, ондатри, овець тощо. Нині підприємства підгалузі випускають вироби масового вжитку, вдосконалюючи технології обробки хутрової сировини із застосуванням нових стійких барвників, впроваджуючи автоматизовані системи управління виробництвом [102, с. 206].

Виробництво галантерейних виробів зосереджено в Києві, Харкові, Львові (сумки, портфелі, валізи, косинки, краватки тощо – більше виробляють малі підприємства). Підприємства цієї галузі розміщені майже в усіх обласних центрах України. Сировину для них поставляють такі галузі, як машинобудування, шкіряні, металургійні, текстильні та інші підприємства.

Поліграфічна промисловість базується на виготовленні книг, журналів, квитків, зошитів тощо. Найбільші поліграфічні підприємства розташовані в Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Рівному, Тернополі, Сімферополі, Чернівцях. До складу поліграфічної промисловості входять універсальні й спеціалізовані поліграфічні об'єднання та комбінати; газетні, газетно-журнальні й газетно-бланкові друкарні, книжково-журнальні, етикетно-друкарські фабрики, фабрики офсетного, друко-офсетного, кольорового і нотного друку; цинкографічні, а також допоміжні підприємства. Широко впроваджуються нові технології друку з використанням електронної техніки. Нині з різних причин підгалузь

перебуває в кризовому стані, що позначається на тиражах газет, журналів, книжок [120, 102].

Фарфоро-фаянсова промисловість зосереджена в Баранівці, Коростені (Житомирська обл.), Бориславі (Львівська обл.), Полонному, Славуті (Хмельницька обл.). На її підприємствах виробляють фарфорові, фаянсові та інші вироби тонкої кераміки господарського, культурно-побутового і художньо-декоративного призначення. Сировиною для них є каолін, кварцовий пісок, пегматит, вогнетривкі та бектонітові глини.

Нині в Україні виробляються товари народного вжитку – автомобілі, магнітофони, пральні машини, механічні інструменти, меблі, електропобутові прилади.

Обсяги виробництва товарів широкого вжитку характеризуються даними, наведеними в табл. 6.1.

Таблиця 6.1

**Обсяги виробництва товарів широкого вживання**

Галузь	Рік					Темп зростання 2000 до 1999, %
	1998	1999	2000	2001	2002	
Товари широкого вживання, у т. ч.:	17536	20994	27934	28738	28950	165,1
– продовольчі товари;	10206	12030	15617	16327	16381	160,5
– непродовольчі товари;	6008	6935	9521	10618	10632	177
– інші товари	1322	2029	2796	1793	1937	146,5

Частка товарів народного споживання у загальному обсязі промислової продукції України у відсотках складала: у 1997 – 23,1 %, 1998 – 21,2 %, 1999 р. – 19,5 %, 2000 р. – 20,6 %.

**6.2. Спеціалізація, концентрація і проблеми розвитку галузей АПК**

Агропромисловий комплекс (АПК) – один з найбільших секторів економіки України. За своїм складом і структурою значно відрізняється від інших міжгалузевих комплексів, передусім тому, що він використовує землю, на якій вирощується сільськогосподарська продукція та сировина для виробничого і невиробничого споживання. Від рівня розвитку і стабільності функціонування АПК залежить стан економіки та продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього й зовнішнього ринків.

Формування агропромислового комплексу – це відображення об'єктивного процесу поєднання сільського господарства та промисловості, розвитку різних форм агропромислової інтеграції. Розвиток інтеграції виражається у переході від традиційних фермерських і селянських господарств до агропромислових утворень (агрофірм, об'єднань).

В сучасних умовах функціонують такі форми організації агропромислового виробництва: державні сільськогосподарські підприємства, кооперативно-орендні, товариства з обмеженою відповідальністю (ТзОВ), селянські господарства, приватні сільськогосподарські підприємства (ПСП).

Агропромисловий комплекс – це міжгалузева сукупність взаємопов'язаних галузей національної економіки, зайнятих виробництвом, промисловою переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією готової продукції сільськогосподарського походження. До складу АПК входять такі функціональні сфери:

а) галузі рослинництва і тваринництва, зайняті виробництвом сільськогосподарської продукції;

б) галузі промислової переробки сільськогосподарської продукції (м'ясна, молочна, борошномельно-круп'яна промисловість, легка промисловість з переробки сировини);

в) галузі, що виробляють засоби виробництва для потреб АПК (сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив та хімікатів, продовольче машинобудування, мікробіологічна промисловість);

г) галузі виробничої та соціальної інфраструктури (заготівля, зберігання, транспортування).

Важливою складовою частиною АПК є продовольчий комплекс – сукупність галузей, пов'язаних з виробництвом продуктів харчування.

В продовольчий комплекс входять такі підкомплекси: зернопродуктовий, бурякоцукровий, картоплепродуктовий, плодоовочепродуктовий, тютюнопромисловий, хмелепромисловий, м'ясопродуктовий, яйцепродуктовий, рибопродуктовий, бджоло-продуктовий (рис. 6.1).

Поєднання взаємопов'язаних стадій одного виробничого процесу, що охоплює виробництво, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції, називають агропромисловим циклом. Виділяють у циклі такі стадії: виробництво, заготівля, зберігання сировини, транспортування сировини та промислова переробка, реалізація готової продукції. Розрізняють агропромислові підприємства (виробництво з переробкою на підсобних господарствах); фірми (виробництво повністю формується у агропромисловий цикл); об'єднання (інтеграція самостійних сільськогосподарських і промислових підприємств та обслуговуючих організацій); комбінати (інтеграція сільського господарства, переробної промисловості і

обслуговуючої галузі в єдиній територіальній, виробничо-технічній, соціально-економічній та організаційній системі) [42, 102, 104].

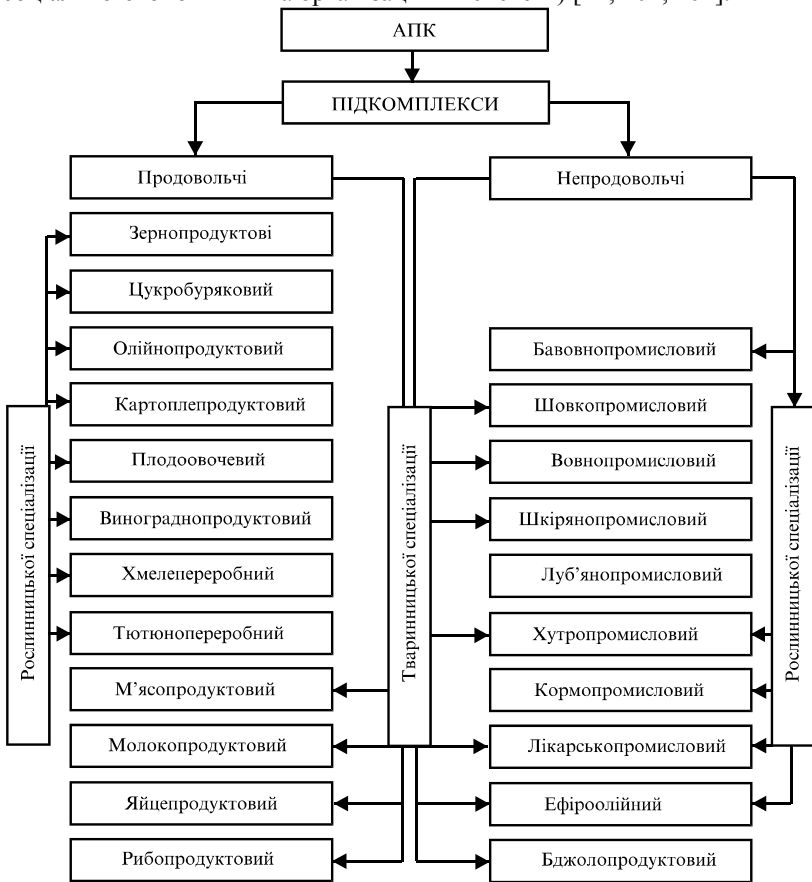


Рис. 6.1 – Продуктова структура АПК

Сільськогосподарське виробництво – багатогалузева ланка АПК. Воно пов'язане з забезпеченням населення продуктами харчування, а промисловості – сировиною. Головним засобом виробництва в сільському господарстві виступає земля, а предметами праці – живі організми (рослини, худоба, птиця тощо). Активне впровадження досягнень НТР допомагає одержати великий економічний ефект при менших витратах праці та енергії. Економічний розвиток сільського господарства відбувається на підставі агропромислової інтеграції,

тобто об'єднання безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції з підприємствами, що переробляють цю продукцію.

Основною сільськогосподарського виробництва, як вже було зазначено вище, є земля, природна родючість якої дуже висока. Землі, які придатні для ведення сільського господарства, одержали назву сільськогосподарських угідь. Вони складаються з ріллі (засів та пар, включаючи городи), перелогів, сінокосів, пасовищ та насаджень.

Україна має на двох третинах площі ріллі найбільш родючі чорноземи. Із загальної площі сільськогосподарські угіддя становлять біля 70 %, з них орні землі займають – 80 %. Незважаючи на це, розвиток АПК в занепаді через низький рівень і недостатнє впровадження новітніх досягнень науки і техніки.

Сільське господарство традиційно поділяють на рослинництво і тваринництво. Розміщення галузей рослинництва орієнтується на райони з достатньою кількістю орних земель і найбільш сприятливими кліматичними умовами.

Україна має значний фонд земель, який перебуває у розпорядженні сільськогосподарських підприємств і господарств. В цілому Україна характеризується високою розораністю (питома вага ріллі становить понад половину її території), низькою питомою вагою природних кормових угідь, певною просторовою відмінністю структури земельних угідь. Використання землі залежить не лише від природних умов, але й від економічної доцільності, яка визначається якістю і продуктивністю площ.

Частка землеробства (рослинництва) у сільському господарстві України становить 51,7 %. Найбільш сприятливими районами для розвитку землеробства є степова і лісостепова зони. Степова сільськогосподарська зона охоплює всі південні області (40 % території України). На цій території переважає вирощування зернових і олійних культур, розвинені овочівництво, баштанництво, молочно-м'ясне скотарство тощо. Основними зерновими культурами є: озима пшениця, кукурудза, ячмінь і просо. Лісостепова зона займає частину Львівської і Чернівецької області, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Черкаську, Полтавську й Харківську області, східну частину Івано-Франківської та північну частину Кіровоградської. Тут вирощують такі зернові культури, як озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо, гречка. Добре розвинене садівництво, розвивається шовківництво і бджільництво. Посівні площі на території України становлять біля 30 млн га (під зерновими – 14, технічними – біля 4, картоплею, овочами, баштанними – 1,1 і кормовими культурами – 11 млн га). Площа чистих парів становить 2 млн га. Зернові культури займають біля 45 % посівних площ,

серед яких кукурудза, овес, зернобобові – горох. На території України озимих культур, як правило, сіють більше, бо вони дають вищі врожаї. Однак досить часто несприятливі погодні умови призводять до загибелі озимих культур і доводиться пересівати їх ярими.

Особливе місце у структурі посівів озимих культур посідає найбільш розповсюджена та найважливіша продовольча культура – озима пшениця. Озима пшениця сконцентрована у степовій (50 %) і лісостеповій (понад 1/3) зонах. Озиме жито – у Поліссі (понад 60 %). Ярий ячмінь – друга за площею посівів культура в Степу і Лісостепу. Кукурудза зосереджена в Степу і південній частині Лісостепу. Просо, гречка вирощується у Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській областях. Рис висівають у Херсонській, Миколаївській, Одеській областях та в Криму.

Україна займає провідне місце за рівнем територіальної концентрації посівних площ технічних культур. Їх вирощують, щоб отримати сировину для промислового виробництва (прядивну або волокнисту, олійну, каучуконосну, цукристу, лікарську). Технічні культури: цукровий буряк (12 % посівних площ у Лісостеповій зоні – Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Черкаська, Чернівецька області); соняшник – олійна культура у центральному Степу; льон-довгунець – на Поліссі і передгір'ях Карпат (Житомирська, Чернігівська, Київська, Рівненська, Львівська області), тютюн (Крим, Закарпаття, Придністров'я), хміль (Житомирська, Рівненська, Сумська), картопля – (1,5 млн га площі) найбільше у Поліській зоні. Овочівництво і баштаництво найбільше зосереджено в Лісостепу і на Поліссі, кавуни, дині – в південних областях, виноградарство (163 тис. га) – в Криму, Закарпатті, Одеській, Херсонській, Миколаївській областях. Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва є садівництво і виноградарство. Сади найбільш поширені у приміських зонах великих міст, а їхні товарні маси зосереджені в Подільському і Південному економічних регіонах (Кримська, Вінницька, Одеська, Харківська, Черкаська області).

На базі виробництва плодів, ягід та овочів функціонує плодово-овочевий підкомплекс АПК, до складу якого входять підприємства галузей овочівництва, садівництва та консервної промисловості.

Великі плантації винограду розташовані на півдні країни, в Закарпатті. В останні роки виноград стали переробляти на соки, а також використовувати у свіжому вигляді протягом осінньо-зимового періоду. Перспективним в Україні є виробництво шампанських вин та коньяків, яке залишається експортною галуззю.

Тваринництво – галузь сільського господарства, яка займається розведенням і вирощуванням сільськогосподарських тварин для виробництва тваринницької продукції. Воно покликане задовольняти потреби населення у м'ясо-молочних продуктах, а також потреби легкої

та інших галузей промисловості в багатьох видах сільськогосподарської сировини.

У багатьох країнах дана галузь займає провідне місце у сільськогосподарському виробництві. Її розміщення зумовлюється природними умовами, ресурсами кормового виробництва, потребами населення, транспортабельністю продуктів. Дослідження показують, що Україна має великі перспективи для значного підвищення продуктивності тваринництва шляхом раціонального розміщення галузі, розширення кормової бази, поліпшення організації виробництва і праці.

Тваринництво, в основному, представлено: скотарством, свинарством, птахівництвом та вівчарством і все менше бджільництвом, конярством, рибицтвом та шовківництвом. Скотарство є у всіх зонах України, свинарство у Поліссі та Лісостепу, птахівництво – навколо великих міст.

Провідною галуззю тваринництва є скотарство. Воно розвинене на всій території України і має чотири напрямки: молочний, м'ясо-молочний, м'ясний, вирощування молодняка для відгодівлі у спеціалізованих господарствах. В Україні переважає м'ясо-молочний напрямок, і залежно від регіональних особливостей природних та економічних передумов, характеризується певними територіальними відмінностями у рівні розвитку й виробничій спеціалізації. У Лісостепу, на Поліссі, в окремих регіонах Карпат розвивається молочно-м'ясне і м'ясо-сальне тваринництво. Найважливіший напрям у структурі скотарства належить виробництву яловичини. Найбільша питома вага у територіальній структурі виробництва м'яса належить карпатським районам та територіям інтенсивного бурякосіяння.

Друга за значенням галузь тваринництва у країні – свинарство. Дана галузь займається розведенням свиней для отримання м'яса, сала, а також сировини для промисловості (шкіри, щетини, жиру тощо). Свинарство розвивається переважно в районах інтенсивного землеробства, зокрема картоплярства, промислової переробки сільськогосподарської сировини, фуражного зернового господарства. Переважно розводять українську білу породу свиней. Поширені також українська степова, миргородська, прикарпатська, північнокавказька, велика чорна, уельська та інші породи. Продуктивність свинарства залежить від забезпеченості кормами, що містять активні речовини, від племінних якостей свиней, структури стада тощо. У кожному регіоні ці фактори діють по-різному.

В останні роки спеціалізованою галуззю тваринництва стало інтенсивне птахівництво м'ясного і яєчного напрямків. Більш за все такі господарства зустрічаються – у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Луганській, Одеській, Львівській областях та у Криму. Серед

птиць переважають кури. Більше за все яєць отримується у зоні Карпат. Друге місце у птахівництві належить качкам. Їх розводять у всіх регіонах країни. Виробничий потенціал галузі є достатнім для повного забезпечення потреб населення України в яйцях і м'ясі птиці.

Вівчарство – галузь тваринництва, де овець розводять переважно для отримання вовни, шкіри і м'яса. В Україні розводять тонкорунних, напівтонкорунних та грубововняних овець. Серед тонкорунних переважають аскапійська порода та прекос, серед напівтонкорунних – цигайська порода, серед грубововняних – каракульська та деякі карпатські породи. Найбільша кількість вовни та баранини виробляється у Степу та в Карпатах. Найціннішим для промисловості є овна тонкорунних овець, вона використовується для виготовлення вищих сортів вовняних тканин.

У степових областях розведене конярство (поголов'я менше 1 млн), бджільництво сконцентроване в Степу, Лісостепу і Карпатах. Тваринництво і землеробство в Україні можуть бути поділені за зонами: Поліська, Лісостепова, передгірні райони Карпат і Криму. Не втратила свого значення галузь конярства. Інтенсивне кліткове звірівництво найбільш поширене у лісостепових областях, зокрема у західних. Ставкове рибництво має найвищу продуктивність у лісостепових та карпатських областях. Рибне господарство розвивається на основі ставків, водоймищ (Дніпра, Дністра, Південного Бугу), озер, лиманів та багатьох невеликих річок. Переважно вирощують коропа, білого амура, судака, ляща тощо. В Карпатах і на Поліссі створені спеціалізовані форелеві господарства. Основний вилов риби припадає на ставки та великі водоймища. Теперішнє виробництво товарної риби в Україні не задовольняє потреб її населення. Певного розвитку набуло шовківництво у степових і частково у лісостепових областях. Поголів'я великої рогатої худоби з кожним роком зменшується. Відгодівля свиней і вирощування овець також з кожним роком зменшується.

У більшості країн світу до найважливіших галузей господарства належить харчова промисловість. За призначенням продукції її галузі можна поділити на дві групи: ті, що зайняті виробництвом готової продукції; та ті, що виробляють напівфабрикати як для виробничого, так і для особистого споживання.

До галузей харчової промисловості відносяться: м'ясна, молочна, цукрова, борошномельно-круп'яна, консервна, олійна і крохмалепатокова. М'ясна промисловість концентрується в індустріальних районах і в районах потужної сировинної бази. Найбільші м'ясокомбінати є в Харкові, Полтаві, Одесі, Києві, Вінниці, Дніпропетровську та на Донеччині.

Залежно від впливу сировинного і споживчого факторів галузі харчової промисловості розміщуються в районах її виробництва (цукрова, спиртова, консервна, маслоробна, олійна, крохмале-патокова); в районах споживання готової продукції (молочна, хлібопекарська, кондитерська); одночасно орієнтується на сировинній базі і споживачах.

Молокопереробна промисловість включає маслоробну, сироварну, молочноконсервну галузі. В Україні є понад 500 підприємств молочної промисловості (у тому числі 10 випускають молочні консерви), які розташовані у Бахмачі (Чернігівська область), Смілі (Черкаська обл.), Первомайську (Миколаївська обл.). Найбільші підприємства молокопереробної промисловості знаходяться у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі, Львові. Маслоробні та сироварні заводи найбільші – в Бердянську (Запорізька обл.), Жашкові і Тальному (Черкаська обл.), Ріпках і Козельці (Чернігівська обл.), Кременчуці. У середньому в Україні виробляється в рік біля 280 тис. т масла, 70 тис. т сиру та іншої молокопродукції.

Цукрова промисловість включає понад 190 заводів, на яких щорічно виробляється майже 4 млн т цукру. Найбільш розвинена цукрова промисловість – у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Київській, Тернопільській областях. Цукрорафінадна є у Ходорові, Черкасах, Сумах, Шепетівці, Бердичеві та Одесі.

Борошномельно-круп'яна розміщена у таких центрах, як Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів. Елеватори великої потужності зосереджені в Маріуполі, Кременчуці, Феодосії, Керчі.

Олійна (або олійно-жирова) промисловість переробляє рослинні жири соняшника, сої, ріпака, льону та виробляє олію, маргарин, оліфу, мильну пасту, кулінарні жири. Найбільшими центрами виробництва олії є: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Кіровоград, Вінниця.

Крохмале-патокова промисловість виробляє крохмаль. Найбільшими виробниками крохмалю є Чернігівська та Житомирська області.

Млинарсько-круп'яна промисловість забезпечує населення борошном і крупами. Найбільші центри: Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Львів, Запоріжжя, Тернопіль.

Хлібопекарська промисловість є в усіх містах. Потужні підприємства з виробництва хліба розміщені у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Запоріжжі, Львові, а також практично в усіх малих і середніх містах, селищах міського типу. Дана галузь випускає понад 300 видів хлібобулочних виробів. Існує проблема забезпечення свіжим хлібом віддалених районів країни.

Виноробна промисловість з виробництва виноградних вин та коньяків розміщена в основному в Криму, Одеській, Херсонській, Ми-

колаївській і Закарпатській областях. Пиво-безалкогольна промисловість представляє 300 заводів, що виробляють пиво, напої, мінеральні води (Миргород, Ужгород, Свалява, Запоріжжя, Чернівці).

Тютюнова промисловість включає 11 фабрик, 7 ферментаційних заводів, 1 завод ацетатних фільтрів. Знаходяться центри у Києві, Черкасах, Львові, Прилуках, Харкові і Кам'яниці-Подільському.

Консервна промисловість з консервування плодів овочів та фруктів розміщена у найбільших центрах – Одесі, Сімферополі, Херсоні, Черкасах, Ніжині, Кам'яниці-Подільському. Сировина для цієї промисловості малотранспортабельна, тому її переробка здійснюється біля місць вирощування. Найбільші підприємства знаходяться у Криму, Миколаївській, Вінницькій та Закарпатській областях.

Розвиток аграрного ринку в Україні відбувався в умовах істотної переорієнтації аграрної політики на формування конкурентного середовища. 1997 рік був останнім, коли сільськогосподарська продукція закуповувалася за держзамовленням. З 2000 р. держава “залишила” ринок ресурсів. Сьогодні на паритетних засадах з нею в торгівлі сільськогосподарською продукцією бере участь приватний бізнес, а на ринках зернових та олійних культур комерційними фірмами здійснюється більшість операцій. Чимало трейдерських структур досить успішно поставляють паливно-мастильні матеріали для сільського господарства в обмін на агропродукцію. Принципове значення для інтегрованості, прозорості та стабілізації агроринку мали нормативні акти щодо обмеження адміністративного втручання, формування маркетингової інфраструктури, організації біржової торгівлі, формування ринку зерна (рис. 6.2) тощо.

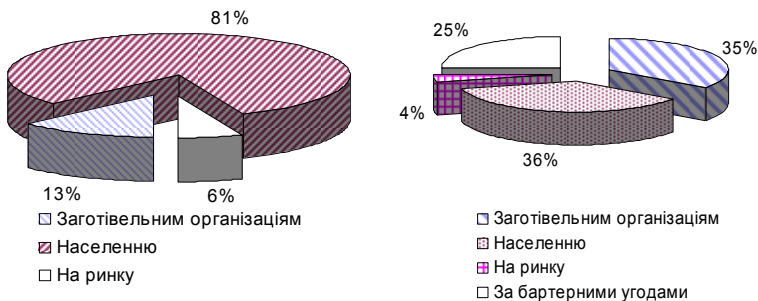


Рис. 6.2 – Структура реалізації зернових культур сільськогосподарськими підприємствами

Позитивно впливало на торговельні потоки пільгове банківське кредитування аграрної сфери. У результаті чітко намітились позитивні тенденції. У 2001 р. виробництво сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарств (у порівняних цінах) зросло на 9,9 %. Посилилась ринкова орієнтація сільськогосподарських підприємств. Водночас залишається нестабільним стратегічно важливий зерновий ринок. Щонайменше третина операцій на ньому здійснюється в “тіні” за демпінговими цінами.

Досі не вироблено ефективних економічних механізмів узгодження інтересів усіх учасників продовольчого ринку. Його розвиток блокується недосконалістю маркетингової інфраструктури. Через неефективність системи транспортування та зберігання агропродукції, високі торговельні надбавки, сільськогосподарські виробники в Україні отримують близько 40 % кінцевої ціни, тоді як у середньому в Європі цей показник становить 70 %.

Таким чином, у випадку вдосконалення системи збуту придатковість вітчизняного сільського господарства може зрости в 1,8 рази.

Пріоритетним напрямом розвитку агроринків є формування великих корпоративних та інтегрованих форм сільськогосподарського виробництва й агробізнесу. Необхідність у цьому викликана тим, що за умов ринку конкурують не окремі види продукції, а комплекси організаційно-економічних чинників, за допомогою яких вони продукуються. У перспективі на цій основі мають бути сформовані промислово-фінансові групи за участю сільськогосподарських підприємств.

Водночас необхідно підтримувати процес комерціалізації власних господарств населення. Зростання їх товарності та перетворення в сімейні ферми з орієнтацією на ринок є підґрунтям для формування на селі стабільного середнього класу. З цією метою потрібно прийняти закон про підтримку малих форм сільськогосподарського виробництва, розширювати для їх обслуговування мережу збутових кооперативів, кредитних спілок, створювати кооперативні банки.

Стратегія розвитку агроринку має передбачати даліше вдосконалення заходів підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників, зокрема шляхом державних закупок за прийнятними цінами для запобігання значним ціновим коливанням. З метою дальшої стабілізації зернового ринку необхідно прийняти Закон “Про зерно і ринок зерна в Україні”.

Для забезпечення сталого розвитку агробізнесу, налагодження його взаємодії і партнерства з державою Кабінет Міністрів повинен підготувати проект закону про організацію агроринку, який визначив би принципи та межі регуляторного впливу держави, напрями і форми

співпраці, взаємні зобов'язання учасників ринку в інтересах його інтеграції, стабілізації та розширення.

Передача в оренду земель населених пунктів у 2001 році характеризувалась наступними даними, представленими на рис 6.3.

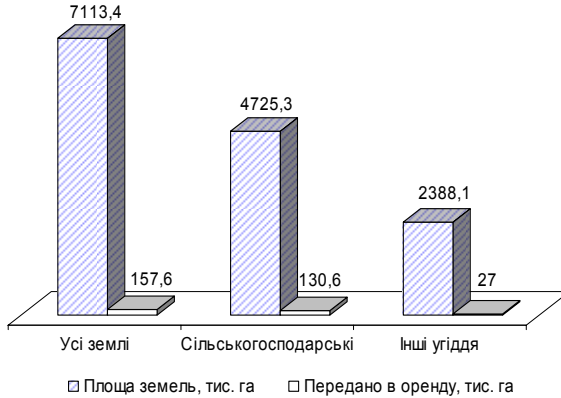
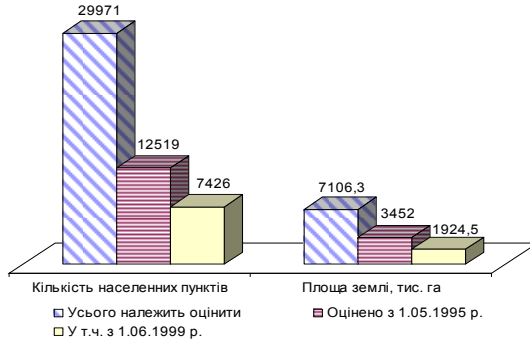


Рис. 6.3 – Передача в оренду земель населених пунктів у 2001 р.

З огляду на порівняльні переваги треба відновити й зміцнити позиції України на світових ринках, передусім зерна, передбачивши для потенційно конкурентоспроможних галузей ринкові стимули зростання, сприятливі умови маркетингу та експортної діяльності. Розширенню доступу до зовнішніх ринків має сприяти активна участь України в роботі Світової організації торгівлі з лібералізації міжнародних сільськогосподарських ринків. Правове поле для відстоювання на міжнародній арені національних інтересів потрібно визначити в законі “Про продовольчу безпеку України”. Паралельно Кабінет Міністрів повинен активізувати переговорний процес на пострадянському просторі з метою преференційного формування регіональних зон вільної торгівлі, зокрема цукром.



**Рис. 6.4 – Проведення грошової оцінки земель населених пунктів (станом на 1.01.2002 р.)**

З метою вдосконалення внутрішнього агроринку та забезпечення його інтеграції у світовий ринковий простір Міністерство аграрної політики України має реалізувати такі завдання:

- формування інформаційної системи агромаркетингу – мережі поширення інформації про кон'юнктуру на внутрішніх та зовнішніх агроринках;

- організація сільськогосподарських дорадчих служб та навчально-консультативних програм з основ і практики маркетингу;

- узгодження вітчизняних стандартів на сільськогосподарську продукцію з міжнародними нормами;

- розроблення спрощених і ефективних процедур інспектування зернопродукції та технологій формування товарних партій;

- запровадження добровільного, прийнятого за вартістю державного посвідчення якості та сертифікації товарних партій агропродукції, що сприятиме зростанню частки доданої вартості.

Щоб забезпечити ефективний і прозорий земельний ринок, необхідно до 2005 р. (коли буде знято мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення) підготувати відповідну законодавчо-нормативну базу і створити інфраструктуру земельного ринку. Важливим її елементом, що відрізняє земельний ринок від інших, є система реєстрації прав власності на нерухомість. Відповідно до цього Кабінету Міністрів слід сформувати таку систему, яка б не тільки забезпечувала гарантії для продавця і покупця на земельному ринку, а й ефективно захищала б інтереси власників земельних часток від шахрайства та підступів тінювого ринку.

Земельний ринок існує не у вакуумі, він тісно пов'язаний з іншими ринками, передусім фінансовими. Завдання банківської системи – створити у найближчій перспективі систему іпотечного кредитування

сільського господарства під заставу землі. Критично важливим при цьому є організація вторинного ринку “земельних” заставних як засобу рефінансування банківського капіталу. Такі цінні папери належать до найпоширеніших на фондових ринках розвинених країн. Щоб захистити власників заставних, держава повинна жорстко контролювати діяльність іпотечних банків.

Під час формування земельного ринку має здійснюватися політика максимального захисту інтересів селян – власників землі. Щоб мінімізувати загрози втрати землі власниками її часток у випадку невиконання боргових зобов’язань сільськогосподарськими підприємствами, Державному комітету з земельних ресурсів необхідно якнайшвидше завершити видачу їм земельних сертифікатів державних актів на право приватної власності на землю. Іншим ефективним інструментом захисту селян у випадку неможливості виконання ними боргових зобов’язань має стати законодавче забезпечення можливості примусового управління землею та майном боржника без їх вилучення з наступним задоволенням вимог кредиторів за рахунок отримуваних прибутків.

З розвитком ринку землі безпосередньо пов’язане вдосконалення орендних відносин, якими охоплено 92 % земельних паїв. Передумовою формування прозорого та ефективного ринку в цій сфері є законодавче врегулювання права власності на землю та майно. Тільки за цієї умови можна запровадити такі терміни оренди землі, щоб не порушувати, з одного боку, інтересів орендодавців, а з іншого – не створювати перепон для капіталовкладень у підвищення родючості ґрунтів. Необхідно також поступово підвищувати розмір орендної плати до “десятини” від урожаю і переходити до грошової форми розрахунків за оренду [126, с. 48–49].

Таким чином, для проведення реформи в агропромисловому комплексі України необхідно:

- забезпечити переведення на орендні умови користування (за орендну плату) усіх земель державної і комунальної власності, за винятком випадків, коли ними користуються установи, що утримуються з відповідних бюджетів;
- збільшувати обсяги продажу земельних ділянок за ринковими цінами для підприємницької діяльності і будівництва житла, спростувати і прискорювати процедури підготовки їх до продажу;
- здійснювати приватизацію нерухомого майна виключно на умовах одночасного продажу земельної ділянки або оформлення права її оренди;
- сприяти прискоренню викупу земельних ділянок раніше приватизованими підприємствами;

- установити порядок надання дозволів на будівництво та приймання в експлуатацію об'єктів тільки за наявності права власності на землю або її оренди;
- визначити перелік об'єктів містобудування, для спорудження яких земельні ділянки можуть надаватися виключно на умовах продажу;
- практикувати емісію земельних цінних паперів та залучення до бюджетів коштів від їх продажу;
- забезпечити прозорість вторинного ринку землі, об'єктивне відображення цін та вартості угод, повноту сплати податків і зборів;
- установити сплату податків і зборів (державного мита з експортної або порівняльної оцінки аналогічного продажу, податків на додану вартість та з прибутку) з різниці між ціною продажу та придбання, а за відсутності таких можливостей – з цін продажу.

### **6.3. Транспортний і рекреаційний комплекси: структура, стан та особливості розвитку за умов ринку**

Транспортна система – це територіальне поєднання взаємопов'язаних видів транспорту, які, взаємодіючи, задовольняють потреби національної економіки та населення у перевезенні вантажів і пасажирів.

Роботу всіх видів транспорту забезпечує економічно збалансована сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку, різноманітного технічного обладнання. Ефективність функціонування транспортної системи визначається рівнем економічної збалансованості всіх її складових, якої можна досягти завдяки раціональному розподілу загального обсягу перевезень між окремими видами транспорту залежно від сфери найвигіднішого використання кожного з них.

Просторова залежність різних транспортних мереж від розміщення продуктивних сил впливає на територіальну організацію транспорту в цілому і його окремих складових частин. Цей вплив яскраво виявляється в існуванні первинних форм просторового зосередження транспорту – транспортних вузлів і пунктів.

Транспортний вузол необхідно розглядати як комплекс транспортних споруд у пункті, де сходяться, перетинаються або розгалужуються не менш як три лінії одного або двох видів магістрального транспорту, котрі взаємодіючи, виконують певні операції щодо обслуговування транзитних та місцевих видів перевезень вантажів та пасажирів. До його складу також відносять споруди місцевого та промислового транспорту.

Залежно від видів транспорту, що стикаються, вузли поділяють на наступні:

- а) залізнично-автодорожні (Львів, Харків);
- б) залізнично-водно-автодорожні (Одеса, Київ, Миколаїв, Херсон);
- в) водно-автодорожні (Ялта, Алушта, Канів).

До кожного з них може примикати ще й повітряний та трубопровідний транспорт.

В Україні розвинені всі види транспорту. За кількістю взаємодіючих видів транспорту в цих вузлах провідну роль відіграє залізнично-автомобільний. Виняток становлять – Харківський, Львівський та Донецький міжрегіональні вузли, у складі яких взаємодіють також підприємства авіаційного та трубопровідного транспорту. Всі згадані види транспорту взаємодіють також з річковим у Києві і Чернігові, та морським – в Одесі, Херсоні, Миколаєві та Ізмаїлі.

Транспортний пункт – найважливіший і найпоширеніший елемент територіальної структури різних видів транспорту (залізничні станції, морські та річкові порти, аеропорти тощо). До основних функцій транспортних пунктів відносять: а) обслуговування перевезень вантажів і пасажирів; б) перевантаження вантажів з одного виду транспорту на інший; в) задоволення технічних потреб руху транспортними засобами; г) перерозподіл вантажопотоків за напрямками.

На роботу транспорту залежно від ступеня інтенсивності та рівня розвитку впливає сільське господарство. Транспорт вивозить сільськогосподарську продукцію, завозить корми, паливо, мінеральні добрива, будівельні матеріали, сільськогосподарські машини та запчастини до них. Завдяки тому, що відходи від переробки сільськогосподарської продукції залишаються усередині АПК, високий рівень агропромислової інтеграції знижує транспортні витрати.

Будівельна індустрія впливає на розміщення транспорту через великі потоки вантажу. В даному випадку створюється транспортна система. При розосередженому будівництві будіндустрія користується послугами місцевого транспорту. При лінійному будівництві (дороги, трубопроводи) працює відповідний відомчий транспорт.

Безпосередньо з транспортом пов'язані зовнішня та внутрішня торгівля. У внутрішній торгівлі вантажообіг залежить від територіальної організації торгівлі, особливостей товарних ресурсів, розмірів та складу товарообігу, концентрації населення як споживача роздрібною товару.

Транспортно-економічні зв'язки розрізняють за видами транспорту, вантажами, розмірами території. Вони можуть бути міжнародними, міжрегіональними та внутрішніми. Робота транспортної системи

світу характеризується довжиною мережі шляхів сполучення, що складає майже 30 млн км.

За призначенням транспорт поділяється на транспорт загального користування (вантажі, пасажирів), відомчий (внутрішньовиробничий); особистого призначення.

Існують такі види транспорту: наземний (залізничний, автомобільний, гужовий); водний (морський, річковий, озерний); повітряний та трубопровідний. Роботу транспорту забезпечує транспортна інфраструктура – економічно збалансована сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку та технічного обслуговування. В Україні розвинені всі види транспорту. На 10 тис. км<sup>2</sup> території припадає 372 км залізничних колій, 78 км внутрішньоводних, біля 2000 км автомобільних шляхів з твердим покриттям. Кризові явища розвитку економіки негативно вплинули на темпи та обсяги роботи галузі, лише в останні роки почав збільшуватися вантажо- та пасажирооборот. Обсяг поставок збільшився у 2000 р. на 10 %. Застарілий парк транспортних засобів, суден, електровозів не дає змоги виходити на більш широкі міждержавні перевезення.

Залізничний транспорт в Україні бере на себе основну частку вантажообороту і перевезень пасажирів. За обсягом перевезень Вантажів він займає перше місце в структурі вантажообороту всіх видів транспорту. Перші залізниці з'явилися у 1860 р. у північному (до Москви) та західному напрямках, а потім Донбасі, Кривому Розі (загальна довжина в Україні залізниць у 1913 р. становила 15,6 тис. км). Протягом перших десятиріч їхня довжина то збільшувалась, то скорочувалась. Наявна конфігурація залізничної сітки в Україні сформувалася ще до 1940 року. Основна увага приділялась технічній реконструкції діючих магістралей, підвищенню продуктивності праці залізничників за рахунок нарощування провізної здатності колій. Збільшення обсягів випуску нових ефективних, більш економічних видів рухомого складу (тепловозів, електровозів) зумовили припинення випуску паровозів.

На території сучасної України розташовані залізниці: Південно-Західна, Донецька, Придніпровська, Південна, Львівська і Одеська. Останні залізниці здійснюють значний обсяг перевезень експортно-імпорتنих вантажів; Південно-Західна і Придніпровська залізниці тісно співпрацюють з річковим транспортом.

Найвищим рівнем розвитку транспорту виділяються два регіони – Донбас і Придніпров'я, де висока густота транспортних магістралей склалася історично і зумовлена дією різних за своєю природою факторів і становить 40 км на 1 тис. км<sup>2</sup> її території. Ці колії є найбільш

напруженими залізничними магістралями, через те, що в структурі їх перевезень переважають вугілля, залізна руда і метал. Найбільш важливе значення набули залізничні колії: Дебальцеве – Синельникове – Дніпропетровськ – Кривий Ріг, Волноваха – Запоріжжя – Кривий Ріг. Інтенсивні вантажо- та пасажиропотоки імпорتنих та експортних вантажів спостерігаються у південно-західному напрямку з України і прилеглих країн у Чорноморські порти, а також пасажирів, які їдуть на відпочинок на курорти Криму, Причорномор'я та Приазов'я. У південних напрямках працюють залізничні лінії: Харків – Запоріжжя – Сімферополь, Харків – Кременчук – Одеса, Харків – Дніпропетровськ – Херсон.

У Західному регіоні пролягають магістралі міжнародного значення: Москва – Київ – Львів – Чоп, Москва – Київ – Жмеринка – Одеса, Київ – Мінськ, Київ – Харків.

Залізничний транспорт України має шість залізниць, об'єднаних департаментом "Укрзалізниця". Найбільшими вузлами є Київ, Харків, Лозова, Фастів, Ясинувата, Волноваха, Дебальцеве, Жмеринка, Шепетівка, Синельникове, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Бахмач, Коростень, Козятин, Львів. Залізничний транспорт України – четвертий у світі після Росії, США і Канади. Щоб матеріально-технічна база залізниць України максимально задовольняла потреби, необхідно придбати 550 секцій електровозів, біля 900 секцій тепловозів, 2800 пасажирських та 33000 вантажних вагонів, 670 вагонів електровозів. У подальшому необхідно побудувати лінії для руху пасажирських поїздів (Київ – Львів – Краків – Берлін; Київ – Харків – Крим; Київ – Одеса; Київ – Донецьк), реконструювати 12 великих залізничних станцій, ряд мостів і тунелів, завершити будівництво заводу з виробництва дорожніх машин у Кіровограді.

Для подальшого розвитку залізничного транспорту необхідно створити виробничі потужності з випуску пасажирських вагонів, електровозів, електропоїздів, контейнерів міжнародних стандартів, коліремонтих машин і устаткування. Транспортна мережа також потребує значної реконструкції, є потреба у швидкісних магістралях, у збільшенні довжини станційних колій, у більшій автоматизації руху.

У світі використовують декілька типів колій: нормальну (1435 мм) – Європа, Америка, Австралія; широку (1656 мм) – Індія, Пакистан, Ірландія; середню (1067 мм) – Японія, Індонезія; вузьку (600 мм) – Центральна Америка, Тропічна Африка. Найбільші транс-континентальні залізниці розміщені в Америці. На дорогах США, Західної Європи, Японії діють швидкісні (259 км/год) магістралі.

Одним із найдешевших видів транспорту є водний транспорт. Слід розрізняти морський і річковий водний транспорт. У структурі вантажообігу усіх видів транспорту загального користування сучасний морський транспорт на території України займає друге місце після залізничного.

Морський транспорт регулярно почав діяти на Чорному і Азовському морях наприкінці XVIII ст. Загальна довжина берегової лінії України – 2000 км. Чорне та Азовське моря практично не замерзають і з'єднуються з Середземним морем. У зручних бухтах і пониззях судноплавних рік створені великі портові комплекси, які здійснюють відправлення і приймання вантажів, а також пасажирів. Морський транспорт має важливе значення перш за все для зовнішньоекономічних зв'язків. Найважливішими морськими портами є Одеса, Ізмаїл, Іллічівськ, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Маріуполь, Бердянськ. Основними експортними вантажами морських портів є кам'яне вугілля, залізна руда, кокс, зерно, сіль, цукор, чорні метали, ліс, риба, добрива, будматеріали, хімічні продукти тощо. Провідне місце в імпорті належить машинному устаткуванню, мінерально-сировинним ресурсам тощо. Основу морського транспорту України становлять Чорноморське (ЧМП), Азовське (АМП) та Українсько-Дунайське (УДП) пароплавства, що володіють транспортним флотом на 5,2 млн т і пасажирським флотом на 9,9 тис. місць.

До комплексу морського транспорту належать судна різних типів і призначень, морські шляхи й порти, судноремонтні підприємства, засоби зв'язку та електрорадіонавігації тощо. За характером ліній перевезень між портами поділяють на пасажирські, вантажні і вантажно-пасажирські; за призначенням – на каботажні (між портами однієї країни) і закордонні (між портами різних країн).

Географію морських перевезень визначає не мережа шляхів, а розташування портів, морських каналів, а також придатність для морського плавання внутрішніх водоймищ. Усього у світі близько 2 тис. морських портів, серед яких в Україні налічується 31 морський порт.

Український морський транспорт досяг критичного віку, не оновлюється парк, потреба становить біля 120 суден, з них – 10 пасажирських суден. Валютні надходження від пароплавства становлять біля 1 млрд дол., однак цей вид транспорту не може перейти на самофінансування.

В організації пасажирських перевезень морським транспортом головним завданням є вдосконалення туристично-експлуатаційних перевезень, підвищення якості обслуговування пасажирів.

Річковий транспорт в Україні зародився ще досить давно, коли

розвивалися шляхи Стародавньої Греції та Візантії. Після будівництва в середині 30-х років Дніпрогесу і затоплення Дніпровських порогів встановилося наскрізне судноплавство на Дніпрі. Створено канали басейну Дніпра і Німану, Вісли і Західної Двіни. Загальна довжина судноплавних річок в Україні становить 4,4 тис. км, у тому числі найдовша внутрішня водна артерія Дніпро (1200 км). Річковий транспорт України представлений міжгалузевим держоб'єднанням “Укррічфлот”, яке реформувалося у судноплавну компанію з 290 структурними одиницями. У структурі перевезень переважають мінерально-будівельні матеріали, кам'яне вугілля, кокс, залізна руда, метали і металобрухт. Найбільш масові вантажі – будівельний пісок і тверді кристалічні матеріали.

До основних напрямів подальшого розвитку річкового транспорту належать: координація його роботи з усіма видами транспорту, будівництво; будівництво суден типу річка-море; впровадження діючих заходів щодо охорони навколишнього середовища. Для забезпечення стійкої роботи річкового транспорту необхідно реконструювати Запорізьке, Херсонське, Київське судноремонтнобудівні підприємства, збудувати Волковську ремонтно-експлуатаційну базу на Дунаї, оснастити порти високопродуктивними перевантажувальними комплексами, вивести з експлуатації фізично застарілі судна.

Автомобільний транспорт – це сукупність транспортних засобів, шляхів, технічних засобів і споруд (складів, вантажних і пасажирських станцій, засобів зв'язку тощо).

Цей вид транспорту особливо зручний для перевезення вантажів і пасажирів на невеликі відстані, доставки їх до залізничних станцій, пристаней і портів, обслуговування місцевого і сільськогосподарського вантажообороту. Україна з її переважно рівнинним рельєфом має сприятливі умови для розвитку автомобільного транспорту. Невпинно зростає його роль при перевезенні сільськогосподарських вантажів. Він забезпечує транспортне обслуговування підприємств і населення в усіх сферах господарської діяльності.

Автомобільний транспорт майже не поступається за обсягами перевезень морському і залізничному транспорту. Найважливіші шляхи сполучення України – з Центральними, Північно-Кавказькими, Поволзькими економічними районами Росії, Молдовою та Білоруссю. Найбільшими автомагістралями є Київ–Брест, Москва–Харків, Дніпропетровськ–Запоріжжя–Сімферополь, Дніпропетровськ–Нікополь, Львів–Київ, Харків–Ростов-на-Дону. Проблеми існують у незадовільній структурі парку по паливу, недосконалій системі технічного обслуговування та ремонту, недостатньому забезпеченні шляхами (ще треба 200 тис. км

шляхів – особливо у сільській місцевості). Слід побудувати швидкісні магістралі, що з'єднують Західну Європу і країни СНД. Інвестування будівництва слід проводити на дорогах Чернівці–Хмельницький–Шепетівка, Барселона–Київ (заплановано для будівництва), Черкаси–Суми. Потребує досконалості автосервіс.

Трубопровідний транспорт – це вид безперервного транспорту, який найчастіше використовується для транспортування нафти і газу з місць видобутку в райони переробки чи споживання. Проводяться також експерименти щодо використання трубопроводів для транспортування кам'яного вугілля.

Цей вид транспорту є найдешевшим. Порівняно із залізничним і автомобільним транспортом доставка нафти трубами у три рази дешевша.

Трубопровідний транспорт поділяють на магістральний і технологічний. Магістральний об'єднує нафто- і газопроводи і відводи від них, а також магістральні водоводи, які призначені для транспортування води. До технологічного транспорту належать етилено-, аміако-, вуглепроводи тощо.

Трубопровідний транспорт включає нафто- і газопровідний. Перший має 12 основних нафтопроводів (2,6 тис. км завдовжки), в основному з Росії. З Одеси на переробку в Херсон, Кременчук, Лисичанськ планується перекачування нафти. Потрібне будівництво другої нитки нафтопроводів: Одеса–Снігурівка (до 45 млн т), Снігурівка–Кременчук (37 млн т). Найбільші газопроводи: Шебелинка–Харків, Шебелинка–Дніпропетровськ–Кривий–Ріг–Одеса–Кишинів–Шебелинка. Основне завдання діючої системи газопроводів (33 тис. км) полягає у підтримці у працездатному стані. Необхідно завершити спорудження газопроводів: Тула–Шостка–Київ, Мар'янівка–Херсон–Крим, Джанкой–Феодосія–Керч.

Повітряний транспорт – наймолодший і найперспективніший вид транспорту. Основна сфера його діяльності – швидкісне перевезення пасажирів, пошти і вантажів на внутрішніх і міжнародних лініях. Повітряним транспортом здійснюються регулярні внутрішньообласні, міжобласні та міжнародні зв'язки.

Авіатранспорт для перевезення товарів використовується тоді, коли є необхідність дуже швидко доставити їх до місця призначення або ці товари дуже коштовні і потребують особливо безпечного транспортування (діаманти, золото, гроші тощо). Він також є незамінним в обслуговуванні віддалених важкодоступних районів.

Повітряний транспорт зосереджений у таких авіапортах – Бориспіль, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Вінниця, Львів, Запоріжжя, Сімферополь, Чернівці, Херсон. До об'єднання “Авіалінії України” належить 27 авіазаводів, 105 аеродромів та ремонтні під-

приємства. Великі надії покладаються на вітчизняний аеробус АН-218. Відкриваються нові повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Австрії, Китаю, Польщі.

Міський пасажирський транспорт включає метрополітени, трамваї, тролейбуси, автобуси, таксі. Метро є в Києві, Харкові; трамваї – в Києві, Вінниці, Львові, Дніпропетровську, Євпаторії; тролейбусний транспорт – у 46 містах України.

У майбутньому транспорт розвиватиметься за рахунок інтенсивних факторів, удосконалення структури вантажо- і пасажирообороту, скорочення матеріальних ресурсів, витрат на перевезення, поліпшення всіх основних техніко-економічних показників роботи транс-порту і підвищення якості обслуговування.

За розвитком суспільного виробництва зростає роль організації відпочинку для регенерації та розвитку життєвих сил людини, витрачених у процесі праці. Відпочинок людини у спеціальній літературі називається рекреацією, а її поведінка направлена на задоволення своїх потреб у відпочинку, лікуванні, компенсації життєвої енергії – рекреаційною діяльністю.

Рекреація полягає у створенні умов для відпочинку, лікування, компенсації життєвої енергії. Рекреаційний комплекс можна поділити на наступні складові:

- 1) лікувально-оздоровчий (курортне лікування);
- 2) пізнавальний (туризм);
- 3) економічний (регенерація робочої сили).

В Україні є лікувально-оздоровчі, спортивні (туристичні), пізнавальні системи. Багато є рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних. Мінеральні води поділяються на води без специфічних компонентів (групи А) – Миргород, Трускавець (Львівська область), Феодосія (Крим), Куяльник (Одеська область), Очаків (Миколаївська область); води вуг-лекислі (групи Б) – Поляна (Закарпатська область), Голубине, Квітка Полонини; води сульфідні – Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська області; води залізисті – “Гірська Тиса” (Закарпатська обл.); води йодні, бромні – Трускавець, Березівка (Харківська обл.); радонові води – Хмільник (Вінницька обл.); сірководневі – Сатанів (Хмельницька обл.). Грязі є у Львівській та Івано-Франківській областях. Мулисті грязі є в Куяльнику, Одесі, Криму.

Лісолікувальні ресурси є у Закарпатській області. Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає мотиви відвідування України туристами. Найбільші історичні пам'ятки знаходяться – в Києві, Чернігові, Львові, Одесі та інших старовинних містах. Завдяки різноманітним ресурсам рекреаційний комплекс України є багато-

функціональним. В Україні діє 45 курортів міжнародного і державного значення, 13 курортів місцевого значення, 400 санаторіїв. Найбільшою популярністю у населення користуються райони Південного берегу Криму, гірський Крим, узбережжя Чорного і Азовського морів та Карпати.

## **? Контрольні питання**

1. Структура галузі виробництва товарів широкого вжитку.
2. Легка промисловість України: проблеми та перспективи.
3. Розвиток окремих галузей: фарфорової, фаянсової, поліграфічної тощо.
4. Спеціалізація агропромислового комплексу України.
5. Сфери, що входять до АПК.
6. Постадійне виробництво товарів АПК.
7. Структура, місце і роль сільського господарства як складової частини АПК.
8. Тваринництво: спеціалізація та проблеми розвитку.
9. Зернові культури в загальній структурі ринку сільгосп продукції.
10. Шляхи удосконалення аграрного ринку в Україні.
11. Транспортний комплекс: стан та особливості структури.
12. Проблеми та шляхи їх вирішення. Види транспорту України.
13. Рекреаційний комплекс України: шляхи його розбудови та переорієнтації до ринкових умов.

## **Частина 3. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ЯК ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ**

### **РОЗДІЛ 7. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

#### **7.1. Місце і спеціалізація економічних районів у системі територіальної організації національної економіки України**

В теорії розміщення продуктивних сил особливе місце належить економічному районуванню. Проблема районування особливо актуальна на сучасному етапі, коли Україна стала незалежною державою і приступила до створення основ ринкової економіки.

Ефективність регіональної політики значною мірою залежить від ряду факторів: чіткої визначеності території регіону, його меж, природно-ресурсного та соціально-економічного стану.

Проблеми економічного районування вивчені досить глибоко. Їх вивчення базується на синтезі величезної інформації, на вивченні зв'язків явищ природи, розселення, праці і міграцій населення, господарства, науки, освіти та культури. Існує безліч визначень поняття “економічний район”. Е. Алаєв визначає економічний район як територіально суцільну частину народного господарства, що має спеціалізацію, комплексність і керованість [1, с. 14]. За В. Поповкіним, економічний район – це територіальна частина національної економіки країни, якій притаманні географічна цілісність та економічна спільність. Розвиваючи теорію економічного районування, відомий районолог М.М. Колосовський виходив з того, що організація продуктивних сил економічного району набуває форми комплексу, який проявляється у різних конкретних формах залежно від видів енергії, сировини та інших ресурсів. В процесі вивчення особливостей розміщення продуктивних сил встановлено, що рівень їх розвитку в окремих районах має значні відмінності. Це, перш за все, пов'язано з використанням досягнень науково-технічного прогресу і розвитком територіальної організації виробництва [42, 104].

Економічне районування – науково-обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці. Економічний район – це економічно цілісна частина території країни, якій властиві спеціалізація і комплексність господарства. Еко-

номічні райони підрозділяються на галузеві та інтегральні. Галузеві райони характеризуються зосередженням на певній території підприємств окремих галузей, інтегральні – загальністю внутрішньоекономічних зв'язків, територіальністю, адміністративною цілісністю.

За своїм масштабом, розміром території виділяють мікрорайони (групи адміністративних районів), мезорайони (дві–три області) та макрорайони (великі частини території країни, можуть налічувати до десяти та більше областей).

Поділ території України на макрорегіони дає можливість диференційовано керувати процесами планування і прогнозування розвитку господарства. Регіоналізація сприяє раціональному розвитку кожного регіону, раціональному розміщенню продуктивних сил території, а також регіональному розвитку всієї країни.

Завдання економічного районування на сучасному етапі зводиться до виявлення на території країни науково-обґрунтованих господарських комплексів різного масштабу.

До головних факторів регіоналізації належать:

- а) рівень розвитку територіального поділу праці, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків та особливості їх територіальної локалізації;
- б) рівень розвитку матеріально-технічної бази;
- в) наявність необхідних природних ресурсів і умов для матеріальної діяльності людини;
- г) рівень урбанізації території;
- д) наявність трудових ресурсів з певними трудовими навичками, кваліфікацією праці;
- є) рівень розвитку соціальної інфраструктури;
- ж) національні кордони.

Наукове і практичне значення економічного районування полягає у формуванні раціональної структури виробництва, в основу якої повинна бути покладена система районних виробничих комплексів [42, 104, 120].

Галузі спеціалізації визначають місце району в територіальному поділі праці, беруть участь у міжрайонному обміні продукції або послугами. Спеціалізація районів тісно пов'язана з територіальним поділом праці, спеціалізованим виробництвом на основі використання природних ресурсів. Річна економія від спеціалізації визначається як різниця між сумарними витратами на собівартість ( $C$ ) та транспортування ( $T$ ) при колишньому і новому рівнях спеціалізації ( $B$  – обсяг продукції):

$$E_p = [(C_1 + T_1) - (C_2 + T_2)] B_2. \quad (7.1)$$

Рівні спеціалізації визначаються за допомогою:

1) коефіцієнта локалізації галузі в районі:

$$K_{\text{л}} = \Pi_{\text{вир. району}} / \Pi_{\text{вир. країни}}, \quad (7.2)$$

де  $\Pi_{\text{вир. району}}$  – обсяг виробничої продукції району;

$\Pi_{\text{вир. країни}}$  – обсяг виробничої продукції країни;

2) коефіцієнта виробництва продукції галузі на душу населення:

$$K_{\text{д}} = \Pi_{\text{гал. району}} / \Pi_{\text{нас. району}}, \quad (7.3)$$

де  $\Pi_{\text{гал. району}}$  – обсяг виробництва продукції певної галузі в районі;

$\Pi_{\text{нас. району}}$  – обсяг виробництва продукції на душу населення в районі;

3) коефіцієнта міжрайонної товарності:

$$K_{\text{мт}} = B_{\text{прод. вивез. з району}} / B_{\text{прод. виготов. в районі}}. \quad (7.4)$$

де  $B$  – вартість продукції.

Для галузей спеціалізації  $K_{\text{л}}$  і  $K_{\text{д}}$  завжди більші одиниці, а  $K_{\text{мт}}$  – менший або дорівнює одиниці.

Рівень комплексного розвитку господарства району визначається як відношення частини суспільного сукупного продукту ( $P_{\text{с}}$ ), що споживається у районі, до сукупного суспільного продукту району ( $P_{\text{р}}$ ):

$$K_{\text{к.р.}} = P_{\text{с}} / P_{\text{р}}. \quad (7.5)$$

При виділенні економічних районів враховують два основні принципи: економічний – витрати на виробництво продукції і транспортування до споживача повинні бути мінімальними; адміністративний – єдність економічного районування і територіального адміністративного устрою країни. За умови розвитку ринкових відносин виникла потреба формувати внутрішньодержавний поділ праці, поглиблювати вироблення економічних аспектів територіально-виробничих комплексів (ТВК), формувати зони вільного економічного підприємництва, ринкових структур та ін.

Створення ТВК безпосередньо пов'язане з реалізацією довготермінових цільових регіональних проблем. У формуванні ТВК важливого значення набуває комплексність розвитку конкретних виробництв. Територіальна концентрація виробництва і формування ТВК

сприяють також комплексному використанню сировини, розширенню технологічних і економічних зв'язків між виробництвом мінеральних добрив та інших галузей основної хімії, металургії, нафтової, вугільної промисловості тощо.

Створення вільних економічних зон (ВЕЗ) на території України є одним з елементів перенесення центра ваги управління соціально-економічними процесами на регіональний рівень. Метою їх створення є залучення інвестицій та сприяння їхньому ефективному використанню, активізація підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів та послуг, залучення і впровадження нових технологій, розвитку інфраструктури ринку, прискорення соціально-економічного розвитку регіонів, поліпшення використання природних і трудових ресурсів. ВЕЗ в Україні створюються за територіальним принципом, тобто вільна зона – це частина національного економічного простору, де діє особлива система економіко-правових пільг та стимулів, що спрямовані на забезпечення становлення державної економічної політики, зумовлених спеціальним правовим режимом.

Економічним районуванням займаються українські вчені М. Пістун, К. Воблій, М. Паламарчук, Ф. Заставний, О. Шаблій, А. Ващенко, В. Поповкін. Всі вони по-різному трактують і підходять до проблеми економічного районування. Так, М. Пістун і Ф. Заставний пропонують 9 районів, В. Поповкін – 5.

Окрім того, В. Поповкін схематично поділив Україну на п'ять макрорайонів і дев'ять мезорайонів. Дана концепція враховує природні, економічні, соціально-демографічні та історико-етнічні умови, що впливають на формування регіональних утворень. За мету вчений поставив обґрунтування такої сітки макро- і мезорайонів, яка б була необхідна для врегулювання основних економічних пропорцій, вдосконалення територіального поділу праці (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

**Структура макроекономічних регіонів України**

Макрорегіон	Області, що входять до складу макрорегіону
Центральноукраїнський	Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська
Донбас і Нижнє Придніпров'я	Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька
Слобідська Україна	Харківська, Сумська, Полтавська
Причорноморський	Одеська, Миколаївська, Автономна Республіка Крим
Західноукраїнський	Рівненська, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька

Група вчених Національної Академії наук (М.І. Долішній, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук) на основі дослідження природи, населення, господарства країни, виділили шість макрорегіонів в межах України: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

**Соціально-економічне мікрорайонування України**

Макрорегіон	Центр	Області, що входять до складу макрорегіону
Центральний	Київ	Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Хмельницька, Черкаська
Донецький	Донецьк	Луганська, Донецька
Західний	Львів	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька
Придніпровський	Дніпропетровськ	Кіровоградська, Запорізька, Дніпропетровська
Причорноморський	Одеса	Одеська, Миколаївська, Херсонська, Автономна Республіка Крим
Харківський	Харків	Полтавська, Харківська, Сумська

Така схема, на думку вчених, потрібна для реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема, для розробки моделі регіональної політики [42, 120].

Дотримуємося думки професорів Ф. Заставного та Є. Качана і поділимо Україну на 9 районів (табл. 7.3):

Таблиця 7.3

**Розподіл України на економічні райони [102]**

Назва району	Області, що входить до складу району
Карпатський	Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька
Подільський	Тернопільська, Хмельницька, Вінницька
Волинський	Волинська, Рівненська
Столичний	Житомирська, Київська, Чернігівська
Центральноукраїнський	Черкаська, Кіровоградська
Північно-Східний	Сумська, Полтавська, Харківська
Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька
Донецький	Луганська, Донецька
Причорноморський	Одеська, Миколаївська, Херсонська та АР Крим

## **7.2. Механізм здійснення регіональної економічної політики держави: етапи, оцінка напрямів**

Теоретико-методологічні дослідження основ регіональної економіки і практичні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил, незважаючи на їх високий науковий рівень, залишаються недостатньо розробленими і потребують поглибленого опрацювання для створення механізму здійснення державної регіональної соціально-економічної політики. Під останньою слід розуміти систему цілей і завдань органів державної влади з управління економічним і соціальним розвитком регіонів, а також механізми їх реалізації. Регіональна економіка виступає як поліструктурна одиниця і охоплює основні сфери діяльності: економічну, демографічну, соціально-трудова, економіко-екологічну та інші. Регіональна економіка існує на двох рівнях – місцевому та галузевому і полягає в управлінні соціально-економічними процесами регіону з урахуванням завдань територіальної організації продуктивних сил і державної регіональної політики. Загалом, регіональна економіка ґрунтується на реалізації системи цілей соціально-економічного розвитку регіонів з використанням економічних важелів управління і включає весь спектр економічних, екологічних та демографічних процесів регіонального життя в їх різноманітних проявах і взаємозв'язках, розвиток територіальних форм організації продуктивних сил регіонів України з їх ресурсними потенціалами, системами розселення, господарськими комплексами [7, с. 13].

Головне завдання регіональної економіки полягає у вирішенні проблем функціонування регіональних систем за допомогою механізмів управління економічними процесами для досягнення позитивних зрушень у підвищенні якості життя населення окремих регіонів і України в цілому.

Для створення зазначених механізмів в кожному регіоні слід здійснити оцінку економічного середовища, необхідного для розвитку товарно-грошових відносин; аналіз фінансово-кредитних відносин між регіонами; процеси формування регіональних ринків товарів, капіталу, праці; процеси роздержавлення і приватизації власності, а також ринкової інфраструктури; функціонування регіональних екосистем.

Основними напрямками здійснення регіональної економічної політики є: ефективне використання і відтворення науково-технічного, природно-ресурсного та людського потенціалу кожного регіону; забезпечення раціональної, економічно вигідної структури господарства регіонів; ефективна спеціалізація господарства регіонів; раціональне використання робочої сили і формування оптимальної системи роз-

селення; державне стимулювання економічної активності з урахуванням особливостей регіонів; покращання екологічного стану та стабілізація соціально-демографічних процесів в регіонах; створення ефективної системи тісних міжрегіональних зв'язків у межах єдиного ринкового простору, забезпечення єдиних соціальних нормативів, соціального захисту незалежно від економічних можливостей регіонів; створення сприятливих умов для збільшення тривалості життя та сприяння зростанню народжуваності і приросту населення в регіонах.

Однак, реалізація зазначених напрямів гальмується цілим рядом причин і факторів, усунення яких вкрай необхідне для проведення виваженої регіональної політики. Для досягнення кінцевої мети кожного із вищевказаних напрямів необхідно подолати спад виробництва окремих товарів широкого вжитку, підтримати регіони з найбільш складними умовами, інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво регіонів, відновити міжрайонні економічні зв'язки, прискорити розвиток регіональної виробничої інфраструктури, створити сприятливі умови для розвитку підприємництва, ліквідувати кризові ситуації в регіонах з надмірним антропогенним навантаженням, нормалізувати передумови для підвищення рівня добробуту населення, сприяти його повній зайнятості шляхом створення робочих місць.

Щодо механізму здійснення регіональної економічної політики, то він повинен бути адаптованим і нейтралізуючим негативні відхилення; науково-обґрунтованим з чітким визначенням прогресивним розвитком; надійним з урахуванням інтересів різних суб'єктів регіональної економіки. На сьогодні відсутній детально розроблений, теоретично обґрунтований комплексний механізм реалізації державної регіональної соціально-економічної політики. Через те слід зупинитися на складових вищезазначеного механізму. Він повинен мати, по-перше, чітку класифікацію методів реалізації регіональної економіки. До них слід віднести методи прямого і непрямого (опосередкованого) впливу держави на регіональний розвиток, а також методи екзотичного (вкладення великих інвестицій) та ендегенного розвитку регіонів.

До методів реалізації державної регіональної економіки слід віднести:

– адміністративні, які охоплюють регулюючі засоби і правове забезпечення;

– економічні, які ґрунтуються на фінансовій (бюджетній та банківській) політиці, грошово-кредитній (монетарній) політиці, а також програмуванні (довго- та короткострокових планів соціально-економічного розвитку території) [7, с. 34–35].

До інструментів створення державної регіональної економіки відносяться: дозволи, ліцензії, стандарти, квоти, гранти, субсидії, кре-

дирекції, позики, інвестиції, звільнення від податків, плани, цільові комплексні програми розвитку регіонів.

Формами реалізації державної регіональної економіки є визначення цілей, параметрів, термінів, ресурсів, організаційних форм взаємодії між центром і регіонами.

До інститутів, за допомогою яких реалізується регіональна економіка, слід віднести міністерства, комітети, ради, фонди, агентства.

Отже, складові механізму реалізації державної регіональної економіки утворюють його структуру (рис. 7.1).

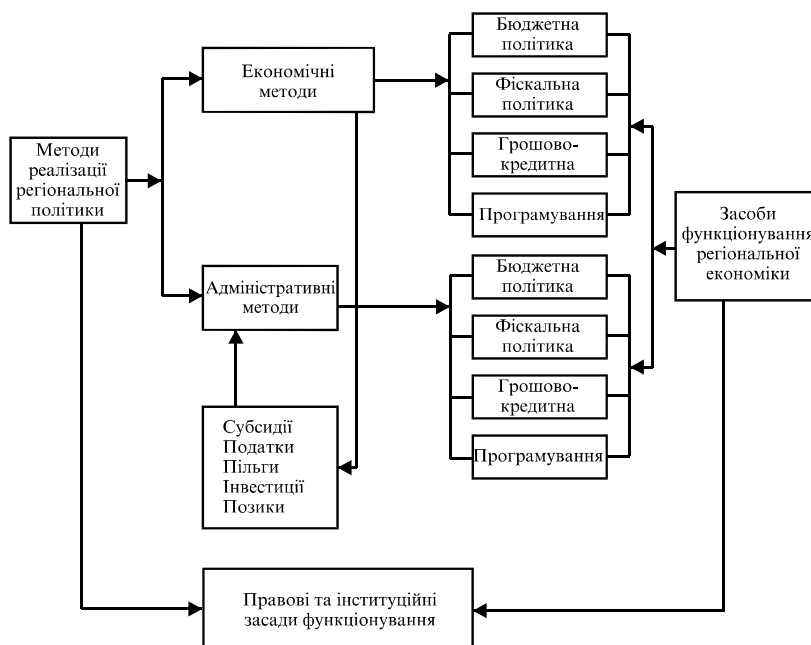


Рис. 7.1 – Механізм функціонування регіональної економіки

Зазначений механізм функціонування регіональної економіки має забезпечити формування нової структури економіки, створення умов для залучення іноземного капіталу, створення нових виробництв міжнародного рівня, активізацією інвестиційної діяльності, запровадження економічних програм державного та міжнародного значення, а також регіональних програм з ліквідації територіальних диспропорцій і забезпечення комплексного розвитку регіонів.

Існують наступні типи державної регіональної політики: компенсуючі, адаптуючі, протидіючі, які тією чи іншою мірою впливають на зміни в регіональному розвитку.

Для ефективного функціонування механізму реалізації регіональної економіки необхідно узгодження інтересів центру і регіонів, яке ускладнюється дією наступних факторів: відсутністю розмежування відповідальності між різними рівнями управління, падіння рівня керованості з боку державних органів, зниженням відповідальності державних та регіональних органів влади.

Для досягнення мети, яку має переслідувати регіональна економіка, необхідна комплексна система узгодження державних і регіональних інтересів, тобто:

- розподіл між центром і регіонами фінансових ресурсів та власності, встановлення економічної самостійності регіонів;
- оптимальний розподіл повноважень і відповідальності між регіонами;
- розробка заходів з соціального захисту населення у забезпеченні єдиних мінімальних гарантій та дотримання макроекономічних соціальних нормативів;
- визначення вмісту і меж регіонального розвитку;
- правова регламентація регулювання регіонального розвитку та врахування специфіки місцевого господарювання в системі регіонального управління.

У країнах з розвинутою економікою регіональний розвиток підтримується державою з метою мінімізації нерівностей, що створюють підгрупи для виникнення соціальних конфліктів, заважають соціально-економічному розвитку країни.

В основі системи стимулювання регіональної економіки Франції є субсидіювання на придбання земельних ділянок і промислових споруд, прискорена амортизація основних засобів, інвестиційні та податкові кредити, позики з відстрочкою. Для стимулюючої системи регіонального розвитку Німеччини характерними є інвестиційні субсидії від капіталовкладень. Система стимулів регіонального розвитку Великобританії охоплює інвестиційні субсидії, гранти, субсидії (50 % вартості створених робочих місць), у проблемних районах – податкові інвестиційні кредити.

Основними етапами здійснення регіональної політики мають бути:

I – відмова від перерозподільних схем, поступова відмова від компенсуючого підходу в субсидіюванні;

II – конкурентний підхід у виділенні асигнувань, комбінування субсидій і комерційного банківського асигнування;

III – сприяння розвитку і структурне вирівнювання відсталих економічних районів;

IV – зміна структури господарства районів, які зазнали найбільш кризових явищ;

V – допомога регіонам із застійним безробіттям, сприяння розвитку господарств регіонів сільськогосподарського спрямування;

VI – стимулювання структурного вирівнювання рівня життя західних та північних районів України.

Разом з тим, необхідною передумовою розробки і реалізації регіональної політики є всебічна оцінка розвитку економічних районів. Господарська практика і економічна наука має певні здобутки в системі оцінки рівня стану соціально-економічних систем. Існує безліч методів оцінки, але найбільш простий і практичний – використання методу головних компонент, який ґрунтується на факторному аналізі і проводиться за наступною схемою:

1. Обчислюються таблиці “Об’єкти–ознаки”.

2. Знаходяться значення факторів та їх дисперсії.

3. Залежно від значення дисперсії ранжуються фактори та проводиться їх відбір.

4. На основі аналізу факторної структури інтерпретуються виділені фактори.

5. Обчислюються значення інтерпретованих факторів для кожного регіону з використанням частки одиничної дисперсії показників, що припадають на кожний фактор та коефіцієнтів регіональних відхилень показників соціально-економічного розвитку від середньоукраїнських значень за формулою:

$$f_{in} = a_{ij}^2 k_{in}, \quad (7.6)$$

де  $f_{in}$  – значення  $K_{\text{MT}}$ -го фактора для  $n$ -го регіону;

$a_{ij}$  – факторне навантаження  $j$ -го показника на  $i$ -й фактор, квадрат якого становить частку одиничної дисперсії показника, що припадає на кожний фактор;

$k_{in}$  – коефіцієнт відхилення  $K_{\text{MT}}$ -го показника  $n$ -го регіону від середньоукраїнського значення.

Виконуються розрахунки індексів відхилень  $I_{in}$  регіональних значень факторів від середнього значення за формулою:

$$I_{in} = f_{in} \cdot \frac{\sum_{i=1}^n f_{in}}{n}. \quad (7.7)$$

За обрахованими індексами відхилень регіональних значень для кожного з інтерпретованих факторів проводиться групування регіонів.

6. Обчислюється інтегральна оцінка рівня соціально-економічного розвитку економічних районів, яка ґрунтується на використанні властивості дисперсії, що полягає у характеристиці внеску кожного фактора у формування явищ та впливу на перебіг процесів:

$$I_n = \sum \lambda_i I_{in}, \quad (7.8)$$

де  $I_n$  – інтегральний показник рівня соціально-економічного розвитку  $n$ -го регіону;

$\lambda_i$  – частка дисперсії  $i$ -го фактора у сукупності обсягу дисперсії, охопленої виділеними факторами;

$I_{in}$  – зниження  $i$ -го фактора для  $n$ -го регіону [7, с. 98–99].

Авторами монографії С.І. Бандуром, Т.А. Заяць та іншими здійснена інтегральна оцінка соціально-економічного розвитку регіонів України. Результати досліджень у картографічному варіанті представлені в додатку В. Вони показали, що найбільшу вагу серед усіх виділених факторів має перший серед них, який інтерпретується як фактор ефективності функціонування господарського комплексу регіону, формування матеріального базису для його подальшого розвитку та підвищення добробуту населення.

### **7.3. Соціальні пріоритети регіональної економіки за умов її структурної модернізації**

До основних стратегічних напрямів забезпечення соціальних пріоритетів державної регіональної політики відносяться створення потужних мотиваційних основ продуктивної зайнятості, перетворення базових галузей в соціально-привабливий сектор економіки на основі радикального покращання умов трудової діяльності та комплексної екологізації виробничих процесів, підвищення соціально орієнтованого адапційного потенціалу всіх галузей економіки до нових умов господарювання, формування ефективної системи управління соціальним розвитком підприємств. Ґрунтовного опрацювання потребує схема реалізації стратегії забезпечення соціальних пріоритетів такої перебудови та визначення її основних концептуальних завдань. Методологія побудови зазначеної схеми повинна передбачати реалізацію відповідних заходів в декілька етапів.

На першому етапі мають бути здійснені наступні заходи: ліквідація заборгованості із зарплати, переведення прихованої форми безробіття в легалізовану, ліквідація прихованого безробіття.

На другому етапі слід запровадити організаційно-економічний механізм підвищення продуктивності праці. Система соціального партнерства має бути підпорядкованою зростанню вартості робочої сили.

Третій етап передбачає надання пріоритету сталого протікання процесів якісному відтворенню робочої сили та значне посилення соціальної орієнтації регіональної розбудови економіки.

Для здійснення структурної модернізації економіки України необхідно запровадити мотиваційний механізм відтворення виробничого потенціалу держави, але в структурі, що відповідає сировинним ресурсам, попиту внутрішнього і зовнішнього ринків, підвищити платоспроможність населення шляхом стимулювання зростання його доходів, недопустимість стримування інфляції за рахунок невиплати зарплати, соціальних виплат; створити сприятливі умови для інвестування вітчизняного виробника, нарощування експортного потенціалу.

Обґрунтування соціальних пріоритетів структурної модернізації економіки має здійснюватися на всебічному аналізі чинників, що впливають на її розвиток, а саме: законодавчого і правового поля, рівня ресурсного забезпечення підприємницької діяльності, рівня податків; психологічної готовності суспільства до сприйняття економічних перетворень та рівнозначності діючих форм господарювання.

Алгоритм дії чинників, які впливають на соціальні процеси, має вигляд, вказаний на рис. 7.2.

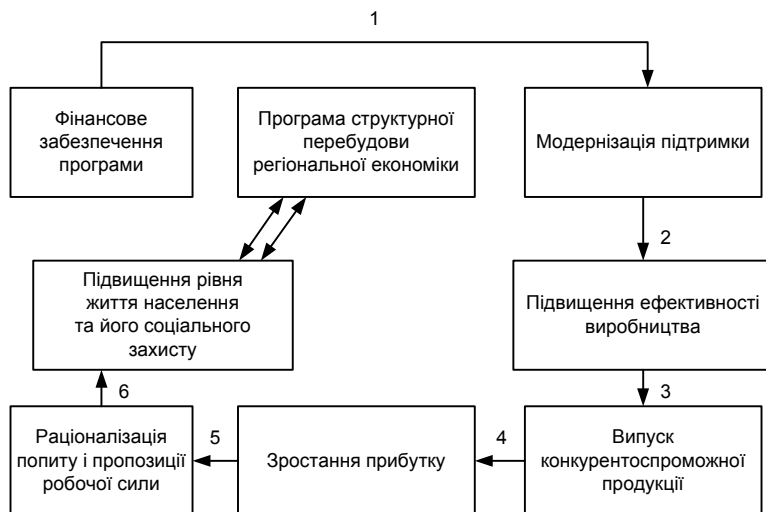


Рис. 7.2 – Алгоритм формування програми  
структурної перебудови регіональної економіки

Позитивний результат такої структурної модернізації залежить від діючої системи страхування в державі, кредитування та фінансування пріоритетних напрямів розвитку регіональних економічних систем. Реалізація соціальних проектів, програм соціальної спрямованості залежить від рівня вкладених фінансових результатів.

Модернізація економіки повинна мати між собою науково-обґрунтований організаційно-економічний механізм її здійснення. Без активної трудозберігаючої політики неможливо подолати ні сучасний стан розвитку продуктивних сил, ні забезпечити високий рівень життя населенню України. Актуальним залишається раціональне відтворення трудового потенціалу, постійне скорочення витрат живої та уречевленої праці, динамічний розвиток матеріального виробництва.

Можливості держави у забезпеченні соціальних гарантій населенню регіонів прямо залежать від стану національної економіки, ефективного використання робочої сили, залучення всіх чинників трудозбереження.

При розгляді питань соціального захисту населення слід звернути увагу на розмежування його на працездатне та непрацездатне, яке найбільш вразливе і потребує всебічної підтримки з боку держави.

Вищевказані проблеми мають вирішуватися комплексно і складати основу державної регіональної соціально-економічної політики, яка має ґрунтуватися на цілісній системі заходів, охоплюючи всю територію країни, маючи при цьому струнку організаційну структуру та забезпечуючи ефективне регулювання попиту і пропозиції робочої сили, встановлюючи суспільно необхідні параметри зайнятості як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні окремих регіонів.

Регіональні програми соціального і економічного розвитку являють собою науково обґрунтований комплекс економічних, соціальних, організаційних та інших заходів, які забезпечують вирішення завдань регіонального значення.

Програми соціально-економічного розвитку регіонів України мають включати наступні підпрограми:

1) концептуальну, яка формує і обґрунтовує цілі і пріоритети регіональної економіки, галузей промисловості;

2) структурну, що характеризує напрям удосконалення структури господарського комплексу, а саме: промислову, аграрну, інституційну політику, зайнятість населення, науково-технічний розвиток;

3) рівня життя населення, яка включає реалізацію заходів, спрямованих на створення нормального життєвого середовища, в т.ч.:

– розвиток системи житлового будівництва;

– збільшення обсягів та якості товарів широкого вжитку;

– вдосконалення соціальної сфери реформування системи оздоровлення, освіти та культури;

– розвиток системи соціального захисту населення, розробку заходів з недопущення заборгованості із зарплати;

4) раціонального природокористування, що характеризує комплекс заходів, які компенсують негативні екологічні наслідки. У межах даної підпрограми проходить формування системи природокористування, ефективне використання мінерало-сировинних ресурсів, залучення відходів виробництва, ліквідація наслідків забруднення навколишнього середовища;

5) інвестиційну, що включає характеристику джерел інвестування, інвестиційний клімат, напрям інвестування;

6) ресурсну, яка характеризує потребу в усіх видах ресурсів, що використовуються при реалізації програм, їх ефективність і привабливість;

7) організаційно-управлінську, що включає економічні регулятори та адміністративну систему.

Привабливість і пріоритетність економічного району формують наступні фактори:

а) наявність природно-ресурсного потенціалу, впровадження ринкових відносин та розвиток фінансово-кредитної сфери;

б) зайнятість населення та розвинутий регіональний ринок праці;

в) енерго- та транспортне забезпечення;

г) ефективність економіки регіону і рівень добробуту населення (рівень розвитку інноваційного, трудового, промислового та сільсько-господарського потенціалу).

## ? Контрольні питання

1. Місце економічних районів у системі національної економіки України.

2. Спеціалізація економічних районів України.

3. Класифікація економічних районів України: основні підходи і вибір оптимального їх розвитку.

4. Основні засади регіональної економічної політики.

5. Завдання та напрями здійснення регіональної політики.

6. Вимоги до побудови механізму формування регіональної економіки та його складові.

7. Етапи здійснення регіональної політики.

8. Система оцінки напрямів економічної політики регіонів.

9. Складові алгоритму формування регіональних програм.

10. Підпрограми розвитку регіонів України.



Район – один із найрозвиненіших ТВК з переважною спеціалізацією добувних галузей промисловості, значними природними ресурсами, потужним виробничим потенціалом і густою мережею транспортних магістралей.

Природно-ресурсний потенціал регіону дуже великий. Його основу складають вугілля, залізна й марганцева руди, ртуть, кухонна сіль, вогнетривкі глини, флюсові вапняки, цементна сировина. Рельєф регіону – хвиляста височина, глибоко розчленована річковими долинами, ярами і балками. Важливе значення мають агрокліматичні ресурси – родючі чорноземи, достатня кількість сонячного тепла. Часто дують суховії, бувають пилові бурі, бракує зволоження, водних ресурсів. Екологічна ситуація тут залишається гострою – забруднення агрохімікатами і техногенними викидами індустріальних ареалів шкодять навколишньому середовищу.

Основне природне багатство – це кам'яне вугілля (довгополум'яне, антрацитне, коксівне), поклади якого поширені в Красноармійську, Горлівсько-Щербинському, Донецько-Петровському, Мушкетово-Макіївському, Дебальцевському (Донецька обл.), Лисичанському, Луганському, Краснодонському, Селезнівському (Луганська обл.) районах. Через те, що вугілля видобувається досить давно, верхні шари вже вичерпані, а шахти досить заглиблені – його собівартість дуже висока. Марки довгополум'яного вугілля залягають на півночі вугленосної зони, антрацитів – у центральній частині, коксівні марки – у південно-західній частині. За останні десятиліття обсяги видобутку вугілля значно знизились. Головна причина полягає у незадовільному стані шахтарського фонду України та низьких темпах його оновлення.

У Донбасі більша частина вугілля видобувається на шахтах з глибиною понад 600 м, у тому числі 15 % – з глибини понад 1000 м. В цілому, навіть для такого старого басейну як Донецький, характерним є невисокий ступінь освоєння. Підготовлені для освоєння запаси вугілля і ті, що експлуатуються, становлять лише 45 % загальних запасів. Останні дорівнюють трохи менше 50 млрд т, у тому числі коксівного вугілля – 17,4 млрд т. Балансові запаси можуть забезпечити видобуток вугілля у теперішніх розмірах приблизно на 200–250 років. Загальні ж світові ресурси вугілля оцінюються в понад 15 трлн т, у тому числі запаси, доступні для використання із застосуванням сучасної техніки, видобуток яких є виправданим, становлять близько 5 трлн т. Сьогодні понад 3/4 електроенергії, яку одержують в США за рахунок спалення мінерального палива, дають електростанції, які працюють на вугіллі. Тут розроблено ефективні технології одержання з вугілля рідкого палива. Масове впровадження їх забезпечить значний економічний ефект, оскільки рідке вугільне паливо в середньому на 30 %

дешевше за нафтове. Ця альтернатива робить США практично незалежними від Перської затоки. Отже, з огляду на розвиток світової енергетичної ситуації та власні потенційні можливості, Донбас об'єктивно має цілком оптимістичні перспективи [120, с. 209].

Поряд із вугіллям у районі виявлені родовища природного газу (Червонополівське, Слов'янське, Борівське, Сліваківське, Кружилівське), бурих залізників (в басейнах річок Кальміус, Торець, Айдар, Деркул), мідних руд (Бахмутський та Лисичанський райони), поліметалів – свинець, цинк, срібло (Нагольний кряж), ртуті (Микитівський ртутний комбінат), кам'яної солі (Слов'янське та Бахмутське родовища), вапняків (Оленівське, Новотроїцьке), вогнетривких глин (Часовий Яр, Красногорівка, Костянтинівка, Микитівка), цементного мергелю (Амвросіївка – портландський та романський цемент, клінкер). Водні ресурси регіону недостатні для забезпечення потреб народногосподарського комплексу. Їх реалізація відбувається за рахунок організації додаткового міжбасейнового перерозподілу водних ресурсів з метою зрошення і використання їх у промисловості та комунальному господарстві. Тому, в процесі реконструкції підприємств необхідно зважати на дефіцит водних ресурсів і орієнтувати промисловість в майбутньому на те, щоб обмежити розвиток водомістких виробництв. В регіоні переважають чорноземні родючі ґрунти та степова рослинність. Чорноземи й переважно рівнинна поверхня території сприяють розвитку сільського господарства, особливо зернового виробництва.

У містах регіону проживає 89 % населення, середня густина населення 150–200 чол/км<sup>2</sup>. Найбільші із 88 міст – Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Дебальцеве, Єнакієве, Луганськ, Лисичанськ. Українці становлять 50 %, росіяни – 43 %.

Господарство є комплексним – на промисловість припадає 89 % ВВП, на сільське господарство – 11 %. Вугілля добуває 21 виробничі об'єднання, 120 шахт і 31 збагачувальна фабрика Донецької області, 94 шахти і 28 фабрик Луганської області.

Електроенергетика виробляється на ДРЕС: Вуглегірській, Миронівській, Слов'янській, Луганській, Лисичанській. Чорна металургія працює на коксівному вугіллі та довізній залізній руді (Маріуполь, Макіївка, Донецьк, Єнакієве, Краматорськ, Алчевськ, Харцизьк, Лутугіне). Коксохімічне виробництво розміщене – в Алчевську, Стаханові, Успенці, Донецьку, Маріуполі, Горлівці. Завод кольорової металургії є у Костянтинівці, Микитівці та Артемівську. Найбільші підприємства гірничохімічного комплексу: “Стирол” (Горлівка), “Хімпром” (Слов'янськ), “Донсода” (Лисичанськ), завод хімреактивів у Донецьку, та хімічний у Костянтинівці.

Машинобудівний комплекс регіону виробляє машини та обладнання для металургійної, гірничої, хімічної промисловості, транспорту та будівництва. Провідні підприємства: ВАТ “Новокраматорський машинобудівний завод”, Маріупольський завод важкого машинобудування, Луганський тепловозобудівний завод, Стаханівський вагонобудівний, Первомайський електромеханічний. Машинобудівні заводи є у Донецьку, Краматорську, Слов’янську, Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Артемівську, Торезі, Сніжному, Красному Лучі.

Вдале сполучення економічних умов сприяло формуванню багатогалузевої структури машинобудування. До основних факторів, які визначають його характер, належать: наявність масового виробництва металу, забезпеченість трудовими ресурсами, місткий ринок машин, розвинута науково-технічна база машинобудування. Машинобудування Донецького регіону виділяється високим ступенем спеціалізації. Асортимент продукції надзвичайно великий і унікальний, тому займає монопольне становище з її виробництва в Україні. Тут випускають металургійне, шахтне, хімічне устаткування, верстати, автомобілі, сільгоспмашини тощо. Важке машинобудування визначається великим споживанням металу і тому його підприємства розміщені у великих металургійних центрах. Деякі промислові центри Донбасу працюють на військово-промисловий комплекс.

Металургійний комплекс складається з галузей чорної та кольорової металургії. Сучасна чорна металургія включає в собі все металургійне виробництво (виробництво коксу, сталі, виготовлення труб, феросплавів, металевих виробів тощо). Галузь представлена такими підприємствами, як ВАТ “Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча”, металургійний комбінат “Азовсталь”, “Алчевський металургійний комбінат”, “Донецький металургійний завод”, “Краматорський металургійний завод”, “Костянтинівський металургійний завод”, ЗАТ “Луганський трубний завод”, “Донецький металопрокатний завод”, а також Лутугинським об’єднанням з виробництва прокатних валків.

Донбас – один з найбільших споживачів кольорових металів України. Кольорова металургія використовує потужну енергетичну базу і орієнтується на споживача. Тут розміщені виробництва свинцю, цинку, кадмію, ртуті та її сполук, йодиду, титану, алюмінієвих сплавів, сурми й цезію, металів для електронної промисловості тощо.

Промисловість будматеріалів представлена виготовленням віконного скла, цегли, керамічної плитки, залізобетонної конструкції, шиферу, цементу. Вона зосереджена в Краматорську, Єнакієвому, Луганську, Лисичанську, Свердловську, Алчевську, Антрациті.

Легку промисловість представляють Донецький бавовняний комбінат, Макіївська бавовно-прядильна фабрика, Луганський тонкосу-

конний комбінат, трикотажні і швейні підприємства (Горлівка, Шахтарськ, Бахмут).

Сільське господарство представлене майже 4000 тис. га сільгоспугідь та 2886 тис. га пасовищ. Зернові культури займають 50,4 % всіх посівних площ, технічні (соняшник) – 10,6 %, кормові – 34 %, баштанні та картопля – 5 %.

Тваринництво дає 2/3 валової сільськогосподарської продукції району. Транспортна система має густу мережу залізниць (2874 км). Найбільші вузли: Ясинувата, Дебальцеве, Волноваха, Луганськ. Автошляхи мають довжину до 13600 км. Прокладено газопровід “Союз” та нафтопроводи Самара–Слов’янськ, Грозний–Лисичанськ. Морський порт – Маріуполь. В Донецькій області історично сформувалися такі підрайони: Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Красноармійський, Приторецький, Призовський; у Луганській – Південний, Північний. В регіоні існують такі екологічні проблеми, як загазованість і нестача питної води.

Головні напрями соціально-економічного розвитку Донбасу: вдосконалення структури виробництва на базі переважного використання інтенсивних факторів, раціонального використання природних і трудових ресурсів. Необхідно розробити заходи щодо оздоровлення навколишнього середовища і комплексного використання паливно-енергетичних та мінерально-сировинних ресурсів. Також потрібно здійснити ефективні заходи щодо збалансованого розвитку систем розселення, забезпечення взаємозв’язку міського та сільського розселення.

Головні проблеми регіону:

- висока частка у народногосподарському комплексі гірничодобувних галузей;

- недостатній розвиток обробних галузей, підприємства яких характеризуються низьким рівнем використання безвідходних технологій та орієнтацією на випуск наукомісткої продукції;

- некомплексне використання мінерально-сировинних, паливно-енергетичних ресурсів і відходів виробництва;

- застаріла матеріально-технічна база (зношеність основних фондів є найвищою серед регіонів України, яка склала 44 % у 2000 р.) і невеликі витрати на реконструкцію та технічне переоснащення профільних галузей промисловості – вугільної, хімічної промисловості, чорної металургії, важкого машинобудування;

- наявність значних земельних масивів, порушених господарською діяльністю та еродованих;

- екологічні проблеми – дефіцит чистої води, запилення та загазованість гірничопромислової зони, загроза засух і пилових бур на чорноземах, стікання бактеріально забруднених вод шахт, забруднення

стічними водами Азовського моря, нагромадження відвалів гірських порід; у регіоні склалася кризова екологічна ситуація;

– високими темпами зростає частка осіб пенсійного віку; наявність у вугільній, металургійній та хімічній промисловості дефіциту чоловічої робочої сили молодого віку (20–25 років); у містах регіону особливо гостра проблема склалася з працевлаштуванням жінок; подальшого загострення набуває демографічна ситуація (від’ємний природний приріст населення є найнижчим в Україні).

Напрямами соціально-економічного розвитку:

– структурна перебудова всього виробничо-територіального комплексу та збалансування розвитку основних галузей спеціалізації з потребами економіки України;

– комплексна реструктуризація та технічне переоснащення вугільної промисловості, реконверсія галузевої структури старих вугледобувних районів Донбасу, враховуючи скорочення шахтного фонду, необхідність перетворення індустріальних ландшафтів;

– підвищення ефективності виробництва, технічна реконструкція перспективних підприємств в базових галузях промисловості Донбасу – вугільній, чорній і кольоровій металургії, хімічній промисловості, важкому машинобудуванні, електроенергетиці, цементній, скляній і фарфоро-фаянсовій промисловості;

– комплексне використання мінерально-сировинних, паливно-енергетичних ресурсів і відходів виробництва;

– прискорений розвиток виробничої інфраструктури, яка забезпечує ефективне функціонування галузей спеціалізації і міжгалузевих виробництв, комунікаційних мереж, енергетичної бази, систем водопостачання;

– випереджаючий розвиток нових галузей обробної промисловості – середнього, точного, транспортного машинобудування, електроніки, легкої, харчової промисловості;

– широке впровадження у виробництво безвідходних та мало-відходних технологій;

– поліпшення екологічної ситуації шляхом репрофілювання підприємств, впровадження екологічно безпечних технологій, здійснення рекультивації порушених земель, ліквідації териконів, шлакосховищ, різних відстійників, закладання відпрацьованих підземних просторів шахтних виробіток тощо;

– інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва, зокрема тваринництва м’ясо-молочного напрямку, поглиблення спеціалізації в овочівництві, вирощуванні баштанних культур;

– раціональне використання значних земельних масивів, порушених господарською діяльністю, реконструкція еродованих земель;

– забезпечення ефективної зайнятості населення, зокрема шляхом диверсифікації виробництва і створення нових робочих місць в шахтарських містах і селищах, вирішення проблеми зайнятості жіночої робочої сили;

– подальше укріплення матеріальної бази комунального господарства;

– підвищення рівня господарського освоєння південних, передусім, приазовських районів.

**Придніпровський економічний район** – займає 59,1 тис. км<sup>2</sup> з населенням 5,929 млн чол., в який входять Дніпропетровська та Запорізька області (рис. 8.2).



Рис. 8.2 – Придніпровський економічний район [102]

Придніпров'я посідає друге за величиною промислово розвинуте виробниче угруповання. Цей великий індустріально розвинутий регіон розташований в середньому Придніпров'ї, центральній частині України. Через те, що через його територію проходить нижня течія судноплавного Дніпра, а південна частина Запорізької області прилягає до Азовського моря, Придніпровський економічний район займає вигідне транспортно-географічне положення.

Природно-ресурсний потенціал Придніпров'я досить потужний. Основу його становлять вугілля, залізна і марганцеві руди, вогнетривкі глини, флюсові вапняки, цементна сировина. Цей регіон має значні промислові родовища корисних копалин, а також водні, земельні та рекреаційні ресурси. Регіону належить провідне місце у видобутку залізних і марганцевих руд, значна частина яких іде на експорт.

Провідна галузь – машинобудування та металообробка (45 % ПВП і 28 % товарної продукції). У районі сконцентровано більше половини загальноукраїнського випуску продукції галузі.

Легка промисловість займає 7 %, харчова – 5 %, хімічна і нафтохімічна – 4 % у сукупній промисловості. Район виробляє 10 % валової продукції сільського господарства країни.

Лісові та рекреаційні ресурси обмежені переважно територіями в долині Дніпра. На Дніпропетровщині є ліси двох типів: байрачні і заплавні. Байрачні ліси ростуть по схилах балок і ярів. Заплавні ліси – у заплавах річок Дніпра, Орла, Самари, Вовчі. Джерела мінеральних вод та лікувальні грязі спостерігаються на узбережжі Азовського моря. Води слабкої мінералізації використовуються для промислового розливу.

Основна частина території розташована на Придніпровській низовині, де переважають чорноземи (у Запорізькій – 75 %, у Дніпропетровській – 48 % від загальної площі). Район багатий на залізні руди (Криворізький басейн вздовж річки Інгулець), магнітні аномалії, родовища титану, цирконію, нікелю, кобальту (Верхньодніпровський комбінат).

Є великі запаси (8,6 млрд т) кам'яного вугілля (Західний Донбас), бурого вугілля (П'ятихатки, Кривий Ріг). Нафта та природний газ видобуваються у Царичанському та Новомосковському районах. Боксити знайдено в Широківському районі, глини і вапняки – у Криворіжжі, руди заліза – у Білозерському залізорудному районі, марганцю – у Великотокмацькому районі.

Населення, в основному, українці: 63 % у Запорізькій, до 73 % у Дніпропетровській областях. Густота населення – 120 чол./км<sup>2</sup>. Високий рівень урбанізації з маятниковими трудовими поїздками у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді. Частка трудових ресурсів, зайнятих у промисловості – 36,9 %. Більшість малих та середніх міст регіону мають сприятливі умови для

соціально-економічного розвитку, вигідне розміщення промислових підприємств, інфраструктури тощо. Тут зосереджені значні трудові ресурси – серед них майже третина – висококваліфіковані спеціалісти України для всіх галузей суспільного господарства. Найбільша кількість зайнятих у промисловості. Особливе занепокоєння викликає приховане безробіття. Низький рівень ефективності використання робочої сили, розробки та реалізації практичних заходів щодо розвитку трудомістких галузей і раціонального використання трудових ресурсів Придніпров'я.

Промисловий комплекс представляє гірничодобувну (залізорудну, марганцеворудну, кам'яновугільну) промисловість. Залізорудна зосереджена в Криворізькому залізорудному басейні (шахти “Тігант”, комбінати Новокриворізький, Центральний, Північний), марганцеворудна знаходиться в районі міст Нікополя і Марганця, кам'яновугільна – у Дніпропетровській області (6 шахт). Енергетична база ґрунтується на Дніпрогесі, Придніпровській, Дніпродзержинській і Криворізькій ДРЕС. Природний газ видобувається з родовищ Східноукраїнської нафтогазоносною області (Шебелинське родовище – Харківська область) і подається до Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, Запоріжжя, Кривого Рогу.

Металургійний комплекс працює за повним циклом видобутку сировини, палива і виробництва металу. Металургія впливає на розвиток ряду інших галузей та специфіку територіальної організації продуктивних сил регіону.

Чорна металургія повного циклу розміщена на заводах ім. Г.І. Петровського та ім. Комінтерну (Дніпропетровськ), “Криворіжсталь”, “Запоріжсталь”, ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ). Трубопрокатні заводи є у Нікополі та Запоріжжі.

Промисловість кольорових металів представлена алюмінієвим заводом ім. Кірова у Запоріжжі. Через антидемпінгову політику проти України основних світових монополістів кольорової металургії знизився експорт феросиліцію та феросилікомарганцю.

Провідною галузю Придніпровського регіону виступає машинобудування. Основними передумовами його розвитку є наявність потужної металургійної бази, забезпеченість трудовими ресурсами, місткий ринок машин, велика внутрішньорегіональна потреба в продукції машинобудівних регіонів, високорозвинена науково-технічна і проектно-конструкторська база машинобудування.

Машинобудування для гірничої промисловості розвинуте у Дніпропетровську, Кривому Розі, Марганці, Запоріжжі; виробництво сільськогосподарських машин – у Дніпропетровську, Павлограді, Нікополі, Запоріжжі, Бердянську.

Найбільші машинобудівні центри Придніпров'я – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь. Хімічна промисловість представлена Дніпропетровським шинним заводом і Криворізьким заводом сурикових фарб. Виробництво будівельних матеріалів зосереджене у Запоріжжі, Дніпропетровську.

Важливою ланкою галузевої структури господарства виступає хімічна промисловість Придніпров'я. Широкого розвитку набула коксохімічна промисловість, виробництво азотних добрив у Дніпродзержинську (ОАО “ДніпроАЗОТ”) та лакофарбове виробництво у Дніпропетровську. Найбільшим підприємством побутової хімії і виробником продукції для військово-промислового комплексу є Павлоградський хімзавод. Усі вони мають міжрегіональне та міжнародне значення.

Будівельна промисловість забезпечує будівництво будівельним каменем, стіновими матеріалами (залізобетонними конструкціями, будівельними блоками, цеглою тощо), в'язучими матеріалами (цементом, вапном, гіпсом), облицювальними матеріалами (облицювальними плиткою, черепицею, шифером тощо), будівельними матеріалами з деревини. Найбільші центри виробництва будматеріалів – Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Павлоград.

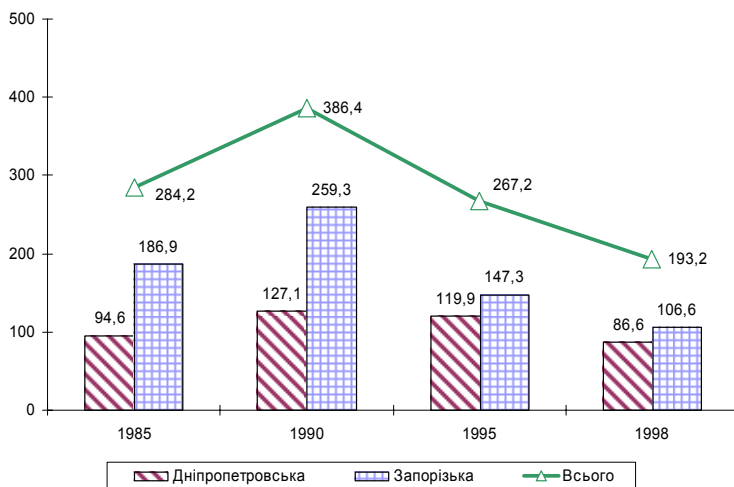
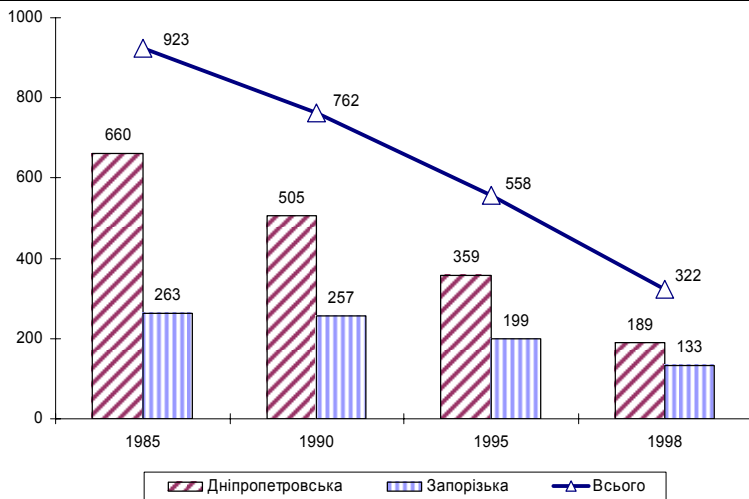
Харчова промисловість за вартістю виробленої продукції посідає третє місце. До найбільш розвинених підприємств належать борошно-мельно-круп'яна та олійна промисловість. Значну кількість продукції виробляють цукрова, маслоробна, м'ясна, кондитерська та інші галузі (рис. 8.3). Найбільший крохмале-патоковий комбінат збудовано у Верхньодніпровську, м'ясокомбінати – у Токмаку, Бердянську, Пологах [120, 102].

Деревообробна промисловість (ліс сплавом по Дніпру з північних районів України та Білорусі) зосереджена у Запоріжжі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Верхньодніпровську і Кривому Розі. Харчова промисловість за вартістю виробленої продукції посідає третє місце після машинобудування і металургії. Вона сконцентрована у Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську та Дніпропетровську. Легка промисловість представлена швейною у Запоріжжі, Токмаку.

У сільському господарстві структура включає 20 % виробництва пшениці, кукурудзи – 25 %, соняшнику – 35 %, овочів – 14 %, молока – 15 %.

У структурі тваринництва перше місце за валовою продукцією займає велика рогата худоба, свинарство і вівчарство.

Транспортна система у Придніпров'ї представлена залізничним транспортом (Долинський, Нижньодніпровський, Апостолове, П'ятихатки, Синельникове, Запоріжжя, Помічна), річковим транспортом (пристані Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя), морським транспортом (Бердянськ, Волгодонський судноплавний ка-



**Рис. 8.3 – Виробництво борошна та олії в Придніпровському економічному районі**

нал), автотранспортом (магістралі Москва – Сімферополь, Запоріжжя – Новомосковськ), авіатранспортом (Запоріжжя, Дніпропетровськ, Нікополь, Кривий Ріг). Найбільш інтенсивні транспортно-економічні зв'язки склалися з Донецьким регіоном. Залізничні магістралі, що з'єднують ці регіони, відносяться до найбільш вантажонапружених.

В районі існують проблеми: підтоплення родючих земель Каховським водосховищем, гідротехнічна меліорація, забруднення навколишнього середовища, концентрація потужних металургійних виробництв, розташованих біля Дніпра.

Перспективи розвитку району полягають у закритті нерентабельних шахт, розвитку атомної енергетики, перепрофілюванні металургійних комбінатів на випуск електросталі, повному і раціональному використанні місцевих рекреаційних ресурсів.

Серед головних проблем розвитку регіону можна виділити наступні:

- надвисокий рівень концентрації галузей важкої індустрії, у 2–3 рази перевищує середній рівень по Україні; диспропорція між виробництвом засобів виробництва (група А – біля 90 %) та виробництвом предметів споживання (група Б – 10 %);

- неефективна структура зовнішньої торгівлі, яка полягає у переважно сировинній спрямованості експорту;

- високий рівень фондо-, енерго-, матеріалоємності галузей спеціалізації;

- недостатній розвиток наукоємних, високотехнологічних галузей;

- глибока мілітаризація однієї з профілюючих галузей регіону – машинобудування, яке через переважно складальний тип більшості видів виробництва, слабкі внутрішньорегіональні кооперовані зв'язки та загальне скорочення попиту з боку держав СНД на продукцію ВПК – стало надто уразливим;

- значна кількість підприємств оборонного і гірничодобувного комплексів, а також монополістів, повільне розгортання процесу конверсії ВПК, що негативно і навіть руйнівно відбивається не лише на економіці регіону, а й держави в цілому;

- найвищий серед економічних районів України рівень зношеності основних фондів – 43,9 % у 2000 р. (а в Дніпропетровській області – 46,2 % – найвищий серед областей);

- відпрацювання старих вугільних родовищ, неконкуренто-спроможність продукції більшості шахт і вугільної галузі в цілому через високу собівартість видобування вугілля і низьку його якість;

- некомплексність використання паливно-енергетичних і мінерально-сировинних ресурсів (лише 5–8 % компонентів мінеральної сировини використовується для виробництва продукції), виснаження запасів мінеральної сировини, водних та інших природних ресурсів;

- наявність однопрофільних міст, які спеціалізуються на видобуванні корисних копалин і для яких характерний низький рівень життя і жіноче безробіття;

- накопичення великої кількості відкритих кар'єрів, рудників, шахт з видобутку залізної, марганцевої, уранової руд, рідкоземельних металів,

вугілля, шлаків і шламів металургійних заводів, а також теплових електростанцій; утворення і накопичення великих обсягів токсичних відходів, що вміщують кислоти і солі важких металів, органічні речовини і нафтопродукти;

– наявність провалів земної поверхні під виробленим шахтовим простором, що призводить до вилучення цих земель з сільгоспобороту, зруйнування будівель, доріг, телекомунікацій;

– наявність великих обсягів шахтових і кар'єрних вод, що піднімаються на поверхню і накопичуються у відстійниках, а потім скидаються у річки;

– підтоплення земель в зонах впливу водосховищ Дніпровського каскаду, штучних водосховищ, каналів зрошувальних систем, шлако-накопичувачів, відстійників; глибокі порушення природного гідрологічного режиму всього водного басейну регіону, забруднення водосховищ і малих річок, що веде до їх деградації і втрати продуктивності;

– скорочення посівних площ зернових, зниження їх урожайності, валового збору зерна, що негативно позначилось на обсягах виробництва тваринницької продукції, загальній ефективності сільськогосподарського комплексу;

– погіршення демографічної ситуації, зменшення народжуваності, скорочення середньої тривалості життя, абсолютне скорочення кількості населення (природний приріст населення в регіоні нижчий ніж в середньому по Україні), падіння рівня життя населення.

З урахуванням наведених проблем напрямками соціально-економічного розвитку регіону можна визначити:

– удосконалення структури народногосподарського комплексу областей шляхом ліквідації диспропорцій у розвитку базових галузей, модернізації інфраструктури;

– розвиток вугільної галузі, підвищення економічної ефективності роботи електростанцій і підприємств паливно-енергетичного комплексу;

– ефективне використання виробничих потужностей, реконструкція і технічне переоснащення підприємств паливно-енергетичного комплексу, машинобудування, корінна модернізація металургійної галузі;

– використання науково-технічного потенціалу ВПК для розвитку сільськогосподарського, хімічного, автомобільного, електротехнічного, металургійного, гірничого, підйомно-транспортного, аерокосмічного машинобудування, верстатобудування, електронної і радіотехнічної промисловості, випуску товарів народного споживання;

– ефективне енерго- та ресурсозбереження в металургії, машинобудуванні, хімії та нафтохімії, паливно-енергетичному комплексі;

– розвиток наукомісткого високотехнологічного виробництва конкурентоспроможної продукції машинобудування, зокрема в авіаційній

промисловості, ракетно-космічному комплексі, радіоелектронній промисловості, верстато- і приладобудуванні, електротехнічній та оборонній підгалузях, у важкому машинобудуванні, зв'язку та телекомунікаціях та ін., збільшення кількості замкнених циклів розробки і виробництва продукції з максимальним використанням власних ресурсів;

– поліпшення структури продукції металургії, перехід на високоякісну, конкурентоспроможну продукцію, особливо високолеговані види металопрокату, прокату тонкого листа, високоефективних конструкційних видів металопродукції, підвищення якості продукції хімії та нафтохімії, розширення її асортименту, особливо мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин;

– використання науково-технічного потенціалу міст Дніпропетровська, Запоріжжя для створення технопарків;

– поліпшення екологічної ситуації, створення ефективних очисних комплексів, зменшення кількості забруднюючих речовин, що відходять від стаціонарних джерел у атмосферне повітря, рекультивация порушених природних ландшафтів, впровадження системи екологічного моніторингу;

– забезпечення високих темпів розвитку агропромислового комплексу, зміцнення матеріально-технічної бази переробних галузей;

– інтенсифікація і пріоритетний розвиток зернового господарства, удосконалення структури посівних площ зернових культур з орієнтацією на задоволення потреб у промислового зерні;

– впровадження інтенсивних і прогресивних технологій виробництва кормів, розширення асортименту повноцінних комбінованих кормів;

– удосконалення структури посівних площ картоплі і овочевих культур, інтенсифікація городництва у приміських зонах;

– зниження розорюваності земель, підвищення питомої ваги пасовищ і косовищ, багаторічних насаджень; провадження ґрунтозахисної контурно-меліоративної системи землеробства, виведення з риллі малопродуктивних і схиливих земель, будівництво протиерозійних споруд, рекультивация земель;

– застосування та удосконалення інтенсивних технологій у тваринництві, інтенсифікація виробництва продукції вівчарства;

– природоохоронні заходи щодо прибережних смуг, водоохоронних зон, малих річок і водоймищ;

– раціональне використання біоресурсів Азовського моря;

– розвиток рекреаційного комплексу та створення рекреаційної індустрії для обслуговування максимальної кількості населення України та туристів з закордону.

**Причорноморський економічний район** має загальну площу 113 тис. км<sup>2</sup>, з населенням 7 млн 800 тис. чол., складається з АР Крим, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, які розташовані на рівнинній Причорноморській низовині та Кримських горах (5 % території) (рис. 8.4).



Рис. 8.4 – Причорноморський економічний район [102]

Район має значні родовища таких корисних копалин, як залізні руди Керченського півострова, будівельні матеріали (піски, мармур, каоліни – Крим, Одеська область), солі натрію, хлору, броду (Сиваш), нафта й природний газ (Керченський і Тарханкутський півострови), лікувальні грязі (Куяльник, Саки, Євпаторія). Вигідне транспортно-географічне положення, сприятливі кліматичні умови, приморське положення, наявність кваліфікованих трудових ресурсів – усе це сформувало територіально-господарський комплекс з розвинутою промисловістю, багатогалузевим транспортом, рекреаційним і агропромисловим комплексом. Регіон характеризується схильністю до посух, недостатньою забезпеченістю водними ресурсами. На узбережжях Чорного й Азовського морів розміщені великі промислові центри і порти (Одеса, Ми-

колаїв, Херсон). У водах цих морів водиться промислова риба (кефаль, скумбрія, пеламіда, камбала, оселедці, бички), найбільший вилов якої в Керченській протоці.

Територія регіону розміщена у трьох природно-географічних зонах: лісостеповій, степовій та гірській. Причорноморська низовина, велика кількість тепла і світла, значні масиви чорноземів, наявність мінеральних ресурсів, мальовничі ландшафти Кримських гір – все це сприяє комплексному розвитку Причорномор'я.

Ґрунти різноманітні: чорноземні, опідзолені чорноземи, сприятливі для садівництва, виноградарства. Особливе значення мають Чорне та Азовське моря, річки Дніпро, Дністер, Дунай (видобуток промислової риби).

Густота населення становить 68 чол./км<sup>2</sup> і найбільша в Криму. Великі міста – Одеса (1,1 млн чол.), Миколаїв (519 тис. чол.), Севастополь (375 тис. чол.), Херсон (371 тис. чол.), Сімферополь (358 тис. чол.), Керч (183 тис. чол.). Трудових ресурсів не вистачає в Криму та Херсонській області.

Характерною рисою розселення населення Причорноморського регіону є те, що його найбільші міста (Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Керч) розташовані вздовж морських берегів. Причорноморський регіон в майбутньому залишиться найбільшим центром відпочинку і туризму міжнародного значення.

Сучасна спеціалізація Причорноморського економічного регіону базується на випуску машин і устаткування для агропромислового комплексу, морського транспорту і санітарно-курортного господарства. Створена потужна енергетична база, розвивається кольорова металургія.

За об'ємом валової продукції на першому місці стоїть харчова, потім машинобудівна і легка промисловості.

В електроенергетиці значну роль відіграють Каховська ГЕС; ТЕЦ – Херсон, Одеса, Миколаїв, Керч, Сімферополь, Севастополь; Південноукраїнська АЕС.

На території району видобувають залізну руду – сталеплавильний завод в Одесі, ливарні цехи в Херсоні, Миколаєві.

Серед галузей машинобудування розвинені транспортне та морське (Миколаїв, Керч, Севастополь). Підприємства суднобудування й судноремонту розміщені у всіх областях регіону. Тут виготовляється більша частина морських і річкових суден України.

Сільськогосподарське машинобудування представлене Херсонським комбайновим заводом (Херсон), заводом тракторних плугів (Одеса), виробництвом запчастин (Сімферополь). Верстатобудування розвинене в Одесі, це пояснюється наявністю кваліфікованих робітників і

мережі науково-дослідних установ та лабораторій. Автомобілі (“Daewoo”, “Славута”, “Таврія”) випускаються у Запоріжжі.

Хімічна промисловість – Одеський суперфосфатний, Сімферопольський “Хімік”, Кримський двоокису титану, Красноармійський хімзавод. Неорганічні кислоти та ангідриди виготовляють на Припортовому (Комінтернівський район) і Котовському автогенному заводах (Одеська область). Гумові вироби продукують на заводах у Херсоні та Одесі, мінеральні добрива – на Лакському хімзаводі та ВО “Титан”. Виробництво медичних виробів з полімерних матеріалів налагоджено в АТ “Гемопласт” (м. Білгород-Дністровський). Промисловість будматеріалів представлена Миколаївським цементним і Балаклійським цементно-шиферним заводами. Облицювальний мармуровий вапняк і будівельний камінь Криму і граніти з Миколаївської області мають міжрегіональне та експортне значення. Столярні вироби виготовляють на механічному заводі в Севастополі. В Бахчисараї випускають фанеру, дошки, збірні дерев’яні будинки.

Легка промисловість в регіоні досить розвинена і виготовляє 20 % від загальної кількості тканин у країні. Провідна роль у легкій промисловості належить текстильній галузі: виробництву бавовняних тканин.

Текстильна промисловість представлена Херсонським бавовняним комбінатом, трикотажними фабриками в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Розвинуте також виробництво трикотажної, швейної й шкіряно-взуттєвої галузі. Взуття виготовляється в Одесі, Сімферополі. З харчової промисловості широко розвинуті консервна, молочна, рибна, тютюнова промисловості. Найбільші підприємства – Херсонський та Ізмаїльський виноробні комбінати; виноробний, цукрорафінадний і м’ясокомбінат в Одесі, Херсонський вино- та Керченський рибоконсервний заводи.

Сільське господарство має зерново-тваринницький, садівничий та виноградарський напрямки (81 % – рілля, 13 % – пасовища). Частка продукції сільського господарства в країні – 17 %. Район продукує пшеницю (1/3 збору в Україні), кукурудзу, соняшник, тютюн, гірчицю, лікарські трави, томати, огірки, перець, дині, кавуни. Тваринництво має м’ясо-молочний напрям. Серед головних його галузей виділяють скотарство м’ясо-молочного і молочно-м’ясного напрямку, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво і шовківництво.

Виноградарство розвинуте в Криму та Одеській області. Один із важливих напрямків району – курортно-рекреаційний. В Криму зосереджено 36 % санаторіїв курортного фонду України, 30 % пансіонатів, 20 % туристичних закладів. В Одесі є 43 санаторії-курорти (Аркадія, Кароліно-Бугаз, Затока, Куяльник), у Миколаївській області – 17 пансіонатів, 4 санаторії, у Херсонській області – Гола Пристань, Скадовськ,

курортна місцевість – Арабатська Стрілка. Розвиткові рекреаційного комплексу Причорномор'я сприяють природні умови (теплий клімат, морське узбережжя, мальовничі ландшафти Криму) та наявність природних ресурсів (лікувальні грязі, мінеральні джерела).

У регіоні розвинені всі види транспорту. Вигідне географічне положення та природні умови сприяли розвитку морського, залізничного, автомобільного, річкового й трубопровідного транспорту. Через територію регіону проходять магістралі: Одеса–Київ, Херсон–Дніпропетровськ, Миколаїв–Знам'янка–Харків та ін. Найбільше значення має морський транспорт. Він забезпечує каботажні перевезення, ряд портів здійснює зовнішньоторговельні зв'язки. Найбільші торгові порти – Іллічівськ, Одеса, Миколаїв. Річковий транспорт найбільш розвинений на Дніпрі та Дунаї. По території Причорномор'я проходять автомагістралі: Миколаїв–Херсон–Сімферополь, Миколаїв–Одеса–Кишинів, Одеса–Ізмаїл та ін.

Розширення зовнішньоекономічних зв'язків для вирішення важливих питань потребує розвитку морського транспорту. Для цього потрібно забезпечити зростання вантажообігу морських портів, створити нові глибоководні механізовані порти з урахуванням перевезень по Дунаю.

Таким чином, з метою подальшого вдосконалення розміщення продуктивних сил розробляються регіональні комплексні програми Прикарпатського регіону, що спрямовані на збереження економічного балансу в межах унікальних природних комплексів та запобігання розвитку небезпечних для навколишнього середовища виробництв.

Головні проблеми регіону полягають в наступному:

– надмірно висока частка виробничої сфери при очевидно недостатньому рівні розвитку сфери послуг; ця диспропорція особливо характерна для рекреаційної та науково-технічної сфер регіону;

– зберігається (а в останні 15–20 років і зростає) майже дворазове перевищення важкої індустрії (групи А над групою Б в промисловості); недостатньо розвинена та малоефективна група галузей і виробництв з випуску товарів народного споживання (споживчих товарів);

– низька частка галузей науково-технічного прогресу, наукомістких та високотехнологічних галузей, що стримує розвиток інноваційної діяльності в регіоні та технологічне переоснащення його провідних виробництв;

– вкрай недостатній розвиток усіх галузей виробничої інфраструктури і насамперед енергетики, будівельної індустрії, сучасних видів транспорту та комунікацій;

– великі внутрішньогалузеві диспропорції та незбалансованість основних і обслуговуючих галузей: в агропромисловому комплексі – між виробництвом, зберіганням та переробкою продукції, у морегосподарсь-

кому комплексі – між обсягами перевезень і можливостями обробки вантажів і т.п.;

– машинобудування зберігає багато в чому свій “транзитний” характер: значна частина матеріалів, заготовок і деталей надходить з інших регіонів, а більша частина готової продукції вивозиться; провідні міжгалузеві комплекси регіону (транспортний, морегосподарський, агропромисловий) вкрай недостатньо забезпечені власною технікою та машинами;

– в цілому дуже низька комплексність господарства регіону: у провідних галузях та міжгалузевих комплексах слаборозвинені виробничо-технологічні зв’язки, кооперація і комбінування;

– сучасний розвиток рекреаційного господарства і рекреаційного природокористування за своїми масштабами, структурою і значущістю не задовольняє потреби не лише регіону, а й держави в цілому;

– екологічно надмірно уражена приморсько-фасадна зона (господарське перевантаження берегової зони, забрудненість моря в прибережній зоні значно перевищує норми);

– континентально-перехідна (середина), континентально-периферійна (окраїнна) господарські зони значно уступають в концентрації населення та відстають в рівні і темпах соціально-економічного розвитку приморсько-фасадної зони. До цього слід додати несприят-ливу геодемографічну ситуацію у всіх периферійних, віддалених від узбережжя районах; недостатню забезпеченість трудовими ресурсами районів, розміщених у сухостеповій підзоні (південно-східна частина Херсонської області та північна частина Криму).

Грунтуючись на результатах дослідження головних чинників територіального соціально-економічного розвитку сьогодення та аналізу наявних проблем Причорноморського регіону, до основних напрямів його соціально-економічного розвитку слід віднести такі:

– комплексну стабілізацію економічних процесів в галузях морського господарства з урахуванням переорієнтації деяких з них на нові види сировини, нові форми організації підприємницької діяльності; диверсифікацію зовнішньоекономічних зв’язків та забезпечення еколого-економічної збалансованості;

– комплексне використання рекреаційних ресурсів, розвиток індустрії туризму, відпочинку та лікування;

– інтеграцію морегосподарського комплексу в загальносвітову систему поділу праці на основі активізації різних форм зовнішньоекономічної діяльності (експортно-імпортні операції, створення зон вільного підприємництва і морських технополісів, розвиток прибережної торгівлі, спільне використання і охорона морських природних ресурсів та ін.);

- прискорення розвитку нових наукомістких, екологічно безпечних виробництв машинобудування, суднобудування та судноремонту;
- створення регіональної бази машинобудування у вигляді комплексу сучасних заготівельних, обслуговуючих і допоміжних підприємств, повне забезпечення провідних міжгалузевих господарських комплексів (морегосподарського, агропромислового, індустріально-будівельного та ін.) сучасною машинною і технічною базами;
- удосконалення галузевої структури промисловості, впровадження в промисловості ресурсозберігаючих, насамперед енерго- та водозберігаючих технологій;
- технічне переоснащення та вдосконалення виробничої інфраструктури – транспорту, засобів зв'язку;
- розвиток і раціональне використання біоресурсів Азово-Чорноморського басейну;
- виконання комплексу заходів щодо розширення площ зрошуваних земель та раціонального використання водних ресурсів; корінна зміна землекористування, створення умов розширеного відтворення родючості землі, охорони природи; застосування нових підходів до територіальної організації ландшафту, що забезпечують взаємну адаптацію землекористування і природних умов;
- забезпечення Кримського півострова енергоресурсами, переважно за рахунок нетрадиційних, екологічно чистих джерел енергії, розв'язання проблем водопостачання та охорони місцевих водних джерел від виснаження і забруднення;
- підвищення ефективності та вдосконалення спеціалізації сільськогосподарства у виробництві зерна, соняшнику, овочів, фруктів; розширення виробництва овочів закритого ґрунту; структурні зміни в кормовиробництві, підвищення продуктивності тварин на основі селекційно-плеємної роботи, наближення переробних підприємств овочівництва і тваринництва до сировинних зон;
- досягнення раціональної спеціалізації у харчовій та легкій промисловості, розвиток виноградарства та виноробства;
- пожвавлення економіки територій периферійної зони, виведення периферійних районів із стану депресії та занепаду.

## **8.2. Особливості розміщення продуктивних сил у Північно-Східному, Столичному та Центральноросійському економічних районах**

**Північно-Східний економічний район** загальною площею 83,9 тис. км<sup>2</sup> з населенням 6 млн 225 тис. чол. включає Полтавську,

Сумську та Харківську області і належить до найбільш індустріально розвинених районів України (рис. 8.5). В районі склався індустріально-аграрний господарський комплекс. На промисловість району припадає 75 % валового продукту, що складає 20 % машинобудування країни.



Рис. 8.5 – Північно-Східний економічний район [102]

У районі переважають чорноземи, цінні й родючі ґрунти. На півночі виділяються мало- і середньогумусні чорноземи. Високоврожайні ґрунти дозволяють району займати важливе місце у виробництві товарної пшениці, кукурудзи, соняшника. Розвинуте овочівництво і садівництво, м'ясо-молочне і м'ясне тваринництво. Північно-Східний

економічний район багатий на корисні копалини: природний газ (Шебелинське, Христинівське, Мератівське, Єфремівське родовища), нафту (Радеченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Новогригорівське родовища), залізні руди (Кременчуцький залізорудний басейн у Полтавській області), фосфорити (Харківська і Сумська області), кам'яну сіль (Сумська область), каоліни, кварцові піски, гіпс, крейду, вапняки. Серед річок найбільше значення має Дніпро з Кременчуцьким водосховищем. Відомі джерела мінеральних вод є у Полтавській (Миргородське, Гоголівське), Харківській (Березівське) областях.

У містах проживає 66 % населення району. Північно-Східний регіон виділяється посиленою міграцією, населення у великих містах поступово зменшується за рахунок від'ємного природного приросту. Основна частина трудових ресурсів району зайнята в галузях матеріального виробництва. Трудовими ресурсами район в основному забезпечений. Зменшення його контингенту перешкоджає розширенню трудомістких виробництв. Швидший відтік сільського населення у великі міста не супроводжується адекватним підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві, що створює гостру проблему.

Становлення ринку праці в даному регіоні відбувається у два етапи. По-перше, створення та функціонування системи перепідготовки й працевлаштування, законодавчим підтвердженням соціальних і матеріальних гарантій безробітним, пожвавленням споживчого ринку, диференціацією виробництва. По-друге, здійснюються заходи щодо регулювання процесу звільнення працівників, їх територіально-галузевого розподілу, створення постійної системи освоєння нових робочих місць.

Промисловість району представлена машинобудуванням, металообробною, харчовою, хімічною та легкою промисловістю. У Полтавській області споруджено гірничозбагачувальний комбінат. Чорна металургія представлена Кременчуцьким та Полтавським ливарно-механічними заводами. В районі є такі галузі машинобудування:

- енергетична галузь (Харків) – парові турбіни для атомних електростанцій, шахтові підйомні машини, крокуючі екскаватори, газорозрядні лампи;

- транспортне машинобудування (Кременчук) виготовляє великовантажні автомобілі, тепловози, тракторні запчастини, самохідні шасі;

- верстатобудування, автомобільні лінії, верстати високої точності (Харків, Лубни);

- прилади, точні машини, інструменти і механізми, контрольновимірвальні прилади, калькулятори, радіоапаратура;

- підйомно-транспортне машинобудування (Харків);

- сільськогосподарські машини (Харків, Охтирка).

У Харкові значного розвитку набула авіаційна промисловість з виробництва пасажирських і транспортних літаків.

Підприємства хімічного машинобудування розміщені у Сумах і Ромнах; устаткування для хімічного машинобудування – у Полтаві. Найбільше значення має цукрова промисловість, яка виробляє понад 20 % цукру країни. До великих цукрових підприємств належать: Лохвицький цукровий комбінат, Куп'янський та Орільський цукрові заводи. Маслоробна промисловість розміщена по всій території регіону.

Хімічна промисловість виробляє мінеральні добрива, пластмаси. Її підприємства зосереджені в Харкові, оскільки саме тут налагоджено випуск пластмас, лаків, фарб, хімреактивів, речовин побутової хімії, фармацевтичних препаратів. В Сумах виготовляють фосфорні добрива, сірчану кислоту, отрутохімікати, пігменти, лакофарбову продукцію тощо.

Легка промисловість за вартістю продукції посідає третє місце в районі після машинобудування і харчової промисловості. Найбільшим центром легкої промисловості є Харків. У Полтаві розміщені трикотажна, швейна фабрики, шкіряно-взуттєвий комбінат, у Сумах – швейна, суконна і шкіряно-взуттєва фабрики.

В Північно-Східному регіоні значного розвитку набула промисловість будівельних матеріалів. Вона займається виробництвом цементу, збірних залізобетонних виробів, стінових, в'яжучих матеріалів, черепиці, будівельної кераміки, фаянсу тощо. Їх підприємства розміщені по всій території регіону: Полтавська область (Кобеляки, Лохвиця, Лубни, Миргород); Харківська область (Богодухів, Ізюм, Чугуєв); Сумська область (Конотоп, Лебедин, Шостка).

Енергетичне господарство району розвинулося на базі природних горючих газів, нафти, привізного з Донбасу вугілля, торфу і гідроенергії Дніпра. В електроенергетиці переважають теплові електростанції, найбільша з них Зміївська.

Сільське господарство розміщене на 70 % всієї площі: соняшник – 14 %, зернові, цукровий буряк, тваринництво – 52 %. Серед технічних культур найбільшу площу займають цукрові буряки. Вагоме місце також мають посіви олійних культур, зокрема соняшнику (на півдні регіону). Провідне місце у тваринництві належить скотарству. Свинарство найбільш розвинене в Полтавській і Харківській областях. Усього в регіоні близько 1,5 млн свиней. Значного розвитку в регіоні набуло вівчарство, рибальство, бджільництво і шовківництво.

Транспортна система: залізничний (3200 км) – Харків, Лозова, Конотоп, Суми, Кременчук, Гребінка, Полтава; автомобільний (24 тис. км); річковий порт (Дніпро) – Кременчук; трубопровідний: Уренгой–Помари–Ужгород, Шебелинка–Полтава–Київ; нафтопроводи: Мічуринськ–Кременчук, Гнідинці–Кременчук. Курортний потенціал регіону – це 45 са-

наторіїв, 8 туристичних баз. Мінеральні води є у Миргороді, Великобагачанську, Хоролі. Грязі розташовані у Миргороді.

Перспективи формування ринкового середовища в регіоні полягають у впровадженні ресурсозберігаючих технологій, нормалізації процесу фондівідтворення, інвентаризації земельних ресурсів і передачі у приватне користування (фермерство), раціональному використанні рекреаційних ресурсів.

Головні проблеми регіону:

- господарський комплекс незбалансований, перенасичений галузями важкої індустрії, підприємствами ВПК, недостатнім є розвиток галузей транспорту і зв'язку;

- застаріла матеріально-технічна база, зношеність виробничих фондів у багатьох галузях економіки досягла 65 %, спостерігається тенденція до подальшого погіршення;

- незбалансованість потужностей підприємств харчової промисловості з обсягами виробництва сільськогосподарської продукції;

- гостра проблема забезпечення району, особливо його південної частини, водними ресурсами;

- внаслідок надмірної концентрації забруднюючих виробництв із застарілими технологіями, нагромадження токсичних відходів, високого рівня урбанізації відбуваються негативні глобальні зміни у повітряному і водному басейнах, надрах, а територія Харківської області належить до екологічно-кризових індустріальних районів;

- негативний стан земельних ресурсів, зниження родючості ґрунтів: лінійне розмивання і площинне змивання земель, засолювання ґрунтів (на півдні району) та їх окислення (у північній частині), суфозійно-просадкові процеси;

- недостатнє використання рекреаційних ресурсів району;

- негативна демографічна ситуація: від'ємний приріст населення (особливо загрозливе становище у сільських поселеннях району), високий процент населення пенсійного та передпенсійного віку;

- в Полтавській та Сумській областях є недостатнім розвиток таких галузей, як торгівля та громадське харчування, матеріально-технічне постачання, збут; заготівлі, охорона здоров'я, фізкультура, що обумовлює необхідність посилення уваги до розвитку цих галузей.

До основних напрямів соціально-економічного розвитку слід віднести такі:

- структурна перебудова промисловості, насамперед, машинобудування, з метою збільшення виробництва товарів народного споживання, конверсія частини виробничих потужностей підприємств військово-промислового комплексу, зміцнення міжгалузевих виробництв для потреб машинобудування;

– технічне переобладнання та підвищення ефективності підприємств тракторного і сільськогосподарського машинобудування, автомобільної, електронної та електротехнічної промисловості;

– забезпечення максимально можливих обсягів видобутку газу, нафти, дорозвідка старих і відкриття нових газових та нафтових родовищ при залученні ефективних технологій провідних економічних держав, вироблення власних “ноу-хау” в цій галузі;

– зміцнення виробничої інфраструктури, насамперед, розширення мережі транспортних комунікацій, зв’язку, подальший розвиток будівельної індустрії, промисловості будівельних матеріалів;

– пріоритетне впровадження екологічно чистих виробництв, комплексне використання корисних копалин та відходів виробництв;

– розвиток переробних галузей харчової промисловості, забезпечення збалансованості підприємств харчової промисловості з обсягами виробництва сільськогосподарської продукції;

– пріоритетне впровадження екологічно чистих виробництв, інтенсифікація лісгосподарського комплексу;

– створення технопарків (технополісів) у районі м. Харкова на базі використання його науково-технічного потенціалу та переваг прикордонного розташування;

– удосконалення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, підвищення його товарності та ефективності, інтенсифікація городництва у приміських зонах;

– розвиток переробних галузей харчової промисловості, забезпечення збалансованості її підприємств з обсягами виробництва сільськогосподарської продукції (у молочній, м’ясній, цукровій, овочево-консервній галузях) з метою запобігання втрат при перевезенні, зберіганні та переробці продукції;

– збереження і підвищення природної родючості високоякісних ґрунтів району, оздоровлення сільськогосподарських угідь, ліквідація негативних наслідків лінійного розмивання і площинного змивання земель, засолювання ґрунтів, суфозійно-просадкових процесів; проведення протиерозійних і лісомеліоративних заходів;

– поліпшення екологічної ситуації за рахунок будівництва ефективних очисних споруд у басейнах річок Сіверського Донця та Дніпра. Стабільне водопостачання і раціональне водокористування;

– найбільш раціональне використання рекреаційних ресурсів району, розширення територій, придатних для оздоровлення і відпочинку населення, нарощування матеріально-технічної бази рекреаційної індустрії.

**Столичний економічний район** включає Житомирську, Київську та Чернігівську області, розташований на 90 тис. км<sup>2</sup> з населенням 7,4 млн чол.

Цей регіон сформований навколо столиці і включає 48 міст, 108 селищ та 4376 сільських населених пунктів (рис. 8.6). У національному господарстві зайнято майже 15 % трудових ресурсів, виробляється понад 13 % товарної промислової продукції, 15 % валової продукції сільсько-го господарства, 17 % товарів народного споживання.



Рис. 8.6 – Столичний економічний район [102]

Економічним центром регіону є столиця України – м. Київ. Київ і його околиці – загальновідомий регіон рекреаційного обслуговування (функціонують санаторії, пансіонати, будинки відпочинку). Великої

шкоди на рекреаційну обстановку міста та господарству Житомирщини нанесла Чорнобильська катастрофа. Київ як столиця України зумовлює транспортно-географічне положення регіону. До неї сходяться залізниці, автомагістралі, річкові шляхи. Головною галуззю виробничої спеціалізації міста є машинобудування, далі йдуть легка і харчова промисловість, хімічна, деревообробна тощо. Київ, як відомо, є центром зосередження унікальних пам'яток духовної і матеріальної культури: Софіївський собор (XI ст.), руїни Золотих воріт (1037 р.), Києво-Печерська лавра (1054 р.), Андріївська церква (1749–1754 рр.), Володимирський собор (1862–1901 рр.), Державний банк (1902–1905 рр.), Бессарабський ринок (1910–1912 рр.) тощо.

Істотну роль в економіці Столичного регіону відіграють лісові ресурси. Лісами вкрито 26 % території. Чималі пасма лісів зосереджені в Житомирській, Київській та Чернігівській областях. Найпоширеніші породи: сосна, дуб, береза, осина, липа. Ліси регіону мають велике господарське значення. Вони слугують сировиною для меблевої, целюлозно-паперової промисловості та будівництва. З деревини виготовляють каніфоль, скипидар, оцет, дьоготь тощо.

Водними ресурсами Столичний регіон забезпечений краще, ніж більшість інших регіонів. На його території протікає 594 річки. Головними з них є Дніпро, Десна, Прип'ять, Тетерів, Сейм, Остер, Ірпінь, Трубіж. Основною водною артерією району є Дніпро – головне джерело гідроенергоресурсів в Україні. Для господарських потреб в регіоні використовують переважно воду з річок. Важливого водорегулювального значення мають болота.

Природні ресурси району – це буре вугілля (Житомирщина – Коростишів), нафта (Чернігівщина – Прилуцьке, Леляківське), торф у поліській зоні (Чернігівщина – Замглай), титанові руди (Іршанівське родовище), фосфорити (Житомирська і Чернігівська обл.), бурштин (Київське водосховище), вапняки, крейда (Чернігівщина). Судноплавні річки – Дніпро, Десна, Прип'ять, Сож, Сейм. Курортні зони краю – Конча-Заспа, Пуща-Водиця, мінеральні джерела з радоновими водами – Біла Церква, Миронівка, Житомир, Чернігів.

Густота населення втричі вища ніж в інших районах, у містах – 70 % населення району (Київ – 2,6 млн чол., Бердичів, Бровари, Ніжин по 100 тис. чол., Чернігів, Житомир – 300 тис. чол., Біла Церква – 200 тис. чол.)

Відмітне географічне положення Києва зумовлює нерівномірність розміщення промисловості в регіоні. Особливо це стосується машинобудування, хімічної, легкої промисловості та поліграфії. Перетворення Києва на столицю робить його привабливим щодо інвестицій, тому нерівномірність розміщення промисловості та населення згодом може посилитися.

У різних галузях зайнято 15 % населення. Частка промисловості складає 60 % у сукупному господарстві. На машинобудування, легку і харчову промисловість припадає понад 90 % товарної продукції. Тут виробляється хімічне устаткування (Бердичів, Бахмач, Київ, Коростень, Фастів), екскаватори (Київ), верстати (Бердичів, Київ, Житомир), шляхові машини (Коростень), радіо-, електроприлади (Васильків, Київ, Житомир), сільськогосподарські машини (Біла Церква, Ніжин, Прилуки), автозапчастини (Житомир, Чернігів), літаки, річкові судна, мотоцикли (Київ).

У легкій промисловості переважає текстильна, швейна продукція, взуття. Вона використовує власну сировину (льон, вовну, шкіри) і хімічні волокна. Основні центри цієї галузі – Київ (текстильна, швейна, трикотажна, взуттєва галузі), Житомир (ляляні тканини), Чернігів (камвольно-суконний комбінат), Біла Церква (трикотаж, взуття) тощо.

Однією з найрозвиненіших і провідних галузей столичного регіону є харчова промисловість. Вона зосереджена як у великих промислових центрах, так і в численних невеликих містах.

Цукрова промисловість повністю задовольняє потреби населення в цукрі. М'ясна і молочна промисловість є в кожному адміністративному регіоні. Інші галузі харчової промисловості (виноробна, рибна, олійна) представлені невеликими підприємствами, зорієнтованими на споживача.

Лісопромисловий комплекс і меблеві фабрики розташовані у Броварах, Білій Церкві, Житомирі, Києві, Ніжині, Прилуках, Фастові; паперова промисловість – у Житомирі, Малині; будматеріали (вапно, асфальт, цегла) у Білій Церкві, Борисполі, Бердичеві, Малині, Ніжині, Житомирі, Прилуках, Чернігові; видобуток нафти – на сході, торф – на Поліссі.

Швейна промисловість розвинута у Києві, Житомирі, Бердичеві, Ніжині, Новоград-Волинському, Переяслав-Хмельницькому, Прилуках; харчова промисловість – найгустіша в Україні. Сільське господарство розвивається в умовах поділених зон: лісостеповій, поліській та приміській.

Перша спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві, свинарстві, картоплярстві, зерновому господарстві; у лісостеповій зоні розвинуте буряківництво, зернове господарство, у приміській зоні – молочно-м'ясне скотарство, свинарство, ягідництво. Дуже розвинена транспортна система регіону. Основними видами транспорту є залізничний, автомобільний, річковий, трубопровідний. Усі вони тісно взаємодіють, що приводить до утворення транспортних вузлів і пунктів. Важливою проблемою автомобільного транспорту є старіння та його тривала експлуатація. Значна частина залізниць електрифікована. Ве-

лики залізничні вузли: Київ, Фастів, Ніжин, Коростень, Бахмач, Прилуки, Чернігів тощо. Через територію регіону проходять нафтопроводи “Дружба” та Гнідинці–Кременчук, газопроводи Шебелинка–Київ–Дашава та ін. Найбільші річкові порти регіону зосереджені у Києві і Чернігові.

Перспективи району – покращання економічної ситуації, посилення соціальної орієнтації, прискорення авіабудування, приладобудування, вирішення еколого-економічних та соціальних проблем, міжнародне співробітництво.

Перспективи розвитку господарства Столичного економічного регіону пов’язують з поглибленням спеціалізації в різноманітних галузях машинобудування (верстати, електротехніка, прилади, засоби автоматизації). У регіоні є сприятливі передумови щодо випуску широкого асортименту конкурентоспроможних товарів народного споживання. Також необхідно здійснити певні зміни в енергетиці. Крім закриття Чорнобильської АЕС поступово потрібно виводити з експлуатації Київську ГЕС. Слід удосконалити інженерні мережі інфраструктурного забезпечення. Важливо посилити роль такої провідної галузі, як наука і наукове обслуговування. Доцільно організувати госпрозрахункові центри з впровадженням новітньої техніки і технології, нових матеріалів.

Розвиток сільського господарства має відбуватись шляхом впровадження нових технологій, поглиблення переробки сільськогосподарської сировини, розширення мережі малих підприємств, які здатні швидше пристосуватись до потреб ринку. Підвищення ефективності галузі неможливе без здійснення земельної реформи: впровадження приватної власності на землю, зміна форм господарювання тощо.

Демографічна ситуація в столичному економічному регіоні може поліпшитися лише за умови підвищення її соціально-економічного розвитку. Поліпшення умов життя населення, піднесення рівня їх добробуту, ефективне функціонування охорони здоров’я сприятимуть підвищенню народжуваності та зменшенню смертності.

Для стійкого розвитку економічного регіону та вирішення екологічних проблем потрібно:

- а) завершити виконання програми “Чорнобиль”;
- б) скоротити до оптимальних розмірів виробництво і споживання природних ресурсів, насамперед, газу, вугілля, лісу, прісної води тощо;
- в) сформуванню ефективну інвестиційну політику, спрямовану на розробку, освоєння і використання природо- та ресурсозберігаючих технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції.

Для збереження та відновлення природних комплексів у регіоні необхідно розширити заповідні території та національні парки [102, 120].

До проблем розвитку району слід, на нашу думку, віднести наступне:

- недостатньо розвинений науково-технічний потенціал;
- відсутність галузей, які є носіями технічного прогресу, що зменшує їх конкурентоспроможність у ринкових умовах господарювання;
- потужності електроенергетики є обмеженими, а закриття Чорнобильської АЕС ускладнило проблему енергопостачання галузей економіки;
- слабкий розвиток переробної промисловості агропромислового комплексу і харчової промисловості, недостатньо раціональне розміщення підприємств з переробки сільськогосподарської сировини;
- підвищені темпи ерозії чорноземних ґрунтів;
- забрудненість радіонуклідами, високе радіаційне навантаження;
- значної шкоди завдає забруднення води річок, ґрунтів, викиди шкідливих речовин в атмосферу;
- складна демографічна ситуація: регіон – один з перших в Україні, де почалися й тривають процеси депопуляції, зареєстрований один з найбільш високих серед регіонів від'ємний приріст населення.

З нашої точки зору, вирішення цих проблем можна досягти за рахунок наступного:

- структурних зрушень в економіці, спрямованих на посилення її соціальної орієнтованості, формування ефективного регіонального комплексу з урахуванням раціоналізації внутрішньо- та міжрегіональних зв'язків;
- прискореного розвитку машинобудівних галузей – авіабудування, сільгоспмашинобудування, точної механіки та оптики, радіоелектронної та електротехнічної промисловості;
- розвитку будівельного комплексу і промисловості будівельних матеріалів, транспорту, дорожнього господарства;
- реконструкції та технічного переоснащення підприємств хімічної промисловості;
- оптимізації структури агропромислового комплексу відповідно до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього продовольчих ринків, інтенсифікації городництва у приміських зонах;
- прискореного розвитку харчової і легкої промисловості; реконструкції, технічного переоснащення і створення нових потужностей для переробки сільськогосподарської сировини, з переважною орієнтацією на місця її виробництва;
- розвитку будівельного комплексу і промисловості будівельних матеріалів; транспорту, дорожнього господарства;

- збереження і підвищення природної родючості сільськогосподарських угідь, оптимізації структури землекористування, скорочення площ земель, які затоплюються;
- розвитку соціальної інфраструктури та підвищення добробуту населення;
- пріоритетного розвитку наукомістких виробництв, створення на основі науково-технічного потенціалу м. Києва технопарків (технополісів);
- освоєння рекреаційних ресурсів регіону, розвиток туристичного та рекреаційно-лікувального комплексів.

**Центральноукраїнський економічний район** займає площу 45,5 тис. км<sup>2</sup> з населенням 2,7 млн чол., включає Черкаську та Кіровоградську області (рис. 8.7).



Рис. 8.7 – Центральноукраїнський економічний район [102]

Розташований у центральній частині країни. Північна і центральна частини регіону знаходяться у Лісостеповій зоні, південна – у Степовій. Облaсті регіону характеризуються сприятливими умовами для розвитку сільського господарства. Їх родючі ґрунти з потужним чорноземним шаром та теплий помірно вологий клімат створюють сприятливі умови для всебічного розвитку сільського господарства на інтенсивній основі. Регіон характеризується сприятливими передумовами для розвитку землеробства і тваринництва, є центром виробництва зерна, а також цукрових буряків, м'яса і молока.

Головний центр регіону – Черкаси. Місто займає вигідне економіко-географічне положення. Воно розташоване на лівому березі Дніпра. Господарство міста багатогалузеве. Його спеціалізацію визначають хімічна, машинобудівна, харчова і легка промисловість.

Виготовляється штучне волокно, азотні добрива, продукція побутової хімії, трикотажні та швейні вироби, телеграфна апаратура, будівельні машини, меблі тощо.

Природні ресурси: водні (Дніпро, Південний Буг, Рось, Інгулець, Інгул, Ятрань), родонові лікувальні води (Умань, Знам'янка), буре вугілля (Олександрія, Кіровоградська обл., м. Ватутіно Черкаської обл.), залізисті кварцити (Кривий Ріг, Кременчук), вогнетривкі глини, графіти, каоліни, алмазоносність (Кіровоградщина), ліси незначні, уранові (світового значення) запаси руд, значні запаси (державного значення) золота, хромітів, нікелевих руд.

Водними ресурсами регіон забезпечений недостатньо. Води водосховищ використовують для водопостачання, зрошування, рибо-розведення. На території регіону є джерела лікувальних родонових та інших мінеральних вод. Поклади паливних ресурсів використовують для місцевих потреб.

Природно-ресурсний потенціал Центральноросійського регіону сприяє розвитку АПК, будівельної індустрії, окремих галузей кольорової металургії.

Трудові ресурси: населення розміщене у 28 містах та 41 селищі міського типу; українці становлять 90,5 %. Найбільші міста – Кіровоград, Черкаси, Олександрія, Сміла, Умань, Канів. Для регіону характерна низька територіальна мобільність населення (у маятникових і постійних міграціях бере участь вдвічі менше жителів, ніж взагалі по країні). Практично припинився природний приріст населення. У Черкаській області сформувались локальні системи розселення: Черкаська, Уманська та Звенигородсько-Ватутінська; у Кіровоградській – Кіровоградська, Олександрійська, Світловодська і Знам'янська. Населення регіону переважно українське, досить багато росіян, молдован і білорусів. За характером населені пункти поділяють на обласні, промислові, транспортні, адміністративно-політичні і науково-культурні центри (Черкаси та Кіровоград), транспортно-промислові центри (Христинівка, Цвіткове, Гайворон, Знам'янка), адміністративні центри зі значною обробною промисловістю (Городище, Шпола, Кам'янка, Золотоноша, Канів, Лисянка, Долинська, Новомиргород, Новоукраїнка тощо), одногалузеві промислові центри (Стеблів, Вільшана, Ульянівка тощо).

Промисловість регіону, на яку припадає 53 % господарства, спеціалізується на видобутку бурого вугілля (Олександрія, Ватутіно), енергетиці (Кременчуцька, Канівська ГЕС та 6 малих ГЕС, ТЕЦ: Кі-

ровоградська, Черкаська, Ватутінська, Уманська), чорної металургії – збагачувальний комбінат у Долинському, ливарний завод у Кіровограді, кольорової металургії у Світловодську, Побузьку. Тут досить розвинено наступне: машинобудівний комплекс – “Червона зірка” (тракторні сівалки), Кіровоград – “Гідросила” (гідропередачі), Черкаський машзавод, Смілянський завод харчового устаткування; верстатобудування (Умань, Олександрія), вагоноремонтні заводи (Черкаси, Умань); виробництво будматеріалів (видобуток лабрадориту – Капустинське, Власівське кар’єроуправління), щебеню – Знам’янка, Ватутіно, цегли (Чигирин, Городище, Корсунь-Шевченківський, Канів); хімічна промисловість – у Черкасах, Світловодську, Кіровограді; деревообробна – Черкаський меблевий комбінат, Шполянська меблева фабрика; паперова – Олександрія, харчова промисловість – цукроварна Черкащина – 24 заводи, Кіровоградщина – 11 цукрових заводів; м’ясопереробна – Черкаси, Умань, Балаклія, Золотоноша, Звенигородка, Олександрія.

Машинобудівний комплекс – це підприємства сільськогосподарського й транспортного машинобудування. Сільськогосподарське машинобудування розміщене на території Центральноукраїнського регіону досить рівномірно; найбільші його центри – Кіровоград і Умань. У м. Гайвороні розпочато виробництво сучасних зернових комбайнів; Черкаське підприємство “Ротор” продукує роторно-конвеєрні лінії, електроізоляційні матеріали; Черкаський та Смілянський машинобудівні заводи виробляють устаткування для харчової промисловості (обладнання для очищення цукру); НВО “Грунто-сівмаш” (Кіровоград) випускає системи автоматичного управління, посівну техніку та інше сільськогосподарське обладнання.

Приладобудування та оптико-механічна промисловість розміщені в Черкасах (Черкаський приладобудівний завод), Кіровограді (завод дозуючих автоматів), Умані (“Вега”, оптико-механічний завод). Металева фурнітура, цвяхи, побутові металеві вироби випускають заводи у Кіровограді (“Промінь”) та у Знам’янці (“Пуансон”).

Хімічна промисловість представлена як основною хімією, так і хімією органічного синтезу. Основна продукція – мінеральні добрива, штучне волокно, хімічні реактиви, фарби, товари широкого вжитку. Виробництво мінеральних добрив зосереджено в Черкасах. Пластмасові вироби та скляний посуд виробляє завод “Сегмент” (Кіровоград); в м. Монастирище – хіміко-фармацевтичне виробництво; у Світловодську – завод ізоляційних матеріалів.

Легка промисловість представлена швейними фабриками у Черкасах (підприємство “Азас”, МП “Україна”, фірма “Ковіс” тощо), Шполі, Умані, Гайвороні, Кіровограді, Чигирині та ін.; взуттєвим виробництвом у Кіровограді, Черкасах, Умані, Новомиргороді; валяльно-повстяна фабрика в Черкасах.

АПК представлений цукровою промисловістю (637 тис. т цукру піску), виробництво сільськогосподарської продукції у 2,5 рази перевищує на одного жителя відповідні показники Донбасу: зернові культури – 50 %, технічні – 17 % (соняшник, цукровий буряк), картопля – 4,5 %, кормові – 29 %. Значним для даного регіону є рівень розвитку садівництва і вирощування ефіроолійних культур. Тваринництво займає тут 54 % сільського господарства, розвинуте скотарство молочно-м'ясного напрямку, свинарство. Розвинене також птахівництво – птахофабрики у Ульянівці, Бобринцях, Петровому та ін.; незначною мірою розвинене вівчарство, бджільництво, шовківництво, кролівництво, звірівництво.

Транспортна система налічує 1700 км залізниць (вузли: Цвіткове, Знам'янка, Золотоноша, Христинівка, Помічна, Гайворон), автошляхи довжиною понад 12 тис. км. Внутрішній транспорт (залізничний і автомобільний) розвинений недостатньо, особливо в сільській місцевості. Через територію регіону проходять автомагістралі: Київ–Дніпропетровськ; Київ–Донецьк; Київ–Кишинів; Кіровоград–Кривий Ріг; Умань–Первомайськ тощо. Через Центральноукраїнський регіон проходять траси газопроводів (“СОЮЗ”, Кременчук–Кіровоград, Кременчук–Кривий Ріг) та нафтопроводу (Кременчук–Кривий Ріг).

Основні рекреаційні ресурси регіону – оздоровчі, екскурсійно-туристські та курортні. Діють кілька санаторіїв, туристсько-екскурсійних організацій, декілька туристських баз.

Основна проблема району – недостатній рівень розвитку промисловості; підвищений рівень забруднення радіонуклідами районів Канева, Лисянки, Звенигородки; забруднення атмосфери міст – Черкас та Кіровограда. Мають бути підвищені обсяги видобутку і рівень комплексної переробки залізної та нікелевих руд. У сільському господарстві доцільна реконструкція сільськогосподарського машинобудування, необхідно вводити приватну власність на землю, впроваджувати сучасні технології. Потрібно також розв'язати проблему працевлаштування робітників, вивільнених з буровугільної промисловості у зв'язку із закриттям шахт.

Серед актуальних проблем району та шляхів їх вирішення можна виділити такі:

- найперспективнішими галузями в районі є машинобудування, харчова і легка промисловість, для яких тут сприятливі умови – трудові ресурси, відносно високий науково-виробничий потенціал;
- недостатній рівень забезпечення електроенергією можна вирішити шляхом введення в дію Чигиринської ТЕС та Канівської ГЕС;
- у зв'язку із спеціалізацією району на розвитку сільського господарства та наявністю належних виробничих потужностей доцільно

провести реконструкцію сільськогосподарського машинобудування – насамперед Кіровоградського заводу сільськогосподарських машин;

– перспективним є розвиток електротехнічної галузі, виробництва обладнання для харчової промисловості, приладобудування, електронної промисловості;

– значних інвестицій для розширення асортименту й поліпшення якості продукції потребують: виробництво цукру, макаронних виробів, олійно-жирове, ефірно-олійне, плодоовочеконсервне, м'ясо-молочне та ін.;

– необхідно вдосконалювати унікальне підприємство з виробництва твердих і чистих сплавів у Світловодську;

– необхідне впровадження нових іноземних технологій, що може зробити більш конкурентоспроможним виробництво продукції з цінної будівельної сировини – граніту та лабрадору;

– у сільському господарстві потрібно розширювати фермерські господарства, впроваджувати сучасні технології;

– вирішення екологічних проблем шляхом захисту земельних угідь, рекультивації земель і гірничодобувної галузі, зменшення забруднення у місцях зосередження особливо шкідливих підприємств гірничодобувної, металургійної та хімічної промисловостей та забруднення радіонуклідами у районах видобутку уранових руд;

– зменшення забруднення річкових ресурсів шляхом зменшення викидів забруднювальних речовин та їх очистки;

– проблема переробки бурого вугілля у паливно-хімічній промисловості може бути вирішена шляхом побудови допоміжних підприємств із застосуванням новітніх технологій;

– збереження від ерозії земель на ділянках межиріччя шляхом лісових насаджень.

### **8.3. Продуктивні сили Карпатського, Подільського і Волинського економічних районів**

**Карпатський економічний район** займає площу 56,6 тис. км<sup>2</sup> з населенням 6,4 млн. чол., у склад якого входять області: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька; включає Карпати, Прикарпаття та Закарпаття (рис. 8.8). На формування галузевої структури господарського комплексу впливає його зручне економіко-географічне положення. Прикордонне положення регіону сприятливо впливає на формування кооперативних зв'язків, як на рівні підприємств, так і цілих галузей.



Рис. 8.8 – Карпатський економічний район [102]

Територія регіону характеризується різноманітністю природних умов і ресурсів. Гірська частина Українських Карпат займає південну і південно-західну територію регіону. Закарпаття лежить у межах Придунайської низовини. Через перевали гірських масивів прокладені залізниці і шосейні дороги, за допомогою яких здійснюються внутрішньорайонні транспортно-економічні зв'язки. Північну частину регіону займає рівнинне Прикарпаття, частина Волино-Подільської височини, Розточчя, Мале Полісся. Територія Карпатського економічного регіону розташована в атлантико-континентальній кліматичній області і характеризується теплим помірно-вологим кліматом, у ньому не буває посух.

Грунтовий покрив Карпатського регіону досить різноманітний. Переважають сірі і лісові ґрунти та опідзолені чорноземи (Волино-Подільська височина), дерново-підзолисті й поверхнево-оглеєві їх форми у комплексі з буроземно-підзолистими ґрунтами по зонах річок (Прикарпаття), бурі лісові (гірські райони Карпат) тощо.

Природні ресурси: мінерало-сировинні – нафта, природний газ, озокерит, калійні солі (Бориславсько-Стебницька зона); нафта, газ, магнієві солі (Калусько-Долинська зона); нафта, озокерит, кухонна сіль, сланці (Надвірнянська зона); сірка, цементний вапняк, цегляна глина (Миколаєво-Роздольська зона); вапняки, фосфати (Яворівсько-Скитська зона); мінеральні фарби (Іршавське родовище); золото (Мужівське); кам'яне вугілля (Львівсько-Волинський район); лісові ре-

сурси (Карпати); водні ресурси (Дністер, Тиса, Прут); енергетичні ресурси (Теребле-Ріцька ГЕС у Карпатах, Дністровська на Дністрі); підземні води: прісні – Мукачеве, мінеральні – Трускавець, Східниця, Свалява, Кваси, Моршин, Міжгір'я; лікувальні грязі (с. Черче – Івано-Франківська обл.).

Карпатський регіон має значні поклади мінерально-сировинних ресурсів. Вони стали фундаментом для формування вугільної, нафтохімічної промисловості та промисловості будівельних матеріалів.

У Львівській та Івано-Франківській областях розташовані великі поклади самородної сірки. Експлуатуються – Роздольське, Подорожнянське, Язівське і Немирівське родовища. Ці родовища повністю забезпечують потреби України.

Потенціал водних ресурсів характеризується задовільним рівнем забезпечення потреб населення та виробництва. Найбільші річки – Дністер, Західний Буг, Прут і Тиса. Територіальна нерівномірність у розподілі річкового стоку ускладнюють водозабезпечення промисловості, населення та інших споживачів. У межах регіону, особливо в Прикарпатті та Закарпатті знаходяться різноманітні джерела цінних мінеральних, у тому числі лікувальних вод; певний інтерес викликають великі поклади менілітових сланців Карпат та гарячі водні джерела.

Ліси Карпатського регіону – це найбільша сировинна база України. Ліси дають сировину для галузей економіки, вони мають протиерозійне, кліматичне та санітарно-оздоровче значення. Переважають дуб, граб, ялина, бук.

Густота населення Львівської області – 126, Чернівецької – 115, Івано-Франківської – 103, Закарпатської – 98 чол. на км<sup>2</sup>.

Найбільші економічні і культурні центри: Львів – 809 тис. чол., Чернівці – 263, Івано-Франківськ – 235, Ужгород – 126 тис. чол. Українці складають 90 % населення. Цей регіон багатий на трудові ресурси.

Головним економічним центром регіону є Львів. Місто розташоване в мальовничому північно-західному Опіллі, підвищена територія якого обривається до рівнинного Малого Полісся. У його межах беруть свій початок річки двох різних морських басейнів – Чорного і Балтійського: р. Полтва – притока Західного Буга і р. Зубра – притока Дністра. Тут на княжій горі галицько-волинський князь Данило Галицький збудував фортецю, названу іменем сина Лева. Львів багатий пам'ятниками давньої архітектури і культури: Високий Замок (кін. XIII – поч. XIV ст.), костьоли Марії Сніжної та Іоанна Хрестителя (XIII–XIV ст.), П'ятницька церква (XIII–XIV ст.), Вірменський собор (1363 р.), каплиця Боїмів (1606–1615 рр.) тощо.

В регіоні спостерігається реформованість галузевої та територіальної структур зайнятості трудових ресурсів, що породжує напруженість ситуації на місцевому ринку праці. Стан та рівень безробіття в регіоні є досить значними. Рівень розвитку соціальної інфраструктури є досить нерівномірним, у цілому він значно нижчий від середніх показників по країні. Регіон має кращі показники розвитку культурного обслуговування населення. Реалізація пріоритетних заходів соціальної інфраструктури має забезпечити значне розширення державного та кооперативного житлового фонду, індивідуального житлового будівництва; створення широкій мережі торгового та побутового обслуговування населення; нормативне доукомплектування медичних закладів і поліпшення медичного обслуговування населення; необхідні умови функціонування шкіл, середніх і вищих навчальних закладів [120, с. 213].

Промисловість представлена машинобудуванням, харчовою, лісовою і деревообробною галузями. Традиційними є нафтова і газова промисловість (Прикарпаття–Дрогобич, Надвірна, Львів, Дашава, Угерське, Більче); електроенергетика – Бурштинська (2,4 млн кВт), Добровірська (660 тис. кВт), Дністровська ГЕС (280 тис. кВт). Машинобудівний комплекс району включає приладобудування, транспортне машинобудування, виробництво автобусів, вантажних конвеєрів (Львів). Машинобудівні центри: Львів, Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ, Дрогобич, Коломия, Мукачеве.

Вимірвальні прилади та устаткування виробляють НВФ “Граніт” (Чернівці), “Мукачівприлад” (Мукачеве), ІКТ “Радон”, “Лорта” (Львів); автоматизаційні системи управління – НВО “Електронмаш” (Чернівці), “Мукачівприлад” (Мукачеве); ядерні захисні прилади – НВП “Старінь-Вісп” (Львів). Електротехнічне машинобудування представлене виробництвом електророзподільного машинобудування – ТОВ “Політранс” (Львів), “Тиса” (Ужгород); електродвигунів – “Селена” (Міжгір’я); електроустаткування та інструментів – “Індуктор” (Івано-Франківськ), “Радіозавод” (Берегове). Підприємства з ремонту й технічного обслуговування автотранспорту є у Львові (“Автотранс-портзачастина”), Бориславі (авторемонтний завод), Чернівцях (ЗАТ “Електро”), Радехові (ЗАТ РМЗ); локомотиво-ремонтні заводи – у Львові та Івано-Франківську; вагоноремонтний завод – у Стрию. Трактори й культиватори випускає “Карпатагромаш” (Івано-Франківськ).

Свердлильні верстати випускає Рахів – ЗАТ РМЗ, фрезерувальні – Львівський завод фрезерних верстатів; верстати для обробки металів спеціального призначення – Кольчинівський верстатний завод (Мукачівський район); допоміжне устаткування для деревообробних машин – ВО “Карпати” (Івано-Франківськ); машини для ювелірної промисловості та обробки дорогоцінних каменів – КБ “Ювеліпром”.

Хімічна промисловість Карпатського регіону представлена гірничо-хімічною промисловістю, основною хімією, промисловістю хімічних волокон, хімічних реактивів, пластмас і виробів з них. Хімічні засоби для сільського господарства виробляють концерн “Оріана” (Калуш), ВО “Сірка” (Новий Роздол); мийні засоби – “Ватра” (Снятинський район), ЗАТ “Софора” (Ужгород); каталізatori й хімічну продукцію для лабораторій – “Реактив”, “Пластмасфурнітура” (Львів), АТ “Тара” (Хуст), “Металопластмас” (Явір), “Едельвейс” (Мукачеве) та ін.

Лісова і деревообробна галузі здійснюють заготівлю, механічну обробку і хімічну переробку деревини. Великими центрами промисловості є: Сколе, Радехів, Самбір, Нестерів, Славське, Старий Самбір, Турка, Рава-Руська, Красноільськ, Ужгород, Воловці, Міжгір'я, Чернівці, Хотин, Коломия, Деятин тощо. Важливі завдання лісової та деревообробної промисловості – підвищення використання лісодеревини, удосконалення технологій і випуск конкурентоспроможної продукції. Основними центрами меблевої промисловості є: Львів, Золочів, Івано-Франківськ, Берегове, Тисмениця, Коломия, Борислав, Свалява, Перемишляни, Ужгород, Стрий, Новоселиця тощо.

Промисловість будматеріалів представлена підприємствами з видобутку і первинної обробки будівельної сировини, з виробництва в'язучих матеріалів, з виробництва стінових матеріалів та конструкторцій. Великими промисловими центрами з виготовлення будматеріалів є Львів, Стрий, Дрогобич, Червоноград, Чернівці, Миколаїв тощо.

Легка промисловість представлена продукцією текстильної, швейної, хутрової та взуттєвої підгалузей. Основні підприємства швейної підгалузі у Львові – “Маяк”, “Юність”, “Весна”; трикотажної – “Промінь”, шкіряної – “Світанок”, взуттєвої – “Прогрес”.

Видобуток калійних і кухонних солей зосереджений у Калуші, Стебнику, Солотвино; сірчаної кислоти та добрив – у Новому Роздолі. Штучні волокна виготовляють – у Сокалі, поліетилен – у Калуші, целюлозно-паперова промисловість – у Жидачеві, Чернівцях, Ужгороді; меблі, фанера, паперовий пластик – у Львові.

Сільське господарство спеціалізується на виробництві зерна, цукрових буряків, льону-довгунця, м'ясомолочного і м'ясо-вовняного тваринництва. У Закарпатті добре розвинене виноградарство, у всіх областях – садівництво.

В агропромисловому комплексі зосереджений рослинницький напрямок – цукробуряковий, виноградно-виноробний, спиртогоріччаний, плодоовочевопереробний та ін; тваринницький напрямок – м'ясопереробний, молокопереробний. Валовий збір зерна найбільший у Львівській області, потім у Чернівецькій і Закарпатській. Цукровий буряк переробляється у Ходорові, Рахові, Золочеві, Городенці; льон –

у Прикарпатті (Старий Самбір). М'ясокомбінати є у Стрії, Бориславі, виноградна і коньячна промисловість – в Ужгороді, Іршаві, Берегові, текстильна та швейна промисловість – у Львові, Чернівцях, Червонограді; хутрова – у Тисмениці; шкіряна та взуттєва – у Львові, Стрию, Івано-Франківську.

Провідний вид транспорту регіону – залізничний. Головні залізничні лінії прямують на Львів через Тернопіль та Здолбунів, а далі на Ужгород і Чоп. Густота автомобільних шляхів найвища в Україні. Основні напрямки: Львів–Тернопіль і Львів–Рівне; Львів–Самбір і Львів–Стрий і далі на Ужгород. Основними центрами автомобільно-залізничного транспорту є Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Калуш, Дрогобич.

До рекреаційного комплексу Карпатського району належить санаторно-курортне господарство – здравниці у Трускавці, Моршині, Немирові. Туристичні зони включають Яремчу, Ужгород, Галич, Чернівці. Залізнична мережа району густіша ніж в Україні в цілому (Львів, Красне). Потребують уваги питання охорони унікальних лісових ресурсів Карпат, здійснення протиерозійних заходів. Необхідно вжити заходів щодо усунення промислових викидів у повітряний і водний басейни, передусім у районах розміщення гірничо-хімічних та хімічних виробництв. Необхідно створювати нові підприємства, здійснювати реорганізацію діючих підприємств із заготівлі, зберігання, первинної обробки сільськогосподарської сировини. Необхідно реалізувати можливості щодо експорту робочої сили як у межах країни, так і за кордон, вжити заходів щодо зберігання та примноження трудового потенціалу регіону.

Виходячи з аналізу соціально-економічних процесів, які відбуваються в Карпатському регіоні, можна виділити такі проблеми, що потребують невідкладного вирішення:

- відчутні територіальні диспропорції в розвитку регіональних продуктивних сил, які проявляються в гіпертрофованому розвитку рівнинної частини регіону і соціально-економічній відсталості його гірських районів;

- несприятливий характер економіки регіону, про що свідчить виробнича однобокість її структури: майже 3/4 працюючих зайнято у виробничій сфері;

- високий рівень орієнтації машинобудування на ВПК, яке в результаті розриву економічних зв'язків з країнами СНД стало особливо вразливим в кризовий період;

- надзвичайно низьке використання рекреаційного комплексу – лише на 10–12 % (у регіоні функціонує 607 рекреаційних об'єктів,

загальною місткістю понад 82 тис. місць, що у 8–10 разів менше ніж в аналогічних зарубіжних районах) і природно-ресурсного потенціалу Українських Карпат в цілому;

– низька ефективність сільського господарства, тому регіон не забезпечує себе продуктами харчування;

– для більшої частини регіону характерними є істотна антропогенна трансформація ландшафтів і значна забрудненість середовища, яке немає загального, площинного характеру; у деяких місцях сформувалися стабільні ареали загрозливого екологічного стану (у межах Дрогобицької агломерації – Дрогобич, Борислав, Стебник, Трускавець, нерозвинені гірничохімічна, нафтопереробна, лакофарбова галузі промисловості, під загрозою знаходиться розвиток рекреаційного господарства). Ця проблема характерна і для Львівсько-Волинського вугільного басейну, в зонах впливу Яворівського і Роздольського ВО “Сірка”, Калузького ВО “Оріана”. За забрудненістю повітря і вод регіон займає четверте, а ґрунтів мінеральними добривами і пестицидами – відповідно, перше і друге місця;

– стан водозабезпечення більшості населених пунктів з кожним роком погіршується внаслідок переважання екстенсивних підходів до нарощування обсягів водопостачання, при неефективному організаційно-економічному і відсталому технічному забезпеченні водогосподарської діяльності;

– необмежене вирубування лісів, що вносить певну дестабілізацію в екологічну ситуацію регіону і курортних місць: внаслідок знеліснення схилів активізуються зсувні процеси, збільшується кількість паводків на гірських річках, змінюється мікроклімат;

– регіон є трудонадлишковим; чисельність офіційно зареєстрованих безробітних на початок 2000 р. становить 5,8 % трудоактивного населення; досить високий рівень прихованого безробіття, який за експертними оцінками, сягає 30–35 % і є одним з найвищих в Україні;

– структура споживання характеризується поступовим збільшенням грошових витрат населення на придбання товарів і зменшенням питомої ваги послуг; в структурі особистого споживання життєвих благ, домінуючими є витрати на харчування, а в їх складі – на продукти рослинного походження;

– існує значний розрив між нормативними показниками і фактичним рівнем забезпеченості населення об’єктами соціальної сфери.

На основі програмних завдань щодо подальшого соціально-економічного розвитку Карпатського регіону та результатів власних аналітичних досліджень можна визначити такі напрями соціально-економічного розвитку цього регіону:

– формування у Карпатах високорозвинутого рекреаційно-туристичного та оздоровчо-лікувального комплексів загальнодержавного та міжнародного значення;

– структурна перебудова промислового комплексу шляхом підвищення питомої ваги сільськогосподарського машинобудування, автомобільного, електронного та електротехнічного виробництва з використанням сучасних технологій;

– реконструкція виробництв у хімічній промисловості, впровадження нових технологій, орієнтованих на випуск кінцевої продукції;

– впровадження нових технологій глибокого буріння та комплексної глибокої переробки корисних копалин з метою екологізації і підвищення ефективності паливно-енергетичного комплексу; розширення пошукових і розвідувальних робіт;

– подальший розвиток та інтенсифікація лісового господарства, лісопромислового комплексу, впровадження ресурсозберігаючих технологій, що забезпечують комплексну і глибоку переробку деревини, повну утилізацію відходів на рівні кращих світових стандартів (Фінляндії, Швеції);

– технічне переозброєння і реконструкція легкої і харчової промисловості, розвиток виноробства;

– підвищення ефективності сільського господарства, розвиток овочівництва, садівництва, виноградарства, м'ясо-молочного скотарства і вівчарства;

– активний розвиток прикордонної торгівлі і прикордонного співробітництва;

– створення системи протипаводкових споруд на малих річках, розширення площ природоохоронних територій;

– забезпечення раціонального використання трудових ресурсів та підвищення рівня соціального захисту населення гірських населених пунктів;

– розвиток матеріально-технічної бази соціальної інфраструктури, подолання значного розриву між нормативними показниками і фактичним рівнем забезпеченості населення об'єктами соціальної сфери;

– проведення необхідних природоохоронних заходів з метою зниження рівня техногенної безпеки; обґрунтоване обмеження, технічне переозброєння і реконструювання техногенних виробництв, підвищення екологічної безпеки.

**Подільський економічний район** займає площу майже 61 тис. км<sup>2</sup>, населення – 4,5 млн чол.; до складу входять Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області; включає 46 міст, 73 с.м.т. та 179 сіл (рис. 8.9).



Рис. 8.9 – Подільський економічний район [102]

Регіон визначається його центральністю, сусідством з промислово розвиненими – Центральним, Карпатським, Поліським і Причорноморським регіонами та Республікою Молдовою. Розміщений регіон у центральній частині Правобережної України, на Подільській і Придніпровській височинах у лісостеповій зоні. Близькість регіону до державного кордону дає змогу розвивати на його території галузі виробництва, продукція яких експортується у ці країни (Білорусь, Молдову, Румунію, Польщу, Угорщину).

Сприятливі природні умови і ресурси сприяють розвитку багатогалузевого сільського господарства. Достатня кількість опадів, наявність родючих ґрунтів з високим вмістом гумусу, переважно опідзолених і потужних чорноземів, сприяють інтенсивному розвитку сільського господарства, перетворення його в одну з головних галузей спеціалізації.

Подільська височина дуже порізана долинами численних річок і не становить суцільної рівної поверхні. Із заходу на схід регіон поділяється на окремі частини: Тернопільське плато, Подільське і Кременецьке горбогір'я, Товтровий Кряж, Верхньобузька, Горинь-Слуцька, Придністровська, Подільська височини.

Серед природних ресурсів перш за все потрібно виділити чорноземи, вони становлять 6096 тис. га і їх сільськогосподарське освоєння досить високе. Орні землі складають 84,4 %. Це найвищий показник в Україні. Водні ресурси – річки Південний Буг, Дністер, Сірет, Збруч, Смотрич, Случ, Ушиця, Соб, Гуйва, Рось, Горинь та 5500 ставків. Лісові ресурси становлять 800 тис. га (11,5 % території). В районі виробляються будматеріали: цемент, цегла, черепиця, керамзит, скло, будкераміка, граніти біля річок Случ (м. Старокостянтинів), Південного Бугу (біля Меджибожу) і Хомори (біля Полонного), червоний граніт у Шепетівському та Кам'янець-Подільському районах. Запаси мергелів для цементної промисловості є у Бережанському, Гусятинському, Збаражському районах Тернопільщини, пісковики – у Тернопільській, Вінницькій областях, родовища гіпсу – у Борщівському, Кам'янець-Подільському і Новоушицькому районах; вогнетривкі глини, каоліни у Майдан-Вільському, Турбівському (Вінницька обл.) родовищах.

У Вінницькій області є 0,8 млрд т прогнозованих запасів залізних руд. У Придністров'ї залягають поклади фосфоритів, які ще не добуваються. Мінеральні лікувальні води – у Гусятинському (Тернопільська обл.); Сатанівському, Полонському (Хмельницька обл.); Хмільницькому, Козятинському, Лисновецькому, Немирівському (Вінницька обл.) районах. Целіканіт із запасами 170 млн т – єдина в Європі сировина, яка використовується для виробництва кахельних плит, перліту, кольорового бетону. Поклади сірки відомі у Славутському районі Хмельницької області.

Густота населення – 75 чол./км<sup>2</sup>. Це найменш заселений район України. Трудові ресурси становлять понад половину загальної чисельності населення. Рівень зайнятості близько 87 %. Основна частина населення – 53,3 % – проживає у сільській місцевості.

Головний економічний центр Подільського регіону – м. Вінниця, яке розташоване на берегах верхньої течії Південного Бугу. Вінниця – великий промисловий центр. Найбільшими промисловими підприємствами є підшипниковий, електротехнічний заводи, завод Радіотехнічної апаратури, хімзавод та інші. Вони випускають підшипники, електротехнічні вироби, радіоапаратуру, радіолампи, тракторні агрегати. У місті працює багато об'єктів харчової промисловості – м'ясний і масложировий комбінати, консервний, спиртовий заводи; легкої – взуттєва і шкіряно-галантерейна фабрики, а також підприємства деревообробної промисловості.

Промисловість (52 %) в основному базується на харчовій галузі, яка створена на основі розвитку сільського господарства: 64 цукрові заводи – у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Новій Ушиці, Меджибожі,

Сатанові, Копичинцях, Заліщиках. М'ясна промисловість представлена Вінницьким, Тростянецьким, Гайсинським (Вінницька обл.), Хмельницьким, Кам'янець-Подільським, Шепетівським (Хмельницька обл.), Тернопільським, Чортківським (Тернопільська обл.) м'ясокомбінатами. Молочна промисловість зосереджена у кожному адміністративному районі; борошномельна – у Вінниці, Гайсині, Волочиську, Кам'янці-Подільському, Полонному, Хмельницькому, Тернополі, Чорткові, Бережанах, пивоварна – у Вінниці, Хмельницькому, Славуті, Тернополі. Потужні консервні комбінати зосереджені у Вінниці, Могильов-Подільському, Барі, Гайсині, Тульчині, Кам'янці-Подільському, Новій Ушиці, Меджибожі, Сатанові, Підгайцях, Копиченцях, Заліщиках.

Машинобудування району представляють такі підприємства: Вінницький завод тракторних агрегатів, Хмельницький завод тракторних агрегатів, Калинівський завод цукрового устаткування, Тернопільський завод бурякозбиральних комбайнів, Хмельницький завод ковальсько-пресового устаткування, завод з виготовлення електроапаратури у Тернополі, завод трансформаторних підстанцій у Хмельницькому, трактородеталей у Шепетівці, харчового устаткування у Красиліві, автобусний завод у Старокостянтинові.

У Вінниці і Хмельницькому сконцентровані електротехнічна, енергетична та електронна підгалузі машинобудування. Підприємство “Жовтень” (Вінниця) виготовляє гартоване скло, електронні лампи, радіоприймачі, транзистори загального призначення. ВО “Новатор” (Хмельницький) випускає лічильники газу та води, авіаційне устаткування для управління й навігацій.

Металообробна промисловість займається виготовленням ножів, різаків, сантехнічних металевих труб, побутових приладів для різання по металу, зброї та озброєння, змішувальних та розмішувальних машин тощо. Підприємства цієї галузі представлені у Жмеринці (підприємство “Експрес”), у Гайсині (завод “Іскра”), у Шепетівці (завод “Металевий”), у Старокостянтинові (завод “Металіст”), у Волочиську (завод “Метеор”).

Хімічна промисловість у Подільському економічному регіоні представлена трьома великими підприємствами: Вінницьким хімічним комбінатом, Тернопільським заводом штучної шкіри “Вінітекс”, Тернопільською фармацевтичною фабрикою та іншими дрібними підприємствами.

Промисловість будматеріалів випускає блоки з вапняку, цеглу, черепицю, цегельний бетон, вапно, асфальт та інші матеріали, які широко застосовуються в народному господарстві. Найбільші заводи розміщені у Вінниці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Ланівцях, Великій Березовці, Ладижині, Турбіні, Погрибниці.

Легка промисловість включає текстильну (Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Кременець, Заліщики), швейну (Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Кам'янець-Подільський), шкіряно-галантерейну (Тернопіль, Вінниця, Хмельницький), хутрову (Жмеринка), трикотажну (Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Кам'янець-Подільський) галузі.

Деревообробна промисловість є у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Хмільнику, Барі, Шепетівці, Ізяславі, Летичеві, Дунаївцях, Славуті, Бережанах, Кременці; будфарфор – у Полонному, склоробний завод – у Славуті. Енергетична база створена за рахунок Хмельницької АЕС та Ладижинської ДРЕС.

Сільське господарство району спеціалізується на зернових культурах, соняшнику, картоплі, тютюнові, гречці, просі. У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство, свинарство. Транспортна система: залізниця 2 500 км, судноплавство Дністром і Південним Бугом.

У Подільському економічному регіоні провідними видами транспорту є залізничний та автомобільний. Оновлені залізничні вузли – Тернопіль, Жмеринка, Козятин, Вапнярка, Вінниця, Чортків, Гречани, Шепетівка. Основні автошляхи: Луцьк–Тернопіль–Чернівці; Львів–Тернопіль–Хмельницький–Київ.

Перспективи розвитку району полягають у наступному: потрібна програма комплексного соціально-економічного розвитку; спеціалізація південного району на вирощуванні ягід, овочів; удосконалення переробної галузі; усунення ерозійних процесів; конверсія оборонних підприємств; створення інформаційної характеристики трудових ресурсів.

До основних проблем соціально-економічного розвитку району слід віднести наступне:

- рівень ефективності функціонування економіки регіону низький, структура економіки регіону є непропорційною внаслідок недостатнього розвитку галузей торгівлі та громадського харчування, охорони здоров'я, освіти, культури, науки та наукового обслуговування; житлово-комунального господарства та невиробничих видів побутового обслуговування населення;

- значне відставання у виробництві товарної продукції промисловості (на 37,2 %) серед економічних районів України;

- недосконала структура промисловості, яка до того ж недостатньо орієнтована на місцеву сировину;

- слабка розвиненість інфраструктурної системи АПК, незбалансованість її з основними його сферами; некомплексна переробка сільськогосподарської сировини.

Перспективними напрямами соціально-економічного розвитку району є:

– пріоритетний розвиток агропромислового комплексу та підприємств з випуску засобів виробництва для нього, удосконалення інфраструктурної системи АПК;

– поглиблення буряківниче-зернового та м'ясо-молочного напрямів спеціалізації у сільському господарстві; поглиблення спеціалізації південних районів Поділля з вирощування овочів, ягід, тютюну; розвиток картоплярства, садівництва, технічних культур у північних районах;

– нарощування потужностей цукрової, плодоовочевоконсервної та м'ясної промисловості, інтегрування на основі високих технологій переробних галузей для повнішої переробки сільськогосподарської сировини;

– підвищення ефективності землекористування, оптимізація її структури, збереження і поліпшення родючості сільськогосподарських угідь, рекультивация еродованих земель;

– структурна перебудова та технічне перезброєння підприємств енергетики, машинобудування, зокрема електронної промисловості, лісопромислового та військово-промислового комплексів, перепрофілювання частини підприємств на випуск техніки для агропромислового комплексу, медицини, товарів народного споживання;

– забезпечення подальшого розвитку легкої промисловості, виробництва будівельних матеріалів, скляних, фаянсових виробів на базі власної сировини із застосуванням маловідходних технологій, а також тари і пакувальних матеріалів;

– нарощування експортного потенціалу регіону за рахунок удосконалення матеріально-технічної бази промислового і сільськогосподарського виробництва,

– розвиток рекреаційної індустрії, виробничої та соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості;

– зниження інтенсивних ерозійних процесів, зменшення викидів в атмосферу та на поверхню ґрунту шкідливих речовин, забезпечення чистоти вод;

– підвищення екологічної безпеки в зонах, прилеглих до Хмельницької АЕС, Кам'янець-Подільського цементного комбінату, Вінницького ВО "Хімпром".

**Волинський економічний район** загальною площею 40 тис. км<sup>2</sup>, населенням 2,3 млн чол. включає Волинську і Рівненську області, розміщений у крайній північно-західній частині України (рис. 8.10). Його територія переважно рівнинна, розташована в межах Волині і Полісся. Характеризується значною зволоженістю земель та їх від носно



Рис. 8.10 – Волинський економічний район [102]

високою заболоченістю, великою лісистістю. Південна частина регіону знаходиться у межах Волинської височини і виділяється високою природною родючістю ґрунтів, комплексом інших сприятливих умов для розвитку сільського господарства. В поліській частині ґрунти дерневопідзолисті – від слабопідзолистих піщаних і глинисто-піщаних до сірих лісових і підзолистих чорноземів.

Природні ресурси: крейда, кам'яне вугілля, нафта, торф, вапняки, глина, відкриті невеликі запаси природного газу біля селища Локачі (Волинська обл.) та значні запаси уранової руди (біля м. Рівне), базальт (Берестовка, Іванова Долина), граніт у Вирах, Осницьку, Клесові. Волинське Полісся вкрите лісами, заболочена місцевість є його особливістю. Водні ресурси – річки: Прип'ять, Турія, Стохід, Стир, Горинь, Случ.

В крайній західній частині виділяються озера, особливо Шацькі: Світязь, Пулемецьке, на Рівненщині – Біле, Хоромис.

Північна частина регіону забруднена радіонуклідами, особливо в Сарнинському, Володимерицькому, Дубровицькому, Заріччянському, Рокитнівському районах. Умовно “чистими” можна назвати лише Радивилівський район (Рівненська область) та район Шацьких озер (Волинська область).

Населення 94 % – українці, значна частка молоді. Частка робітників і службовців становить 69,3 %, що значно менше ніж по Україні. Основна маса зайнята у харчовій, легкій, машинобудівній

промисловості, сільському господарстві і транспорті. Природні економічні й історичні умови зумовили особливе сільське розселення у Волинській та лісостеповій частинах регіону. Дрібне сільське розселення характерне для районів: Любомльського, Ковальського, Гурійського, Володимир-Волинського (Волинська область) і для Горохівського, Радивилівського, Млинівського (крайній південь регіону). Різко зменшилася зайнятість у державних підприємствах, але збільшилася у приватних. Певну роль у цьому відіграє той факт, що рівень середньомісячної заробітної плати працівників значно нижчий за середній по Україні.

У Волинському регіоні немає чітко вираженого економічного центру. Перевага надається Луцьку, саме він розміщений в центральній частині регіону. Місто знаходиться на берегах судноплавного Стиру і притоки Прип'яті. Луцьк – великий індустріальний центр на північному заході України. В структурі його зайнятості провідне місце належить промисловості. Провідною галуззю є машинобудування, яке спеціалізується на випуску автомобілів, приладів, електротехнічних виробів. Провідними промисловими підприємствами міста є заводи: шарико-підшипниковий, електроапаратний, автомобільний, комунального обладнання, великопанельного домобудування, силікатний, синтетичних шкір, консервний, м'ясопереробний, взуттєва, кондитерська фабрики тощо. Місто потребує ефективного регулювання темпів зростання, захисту від необґрунтованого розташування в ньому виробництв, які негативно впливають на навколишнє середовище.

Паливно-енергетичний комплекс ґрунтується на кам'яному вугіллі (Нововолинське родовище), торфі (Журавичі, Маневичі – Волинська обл.), Рівненській АЕС. Природний газ подається по газопроводу Івацевичі–Долина. У машинобудуванні виділяється виробництво електрорічмічних виробів (Луцький – електроапаратури, Рівненський – приладобудування), автомобілів “Волинець”, “ВАЗ” та “ГАЗ”. У Рівному діє завод тракторних запчастин. Хімічна промисловість представлена об'єднанням “Азот”, побутовою хімією у Рівному, Луцьку. Лісову та деревообробну промисловість представляють підприємства: Волинський лісопромисловий комплекс (Луцьк, Ковель) та меблеві фабрики – у Рівному, Костополі, Дубно, Острозі, Радивиліві, Сарнах. Цегельні заводи є у Луцьку, Рівному, Здолбунові, Сарнах, Нововолинську; обробка базальту і граніту зосереджена у Костопільському, Сарнинському, Рокитнівському районах Рівненської області.

Легка промисловість включає текстильну (Луцьк, Рівне), швейну, шкіряно-взуттєву (Нововолинськ, Ковель). Харчова промисловість виробляє 57 % всієї продукції. Найбільші підприємства цукрової про-

мисловості – Іваничівський, Гнідавський, Горохівський заводи Волинської області та Дубнівський, Корецький, Мізоцький, Острозький заводи Рівненської області.

Овочеві консерви виготовляють – у Луцькому, Голобському, Рожищенському заводах Волині та Демидівському, Радивилівському, Рівненському, Острозькому заводах. Найбільші м'ясопереробні підприємства зосереджені у Луцьку, Нововолинську і Ковелі (на Волині) та Рівному і Дубно (на Рівненщині). Молочні підприємства є у Луцьку, Рівному, Дубно, Сарнах, Гощі та ін.

Взагалі, Волинський регіон має значні перспективи промислового розвитку, особливо це стосується промисловості будматеріалів (виробництво цементу, шиферу), машинобудування (автомобілі, сільськогосподарські машини), деревообробної промисловості (меблі, стружкові плити).

Під сільськогосподарськими угіддями знаходиться 68,7 % загальної площі економічного району, який виділяється значним збиранням картоплі в Україні, цукрових буряків – 6 %, зерна – 4 %. Тут переважає молочно-м'ясне скотарство, свинарство, особливо у поліській частині району.

М'ясо-молочне скотарство, буряківництво також зосереджені у лісостепу, овочево-ягідне господарство – у смузі між Луцьком та Рівним.

Транспорт переважає залізничний з декількома напрямками у таких вузлах, як Ковель, Здолбунів, Сарни, Рівне. Головні залізничні й автомобільні магістралі зв'язують основні промислові центри регіону з Києвом, Львовом, Білоруссю, Польщею. Судноплавання здійснюється по річках Стир і Горинь.

Основна проблема у Волинському економічному регіоні – вихід з кризової ситуації промисловості та сільського господарства. Доцільно було б збудувати сучасний міні-завод, що дало б поштовх розвитку машинобудування та металообробки. Значні перспективи має також автомобілебудування у Луцьку, сільськогосподарське й електровиробництво у Рівному [102, с. 515]. Прикордонне географічне положення Волинського економічного регіону створює сприятливі умови для організації виробництв, які брали б участь у кооперації з фірмами зарубіжних країн, особливо у малих і середніх містах.

Головні проблеми регіону можна звести до таких:

– Волинь та її населення найбільш потерпіло від катастрофи на ЧАЕС: близько 90 % негативних наслідків чорнобильської аварії припадає саме на цей регіон, внаслідок чого його територія є обмежено придатною для розвитку і розміщення продуктивних сил;

– низька еколого-економічна ефективність використання надр, недостатнє використання наявного потенціалу;

– висока сировинна залежність хімічної і нафтохімічної промисловості від постачальників з Росії;

– просторова контрастність, екологічна нестійкість та низький агровиробничий потенціал ґрунтового покриву, забруднення території радіоактивними викидами внаслідок Чорнобильської катастрофи ускладнюють реалізацію сприятливих для деяких галузей сільського господарства гідротермічних умов; земельні ресурси мають низький економіко-виробничий потенціал;

– гострий дефіцит деревини, ускладнення її завезення з інших регіонів; невідповідність обсягів лісочористування і потенційних можливостей лісових ресурсів;

– різке зменшення попиту на робочу силу, постійне збільшення масштабів незайнятого населення, зростання офіційного та прихованого безробіття (за вибірковими соціологічними обстеженнями, у стані прихованого безробіття знаходиться близько 40 % працездатного населення);

– низькі показники рівня життя населення (особисті доходи та інше), розрив між ними і середньоукраїнськими збільшується (частка населення з доходами, нижчими за поріг бідності, у регіоні вдвічі більша за середньонаціональну).

Напрями соціально-економічного розвитку регіону:

– зміна структури промислового потенціалу та диверсифікація виробничих потужностей відповідно до умов ринку, розширення номенклатури вироблюваної продукції, істотне підвищення її технічних характеристик та якості до рівня світових стандартів;

– розвиток і розміщення наукомістких високотехнологічних та імпортозамінних галузей і виробництв машинобудування; переорієнтація промислових підприємств на виробництво наукомісткої продукції, складної електротехніки, техніки для переробних галузей і сільського господарства, побутової хімії;

– пріоритетний розвиток мінерально-сировинного комплексу регіону; досягнення ресурсо- і економічно обґрунтованого рівня самозабезпеченості регіону паливно-енергетичними ресурсами, будівельними матеріалами, мінеральними добривами, меліорантами. Формування на базі місцевих ресурсів замкнених циклів виробництва окремих видів продукції, впровадження безвідходних технологій;

– розширення паливно-енергетичної бази за рахунок видобутку вугілля на заході та нафти і газу на сході регіону з акцентом на виявлення родовищ місцевого значення; комплексне використання родовищ корисних копалин, залучення у виробництво техногенних

ресурсів; нарощування нових енергетичних потужностей для компенсації потужностей Чорнобильської АЕС;

– подальший розвиток лісогосподарського виробництва, більш інтенсивне запровадження ресурсозберігаючих технологій в лісовирощуванні, лісоексплуатації і використанні лісових ресурсів;

– проведення радикальної структурно-інвестиційної перебудови АПК;

– підвищення економічної ефективності землекористування, відновлення агровиробничих властивостей ґрунтів; перехід від екстенсивно трансформаційного землекористування до природно адаптованої ресурсозберігаючої контурно-меліоративної територіальної організації агроландшафтів з контрольованою інтенсивністю використання земель; виведення з обороту еродованої ріллі, перезволожених, вторинно заболочених, виснажених ґрунтів;

– удосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва, створення зон високоінтенсивних птахівництва, м'ясного і молочного скотарства, м'ясного і беконного свинарства, льонарства, буряківництва, картоплярства, хмелярства, зміцнення кормової бази та виробництва кормів;

– пріоритетний розвиток м'ясної, молочної, плодоовочевої галузей, які тяжіють до районів виробництва сировинних ресурсів, та галузей, орієнтованих на райони споживання продукції – хлібопекарної, кондитерської, виробництва безалкогольних напоїв та ін.;

– розвиток курортно-рекреаційного комплексу, перетворення його в самостійну конкурентоспроможну галузь народного господарства з виділенням двох основних сфер діяльності: санаторно-курортної і туристично-рекреаційної;

– розширення прикордонного співробітництва; нарощування експортного потенціалу, особливо в галузях спеціалізації; прискорений розвиток галузей і виробництв, продукція яких має стабільний попит на ринку областей Полісся, України, СНД, Балтії, Східної Європи (окремі електротехнічні вироби, підшипники, сільськогосподарські машини, устаткування для тваринництва і кормовиробництва, легкої, харчової промисловості, обладнання для торф'яної промисловості);

– реконструкція і зважений розвиток меліоративних систем, створення водоохоронних зон; покращення водного режиму територій, ліквідація причин водної ерозії ґрунтів;

– прискорення ліквідації наслідків радіаційного забруднення території та поліпшення екологічної ситуації; екологічна реабілітація, залучення у безпечне використання земель на забруднених радіонуклідами територіях; підвищення рівня екологічної безпеки;

– прискорена реабілітація постраждалого від Чорнобильської катастрофи населення; відновлення демографічного середовища відповідно до сучасних критеріїв життєвого циклу; посилення дезактиваційних робіт та створення максимально можливих безпечних умов проживання населення на територіях радіаційного забруднення.

## **? Контрольні питання**

1. Розміщення продуктивних сил в Донецькому економічному районі.
2. Перспективи розвитку Донецького економічного району.
3. Придніпровський економічний район в системі національної економіки України.
4. Проблеми розвитку Придніпровського економічного району.
5. Причорноморський економічний район: структура галузей, склад населення.
6. Рекреаційні особливості Причорноморського економічного району.
7. Північно-Східний економічний район як складова регіоналістики України.
8. Шляхи розбудови промисловості Північно-Східного економічного району.
9. Столичний економічний район: структура галузей.
10. Проблеми і перспективи розвитку Столичного економічного району.
11. Центральноукраїнський район у системі національної економіки України.
12. Трудові ресурси Центральноукраїнського району.
13. Розміщення продуктивних сил Карпатського економічного району.
14. Особливості розвитку Подільського економічного району.
15. Волинський економічний район в системі національної економіки України.

## **Частина 4. ЗОВНІШНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

---

---

### **РОЗДІЛ 9. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ І РЕГІОНАЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО З КРАЇНАМИ СВІТУ**

#### **9.1. Зовнішньоекономічна діяльність України та її економічна інтеграція в міжнародному поділі праці**

До основних форм зовнішньоекономічної діяльності відносяться торгівля, кредитування, науково-технічна співпраця, створення спільних підприємств, реалізація проектів на компенсаційній основі, культурна співпраця, туризм. Показниками міжнародної торгівлі є: експорт (вивезення) та імпорт (ввезення) товарів, які характеризуються кількістю актів купівлі та продажу товарів.

Ефективність зовнішньоекономічної діяльності відображає структура експортних поставок. Україна характеризується несприятливою структурою експортних поставок, яка вдосконалюється дуже повільно. До 1994 р. експорт підпадав під досить жорсткий режим регулювання за допомогою системи квотування і ліцензування, що поширювалася на переважну частину експортних поставок, адміністративного контролю експортних цін, системи обов'язкового продажу частини валютної виручки на користь державного та регіональних валютних фондів. Починаючи з кінця 1994 р. відбулася значна лібералізація режиму експорту і абсолютна більшість із наведених вище обмежень була скасована. Часткове відновлення системи квот і ліцензій з окремих видів металопродукції та хімічних товарів було зумовлене регулюванням їх експорту, відповідно до міжнародних зобов'язань України (табл. 9.1).

Збереження обмеженого контролю експортних цін у формі встановлених індикативних цін спрямоване на запобігання демпінгу та порушення проти України антидемпінгових процесів. Застосовуються також такі заходи, як експортне мито (шкіри, насіння соняшнику), заборона експорту брухту металів (з метою захисту інтересів українських споживачів цієї продукції).

Основною статтею експорту залишається сировина, матеріали і товари народного споживання. Україна має чималі можливості для розширення експорту широкого асортименту чорних металів, важкого машинобудування, чорної металургії, хімічних виробництв і т.д. На світовому ринку широким попитом користуються такі мінерально-сировинні і паливні ресурси України, як залізна та марганцева руди, коксівне вугілля, самородна сірка, каоліни і багато інших.

Таблиця 9.1

**Зовнішня торгівля товарами і послугами**

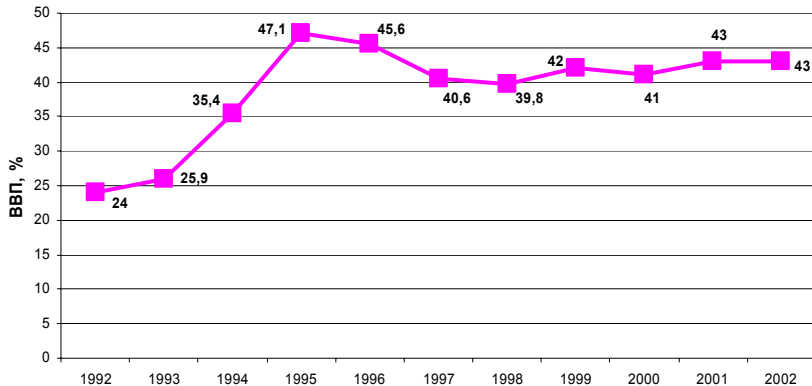
Показник	Рік				
	1998	1999	2000	2001	2002
<b>1. Зовнішньоторговельний обіг</b>					
– у млрд дол. США	32,5	28,1	33,2	36,7	37,4
– у % до попереднього року	86,8	86,5	117,8	110,8	111,6
<b>2. Експорт</b>					
– у млрд дол. США	16,4	15,2	18,1	19,8	19,9
– у % до попереднього року	86,8	92,3	118,8	190,7	111,2
<b>3. Імпорт</b>					
– у млрд дол. США	16,1	12,9	15,1	16,9	17,3
– у % до попереднього року	86,8	80,5	116,6	113,5	114,4
<b>4. Сальдо (+, –), млрд дол. США</b>					
<b>усього</b>	0,3	2,3	3,0	2,9	3,1
– у т.ч. з СНД	-1,7	-1,5	-1,6	-2,2	-2,3
– з іншими країнами	2,0	3,8	4,6	5,1	5,3

На початку 1990-х років в Україні імпорт був майже цілком лібералізованим і його стримування мало місце через значно знижений курс національної валюти. Починаючи з середини 1994 р., коли можливості захисту вітчизняних виробників за допомогою валютного курсу почали вичерпуватися, проявилася тенденція до значного зростання протекціонізму шляхом збільшення рівнів тарифного захисту. Жорсткі заходи були передбачені Законом про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції – сезонні підвищення тарифів і квоти, обтяжливі сертифікаційні процедури. Однак, слід зважити на збереження в Україні численних формальних і неформальних процедур: реєстраційних, пов'язаних із митним оформленням та режимом оподаткування тощо.

Отже, Україна рухається в напрямку більшої свободи торгівлі і на сьогодні вже має формально досить відкритий для світової економіки режим регулювання.

Прогресуюча в цілому функціональна відкритість економіки України корелює з наростанням і підвищенням залежності відтворювальних процесів в економіці від зовнішньої торгівлі, що знаходить прояв у зростанні статистичних показників залежності динаміки ВВП країни від експорту та імпорту (рис. 9.1).

Разом із тим цей процес розвивався і завдяки певним негативним процесам в економіці. Постійне падіння виробництва та скорочення платоспроможності населення значно зменшили попит внутрішнього ринку України на товари як виробничого, так і кінцевого призначення.



**Рис. 9.1 – Експорт товарів і послуг України у відсотках від ВВП**

Попит зовнішніх ринків до кризи 1998 р., навпаки, постійно зростає, і навіть його скорочення в період світової фінансово-економічної кризи 1998–1999 рр. мало тимчасовий характер (сьогодні, зокрема, відбувається нове зростання попиту, в тому числі на продукцію металургійної галузі, сільського господарства). Тому цілком природно, що спостерігалася загалом стала тенденція збільшення обсягів і зростання ролі зовнішньої торгівлі в економіці України.

Таким чином, високий рівень зовнішньої відкритості української економіки є головним чином вимушеним, тобто результатом занепаду споживчого попиту на внутрішньому ринку. Крім того, це стало результатом гіперзалежності країни від імпортичних, передусім російських, енергоносіїв. Експорт за таких умов став вимушеним засобом заробляння критично необхідного обсягу іноземної валюти для фінансування енергетичних поставок в Україну, які займають майже половину всього імпорту.

Отже, основною проблемою в зовнішньоекономічній політиці України є оптимізація інтегрування економіки України у світове господарство, подолання її вимушено великої відкритості при несприятливій структурі зовнішньоторговельних потоків та незначному впливі на умови торгівлі.

Для вирішення цієї проблеми необхідно виявити і кількісно оцінити основні фактори, які впливають на ефективність зовнішньоекономічної діяльності в Україні.

Слід звернути увагу на те, що у 1997 р. тенденція зростання зовнішньої торгівлі України припинилась, а з 1998 р. в цілому почався її спад. В основі цього нового для України явища лежить наростання

кризи міжнародної конкурентоспроможності української економіки, певне вичерпання резервів зростання експорту на старій екстенсивній основі. При цьому динаміка експорту українських товарів різко диференціювалася: якщо в країнах далекого зарубіжжя (КДЗ) він ще продовжував стрімко зростати (на 1,7 млрд дол. або на 30 %), то в Росії, інших країнах СНД та країнах Балтії він значно впав (на 2 млрд дол., або на 23 %). В 1998–1999 рр. експорт товарів в країни СНД і Балтії зменшився відповідно на 23 % та 22,9 %, в КДЗ – всього на 1,8 та 0,5 %.

Модельний аналіз показав, що динаміка експорту в обидві групи країн в останні роки визначалась одними і тими самими основними факторами: рівнем виробництва в країнах-партнерах і в Україні, рівнем експортних цін в країнах-партнерах та цін в Україні, рівнем тарифів, нетарифних засобів регулювання, обсягом прямих іноземних інвестицій, курсом гривні. Причому вплив цих факторів був досить різноспрямованим і відрізнявся за різними регіональними напрямками розвитку експорту.

Важливим показником є зовнішньоторговельне сальдо – співвідношення суми експорту та імпорту (в Україні у 1997 р. цей показник був від'ємним). У світовому торговельному обігу лідирують США, Японія. Біля 60 % світового експорту припадає на розвинуті країни. Країни Європейської співдружності збільшили імпорт енергоносіїв, зменшили ввезення сировини та продовольчих товарів. Структура світового товарообігу: Західна Європа – 40, Північна Америка – 20, Азія – 20, інші – 6,5, Африка – 3,5, Середній Схід – 5, Латинська Америка – 5 %. Найбільші зміни у світовій торгівлі пов'язані зі скороченням питомої ваги сировинних товарів та зростанням частки готової продукції. У 1995 році була створена Всесвітня торговельна організація (ВТО), яка включає 125 країн, з метою підписання багатосторонніх угод за загальними правилами торгівлі.

З середини 1990-х рр. в Україні спостерігається в цілому позитивна тенденція до зменшення негативного сальдо в зовнішній торгівлі товарами, що зумовлене передусім прискореним збільшенням позитивного сальдо в торгівлі з КДЗ, хоча й у відносинах з країнами СНД також останнім часом виявилась тенденція до скорочення розміру дефіциту (рис. 9.2).

Ця тенденція пояснюється рядом причин: в умовах кризового скорочення виробництва в Україні відносно зменшився попит на імпортні товари виробничого призначення при збереженні високих стимулів до реалізації продукції на зовнішньому ринку як компенсаційного механізму; збереження на надзвичайно низькому рівні динаміки особистих доходів переважної частини населення; зменшується

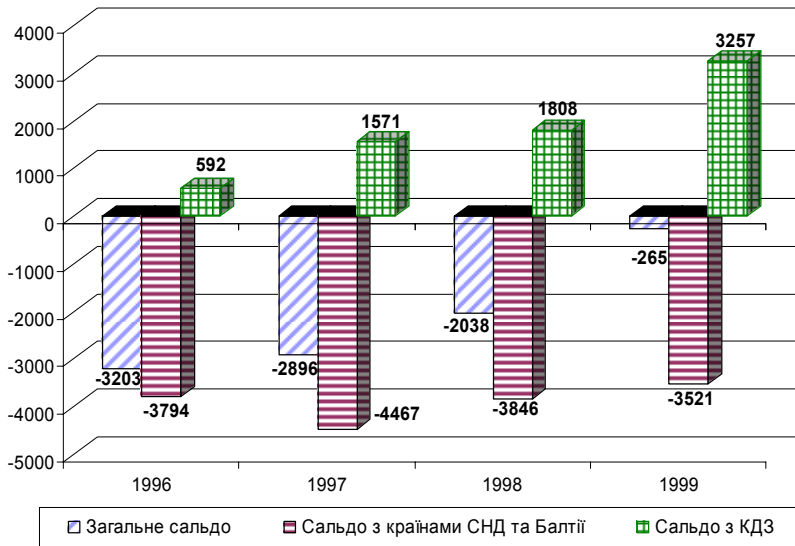


Рис. 9.2 – Сальдо зовнішньої торгівлі України

попит на імпорт споживчих товарів; істотна девальвація гривні, що мала місце в 1998 та 1999 рр., зробила експорт українських товарів в КДЗ більш конкурентоспроможним у ціновому відношенні і призвела до подорожчання імпорту, сприяючи розвитку імпортозаміщуючого виробництва.

Водночас слід зауважити, що зберігаються істотні чинники, які стримують і будуть стримувати в близькій та середньостроковій перспективі активне зовнішньоторговельне сальдо. По-перше, висока імпортоємність українського експорту, що є наслідком високої енергоємності експортного виробництва в Україні. По-друге, – це об'єктивна потреба ввезення в Україну в значних обсягах імпортних технологій для модернізації національної економіки.

Внутрішні чинники ефективного розвитку зовнішньої торгівлі, на які Уряд України, в принципі, може активно впливати, поки що задіяні явно неадекватно. Вони переважно зводяться до наступного: зниження рівнів інфляції, що стримує зростання витрат виробництва та створює кращі умови для прийняття більш довгострокових рішень на рівні підприємств щодо здійснення інвестицій для підвищення конкурентоспроможності виробництва; здійснення періодичних девальвацій гривні, що тимчасово підвищує цінову конкурентоспроможність українських експортерів та стримує імпорт.

Як бачимо, ані експортна, ані імпортна політика не відповідали високій квоті зовнішньої торгівлі у ВВП України, в результаті чого експорт та імпорт не виконували своїх функцій при забезпеченні економічного зростання в країні. При цьому експорт не забезпечував достатньої кількості іновалютних надходжень для покриття критичного імпорту, що призводило до пасивного балансу зовнішньої торгівлі; не стимулював розвиток високих технологій. Імпорт мав слабку інвестиційну спрямованість і не сприяв модернізації національної економіки; навпаки, в багатьох випадках він пригнічував розвиток національного виробництва та його реформування через скорочення квоти ринку у національних товаровиробників.

Отже, вирішення перелічених вище проблем має стати головним пріоритетом зовнішньоекономічної політики на середньострокову перспективу.

Виходячи з необхідності вирішення вищенаведених проблем та подолання існуючих негативних тенденцій розвитку, експортна політика України в середньостроковому періоді до 2005 р. має бути спрямована передусім на структурну перебудову експортного потенціалу країни в напрямку збільшення в ньому питомої ваги товарів із підвищеним рівнем доданої вартості, опанування нових, високотехнологічних експортних товарів, суттєву географічну диверсифікацію експортних поставок при певній стабілізації загального обсягу експортних поставок відносно ВВП в умовах підвищення темпів економічного зростання в країні.

Досягнення цієї головної мети експортної політики України передбачає розробку і реалізацію стратегії підвищення конкурентоспроможності українських товаровиробників з акцентом на ті сектори економіки та види виробництв, які будуть найбільш динамічними в перспективі, та на конкуренцію переважно за якісними параметрами продукції.

Пріоритетними завданнями політики нарощування конкурентоспроможності українських товаровиробників повинні бути:

1. Радикальне зменшення енергоємності української продукції.
2. Значне прискорення темпу технологічних інновацій, в тому числі за рахунок розвитку експортоорієнтованих технопарків. Для прискорення технологічної модернізації необхідно істотно поліпшити інвестиційний клімат у країні, запровадити ефективні механізми його селективного регулювання в напрямі заохочення інвестицій, які реально сприяють розвитку національного виробництва в пріоритетних галузях.
3. Створення за підтримки держави розгалуженої інфраструктури експортної діяльності, включаючи системи короткострокового і

довгострокового експортного фінансування, страхування зовнішньоекономічних ризиків, зарубіжної інфраструктури збуту, технічного сервісу, сучасну систему інформаційного сприяння підприємствам-експортерам.

4. Значне підвищення концентрації приватного капіталу на пріоритетних напрямках експортної діяльності. Слід прискорити створення і функціонування українсько-російських ТНК, в першу чергу, у чорній металургії, з виробництва газових труб з антикорозійним покриттям та високоміцних нафтових труб, виробництва металокорду, автомобільних двигунів, літаків тощо.

5. Зменшення податкового тиску в рамках податкової реформи (прийняття Податкового Кодексу України) має стати важливим чинником підвищення цінової конкурентоспроможності української продукції.

Поряд із вищенаведеними заходами необхідно істотно поліпшити механізми політичної і міжнародно-правової підтримки українських експортерів, що запобігатиме застосуванню щодо них дискримінаційних заходів з боку іноземних країн та створюватиме кращі умови для включення українських підприємств і фірм у великі міжнародні проекти коопераційного характеру [32, 104].

Для України механізм ув'язування і збалансування інтересів умовно має складатися з трьох взаємоузгоджених рівнів, на кожному з яких реалізуються конкурентні переваги різних рівнів:

1. Стабілізація та нарощування виробництва відповідно до стратегічних цілей, традиційних товарних зв'язків із зміщенням акценту на готову продукцію. Його головне завдання – закріпитися на традиційних ринках, а також просуватися на нові. Досягти цього можна через активний вплив на кон'юнктуру і розвиток існуючих конкурентних переваг.

2. Реалізація певних тимчасових переваг, які забезпечуються відносно високою вартістю робочої сили, наявністю розвинених виробничих фондів і технологічних знань. Ключовим елементом цієї моделі є ставка на залучення іноземного капіталу і включення до глобальних технологічних зв'язків. У наших умовах цей рівень може бути реалізований за такими напрямками: створення виробництв за участю іноземного капіталу для випуску конкретних марок виробів, які завершують свій життєвий цикл на ринках розвинених країн; створення складних виробництв з привізних компонентів; створення машинобудівних виробництв, які б орієнтувалися на обслуговування іноземних інвестицій в Україні.

3. Реалізація конкурентних переваг, втілених у високих технологіях – як існуючих, так і майбутніх. Для цього необхідна державна підтримка високотехнологічних розробок за рахунок державних суб-

сидій, а також підтримка їхньої високої конкурентоспроможності на міжнародному ринку через систему міжнародних угод.

Головне завдання, яке має виконати держава щодо своїх товаровиробників та споживачів – якнайшвидше створити передумови для конкурентного середовища. Це дозволить забезпечити ефективний вихід на міжнародну арену [120, с. 298].

Кредитування, як форма зовнішньоекономічної діяльності, полягає у наданні кредиту, позики у грошових одиницях. Інвестиції – капіталовкладення. Найбільшими інвесторами у світі є Японія, США, країни Західної Європи. В інвестуванні економіки України перевага має віддаватися залученню прямих іноземних інвестицій у національну промисловість, тому використання прямого продуктивного інвестування в сфері матеріального виробництва приносить передові методи і способи організації праці, використання прогресивної техніки і технології.

Іноземні інвестиції – це всі види цінностей, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності згідно з чинним законодавством України.

Відповідно до законодавства України іноземні інвестори мають право здійснювати інвестиції на території України у наступних формах:

- конвертованої валюти;
- валюти України;
- будь-якого рухомого і нерухомого майна;
- акцій, облігацій, інших цінних паперів;
- грошових вимог та права вимоги про виконання договірних зобов'язань;
- будь-яких прав інтелектуальної власності;
- прав на здійснення господарської діяльності.

Іноземні інвестори також можуть здійснювати інвестиції в таких формах:

- часткової участі у підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами;
- створення підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам;
- придбання прямо не забороненого законами України нерухомого чи рухомого майна;
- придбання самостійно або за участю українських юридичних і фізичних осіб прав користування землею та концесій на використання природних ресурсів території України;
- придбання інших майнових прав;
- в інших формах, зокрема на підставі угод з суб'єктами господарської діяльності України, які прямо та виключно не заборонені законами України.

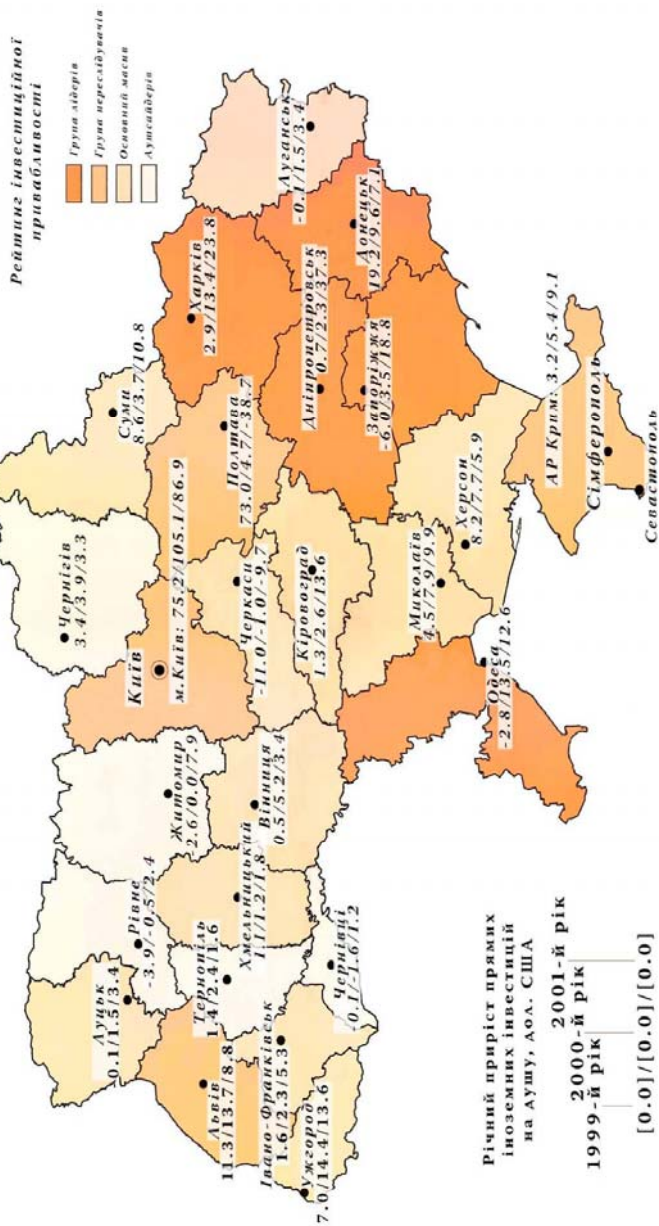


Рис. 9.3 – Інвестиційний рейтинг регіонів

Уряд України забезпечив умови, які гарантували збільшення у 2001 році загального обсягу інвестицій до 25,9 млрд грн., у тому числі як мінімум 900 млн дол. прямих іноземних інвестицій (рис. 9.3). Установлено, що іноземні інвестиції у підприємства та інші об'єкти, що зазначені в переліках, затверджених Кабінетом Міністрів, здійснюються на підставі конкурсу інвестиційних проектів відповідно до положення про порядок організації та проведення тендерів (міжнародних торгів) в Україні.

Міністерства та відомства подають до Агенства міжнародного співробітництва та інвестицій інформацію щодо інвестиційних проектів із залученням іноземних інвестицій, які відповідають визначеним державною програмою заохоченням іноземних інвестицій в Україні пріоритетним сферам для іноземного інвестування. Фонд держмайна України зобов'язаний подавати Агенству міжнародного співробітництва та інвестицій інформацію про підприємства, що підлягають приватизації згідно з програмою державної приватизації за участю іноземних інвесторів.

Посиленої уваги вимагають проблеми ринку капіталів, його функціональної інфраструктури, запровадження ефективної системи страхування інвестицій, розвитку спільного інвестування, лізингу вітчизняних машин та обладнання для АПК, авіації та морського транспорту. За платоспроможністю країни світу поділяються таким чином – Швейцарія, Японія, Німеччина, США, Нідерланди, Великобританія, Франція, Люксембург, Австрія, Сінгапур і так далі (Росія займає – 90-те місце, Україна – 111-те).

Науково-технічна співпраця може бути представлена у таких формах, як експорт новітньої продукції; кооперація країн у створенні нової техніки; спорудження за кордоном заводів “під ключ”; модернізація за участю закордонних партнерів; оренда нового обладнання – лізинг; технічне навчання персоналу; обмін передовим технічним досвідом; конференції, симпозіуми, публікації; технічна допомога при освоєнні нових виробництв; співпраця у навчанні та підвищенні кваліфікації.

Науково-технічна співпраця сприяє прискоренню темпів економічного розвитку, втіленню у практику найновіших технічних досягнень, раціональному використанню природних ресурсів, підвищенню ефективності капіталовкладень, автоматизації і механізації технологічних процесів, розширенню сфери міжнародних відносин тощо.

Науково-технічне співробітництво здійснюється у таких формах:

- 1) матеріальній, тобто через обмін продукцією, насамперед науковою, створеною за найновішими технологіями;
- 2) нематеріальній – у вигляді креслень, формул, обміну інформацією, літературою тощо;

3) послуг фахівців і технічного персоналу в галузі менеджменту, маркетингу, контролю за якістю.

Діє спільна україно-російсько-казахська програма запуску космічних кораблів, утворено спільне україно-російське підприємство “Космотрон” для комерційних запусків супутників, розвивається співпраця у проєкті “морського старту” для виведення супутників за допомогою українських ракетноносіїв “Зеніт”. В результаті передостанній запуск з вини росіян був невдалий і співдружність потерпіла збитків на суму 1 млн дол., а останній запуск здійснено у липні 2000 року і він виявився вдалим [102, 104].

Спільне підприємництво – це функціонування підприємств зі змішаним капіталом. Особливе значення має запозичення передових технологій та досвіду управління, розвитку експортоорієнтованих та імпортозамінних виробництв, забезпечення виходу вітчизняної продукції на світовий ринок.

Існують два варіанти функціонування спільних підприємств:

1) спільні підприємства інтегруються в суспільно-господарський комплекс приймаючої країни;

2) спільні підприємства функціонують у межах господарського анклаву, утвореного на території країни.

На території України спільні підприємства функціонують за першим варіантом. Надана їм самостійність у здійсненні виробничої, інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності дає можливість виробляти і ефективно здійснювати особливу стратегію.

Усі спільні підприємства належать до найскладніших організаційних структур міжнародного співробітництва, які здійснюють свою виробничу діяльність через прямі інвестиції відповідних фірм і компаній.

Пряме інвестування коштів іноземними фірмами у виробничу діяльність спільних формувань сприяє швидкому входженню в ринкові відносини, позитивно позначається на розвитку підприємництва та монополізації виробництва. Особлива увага надається вкладанню іноземного капіталу при одночасному застосуванні нових технологій виробництва продукції, що дає змогу значно підвищити продуктивність праці, збільшенню доходності галузей та прибутку трудових колективів.

Спільні підприємства стали результатом процесу інтернаціоналізації виробництва і конкретним господарським механізмом поєднання капіталів та економічних інтересів, що мають різну природу та походження.

В Україні нараховується понад тисяча спільних підприємств. Сфера діяльності спільних підприємств (СП) в Україні – будівництво, туризм, торгівля, посередницькі послуги. Так, фірма “Фіат” утворила у

Кременчуці СП “Iveco-КрАЗ”, у Запоріжжі південно-корейська фірма “Daewoo” створила СП з випуску автомобілів, у Луцьку спільно з росіянами створено лінії з виробництва ВАЗ-2106 та ГАЗ, японська компанія “Nisso Iva i Co” інвестувала 70 млн дол. в реконструкцію нафтопереробного заводу у Дрогобичі і буде брати участь у будівництві нафтопроводу Одеса–Броди.

Створення спільних підприємств – це одна з форм економічного співробітництва України із зарубіжними партнерами. Ці підприємства діють самостійно, наділені широкими правами для здійснення експортних та імпорتنих операцій. Вони погоджують ціни на спільно вироблену продукцію і укладають відповідні контракти. Їх прибуток розподіляється між учасниками пропорційного вкладу в статутний фонд.

Створення спільного підприємства відповідно до чинного законодавства України відображає логіку та порядок аналітико-організаційних робіт, охоплює узгоджені у часі етапи, а саме:

- вибір сфери діяльності спільного підприємства;
- оцінка вітчизняного партнера;
- пошук іноземного партнера;
- попередні переговори партнерів;
- складання техніко-економічного обґрунтування;
- підготовка проектів установчих документів;
- остаточні переговори партнерів;
- реєстрація спільного підприємства як юридичної особи;
- реєстрація його як учасника зовнішньоекономічних зв'язків.

Після прийняття рішення про заснування спільного підприємства уточнюються сферу його діяльності, при цьому слід орієнтуватися на потенційну можливість такого підприємства задовольнити потреби ринку в певній продукції належної якості. Організаційна структура управління спільного підприємства регулюється нормативами організаційно-правової форми підприємства та залежить від специфіки самого підприємства, тобто складу засновників, розміру, особливостей технологічного процесу тощо. Подальше формування такої структури спільного підприємства, фахова регламентація служб та підрозділів здійснюється цим підприємством самостійно, відповідно до стратегії, тактики та конкретних умов діяльності.

Відмінність цільових установок та інтересів партнерів щодо спільних підприємств виявляється на етапі техніко-економічного обґрунтування. Для підприємця техніко-економічне обґрунтування – це документ, що виправдовує участь в спільному підприємстві і потребує значних матеріальних та часових витрат. Західний інвестор, навпаки, підходить до техніко-економічного обґрунтування дуже уважно та прагне

опрацювати його до найменших дрібниць з урахуванням специфіки певного спільного підприємства. Отже, відмінності правових та економічних систем партнерів призводять до акцентування різних аспектів діяльності, які виявляються в бухгалтерському обліку та звітності.

Визначення та реалізація регіональних пріоритетів розвитку іноземної інвестиційної діяльності сприятиме:

- вирішенню проблем нерівномірності територіального розміщення виробничого потенціалу;
- реалізації експортного потенціалу в пріоритетних для України сферах;
- розвитку регіональних форм інтернаціоналізації: прикордонна торгівля, вільні економічні зони тощо.

При організації робіт із залученням іноземного капіталу має бути вирішений ряд питань:

- 1) створення в країні сприятливого інвестиційного клімату та ефективною системою залучення іноземних інвестицій;
- 2) забезпечення різних стартових умов для вітчизняного та іноземного капіталу;
- 3) визначення гнучкої системи національних пріоритетів у ході залучення іноземних інвестицій;
- 4) скорочення часу на оформлення реєстраційних свідоцтв і отримання кредитів від нерезидентів в іноземній валюті;
- 5) забезпечення нормальних умов праці зайнятим на підприємствах з іноземними інвестиціями;
- 6) розробка підходів до визначення рівня участі іноземних інвесторів у розвитку відповідних галузей і регіонів.

Найбільші суперечності та проблеми розвитку спостерігаються у базових галузях та міжгалузевих комплексах України (паливно-енергетичному, машинобудуванні тощо). Тому подальше залучення іноземних інвестицій у базові галузі промисловості України сприятиме вирішенню цих проблем [104, 120, 102].

В експорті та імпорті послуг провідна роль (80 %) належить розвиненим країнам: США, Канаді, Великобританії, Франції, Німеччині, Японії. До них відносяться міжнародний та транзитний туризм, іноземний туризм, послуги банків і страхових компаній, послуги охорони здоров'я, навчання тощо. Широко розвиваються інженерно-консультативні послуги – “інжиніринг”. Найбільшого розвитку він одержав у галузі капітального будівництва.

Туризм є рекреаційний, науковий та діловий. Прибутки в Західній Європі у 1996 році становили 150 млрд дол. В Україні у 2001 році туристами були 12 млн чол., до нас приїхало 3,2 млн іноземних туристів. Прибутки склали 380 млн дол. і 1,2 млрд грн.

Отже, зовнішньоекономічні зв'язки України як незалежної держави необхідно реалізувати в повному обсязі, виходячи з потреб і можливостей національної економіки, а також завдань зовнішньої політики України (зовнішня торгівля, участь у міжнародному поділі праці, будівництво об'єктів за кордоном силами України та через співробітництво з іншими країнами тощо).

## **9.2. Економічні зв'язки України з країнами світу**

В Україні уже створено правову основу для практичного здійснення зовнішньоекономічної політики. Міжнародні зв'язки України здійснюються як у зовнішній торгівлі, так і в економічному, науково-технічному і культурному співтоваристві, міжнародному туризмі.

Високотехнологічні виробництва потребують створення нової, ринкової за змістом інфраструктури для ведення зовнішньоекономічного бізнесу як на території України, так і за її межами. Через те необхідно оволодіти арсеналом засобів ринкового регулювання, метою якого є створення у міжнародному вимірі конкурентоспроможної економіки. Конкурентоспроможність з досить широким спектром продукції та виробництв є підґрунтям для реалізації всіх інших цілей країни у сфері зовнішньоекономічних відносин на світовому ринку.

Державна підтримка високотехнологічних та наукомістких виробництв зумовлена тим, що до них іноземний капітал, іноземна фінансова допомога навряд чи прийдуть через побоювання сприяти країні у досягненні високого міжнародного рівня конкурентоспроможності продукції.

Високий ступінь конкурентоспроможності потребує не стільки лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, скільки кардинальної мікроекономічної реструктуризації. Україні необхідно шукати ефективні шляхи виходу на ринки високотехнологічних виробів, які обмежені не тільки формальними (методи експортного контролю), а й неформальними бар'єрами (транснаціональні фінансово-промислові структури, союзи тощо). Отже, потрібний певний час, поки відповідний продукт, навіть будучи технологічно сучасним, стане комерційно конкурентоспроможним на ринку товарів [120, с. 290].

У нинішніх умовах обсяг експорту України не відповідає можливостям товаровиробників і не забезпечує потреб країни у валютних надходженнях, зниженні рівня інфляції.

Майже 72,4 % експорту в Україні становлять сировина та матеріали. Зовнішня економічна діяльність України потребує докорінної перебудови. У товарній структурі вивозу переважають вироби чорної

металургії, залізна руда, кокс. Популярною стала форма бартерної основи у формі клірингу – заліку взаємних вимог і зобов'язань (безготівкові розрахунки). Основним напрямом зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення торговельно-економічного співробітництва з країнами Східної Європи та країнами, що мають українську діаспору.

За сучасних умов Україна налагоджує прямі зовнішньоекономічні відносини з багатьма країнами світу. Так, на кінець 1999 року її визнали понад 170 країн світу, 130 з них встановили з Україною дипломатичні відносини. За даними Мінстату в 1995 році Україна мала з країнами далекого зарубіжжя позитивне сальдо розміром 1,3 млрд дол. США. Основна частина експорту України припадає на Європу (49 %), Азію (39 %), Америку (8,3 %), Африку (4 %).

Досвід розвинених країн свідчить, що соціально-економічна система здатна відтворювати в значних масштабах сталі конкурентні переваги. Необхідність підтримання значної конкурентоспроможності покликала до життя новий тип господарського розвитку, при якому відносна рівновага галузевих і технологічних структур змінилася на постійну і динамічно послідовну реструктуризацію господарства.

Експортна орієнтація економіки та лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків потребують визначення існуючих переваг українських товаровиробників. Україна має всі можливості значно збільшити експорт хімічної та нафтохімічної продукції (аміаку, натрію, казеїну, ефіру, кислот, силікатів, пороху, фарбувальних речовин тощо).

У структурі експорту України найбільшу частку складає сировина, матеріали, товари народного споживання – 78,7 %, машини і устаткування – 10,3 %, інші товари – 2,1 %. Україна отримує з різних країн світу промислове устаткування, медичне обладнання, різні прилади, хімічні товари, каву, цитрусові. Найтісніші економічні зв'язки існують з Угорщиною, Польщею, здійснюються поставки донецького вугілля в Італію, Францію, Єгипет. Залізна руда вивозиться до Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії. До Великобританії з України надходить прокат чорних металів, до Німеччини експортуються феросплави, чорні метали, віконне скло, олія. З Німеччини імпортуються різні машини, промислове устаткування, прокат чорних металів. Українські машинобудівельники виготовили для США унікальний трансформатор на 500 тис. кВт, для Фінляндії – комплекс устаткування для атомної електростанції.

Проведений економетричний аналіз довів, що в Україні вплив динаміки реального курсу гривні на зовнішню торгівлю не був таким значним, як це прийнято вважати. Український експорт останніх років у КДЗ складався на 80–93 % із товарів виробничого призначення і

тільки на 7–20 % – із товарів кінцевого споживання. Це означає, що найбільш впливовим фактором розвитку українського експорту на сьогодні є динаміка рівня виробництва в країнах-імпортерах. Цей фактор є втричі впливовішим, ніж динаміка національного виробництва, хоча останнє і є другим за силою впливу фактором. Тобто, ми спостерігаємо аномальну різницю у силі впливу зовнішнього та внутрішнього попиту. Багатофакторний регресійний аналіз виявив цю негативну залежність ще в періоді, коли експорт українських товарів у країни далекого зарубіжжя зростав. І з цього випливає, що без активного і швидкого втручання держави в розвиток експортних галузей та їх структурну перебудову, уповільнення динаміки українського експорту в країни далекого зарубіжжя є неминучим. І це підтверджується даними про його зменшення в 1998–1999 рр.

Зв'язок експорту з реальним курсом гривні та паритетом купівельної спроможності в Україні виявився незначним. Найбільш впливовим серед цінових показників виявився індекс цін у країнах-партнерах, дещо в меншій мірі – індекс цін ринку України, представлений через індекс роздрібних цін: вплив першого індексу втричі сильніший, ніж другого. Це зумовлюється вузькістю внутрішнього ринку України, постійним зменшенням платоспроможного попиту на ньому.

Разом із тим слід відзначити, що аналіз середніх рівнів імпортного мита часто не відзеркалює реальний стан. Тобто він не враховує численних тарифних піків щодо українського експорту, які встановлюються в рамках антидемпінгових процедур. Частка експорту України, яка підпадає під антидемпінгові розслідування, постійно зростає і досягла в 1999 р. 35,1 % (проти 28,3 % в 1995 р.). При цьому антидемпінгові мита, як правило, встановлюються щодо України, як країни зі статусом неринкової економіки, на рівні, що практично забороняє імпорт на термін до 5 років.

Далі за силою впливу на розвиток українського експорту йдуть прямі іноземні інвестиції, а динаміка номінального курсу гривні посідає останнє (сьоме в нашому аналізі) місце. Відчутно він проявляється тільки при великих коливаннях курсу гривні, як це було, наприклад, у вересні–жовтні 1998 р. та восени 1999 р.

Висока імпортоємність українського експорту є однією з найважливіших причин досить слабого впливу динаміки валютного курсу на український експорт. Крім того, певна стихійність, випадковість і відсутність планомірної стратегії змін курсу гривні призводить до того, що девальваційні та інфляційні очікування суб'єктів зовнішньоторговельної діяльності значно зменшують позитивний вплив девальвації курсу гривні на виробництво експортних товарів.

Слід відзначити, що в географічній структурі експорту України останніми роками відбувалися важливі зміни в напрямку збільшення частки КДЗ (рис. 9.4).

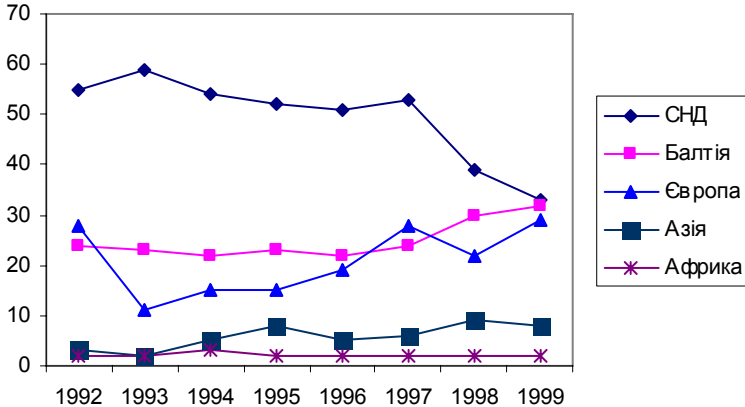


Рис. 9.4 – Динаміка часток окремих регіонів у структурі українського експорту

Така еволюція географічної структури присутності України на міжнародних ринках стала фактором різкого погіршення структури експорту України.

Загалом в останні роки майже всі фактори (крім курсу гривні), які визначали підвищення експорту в КДЗ, мали зовнішнє (по відношенню до економіки України) походження, а фактори, залежні від внутрішніх чинників розвитку України, спричиняли тільки зменшення експорту [32, 120, 104].

У 2000 р. експорт товарів та послуг збільшився на 18,8 % і склав 18,1 млрд дол., а імпорт відповідно – на 18,2 % і 15,3 млрд дол. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі зросло з 2,3 млрд дол. у 1999 р. до 2,8 млрд дол. у 2000 р. Ця позитивна динаміка стала потужним фактором загального зростання української економіки.

Збільшенню експортних поставок сприяла зовнішньоекономічна кон'юнктура, особливо з Росії, у торгівлі з якою експорт українських товарів зріс на 46,7 % і забезпечив 24,1 % від усіх експортних поставок.

Істотним фактором погіршення конкурентних позицій України на російському ринку стала тенденція до зниження курсу російського рубля відносно української гривні, що виникла в результаті фінансової

кризи в Росії в серпні 1998 р. Через те процеси переорієнтації попиту російських споживачів на товари національного виробництва завдали значного удару конкурентним позиціям українських товаровиробників на ринку Росії. В результаті цього в 1997 р. обсяг експорту в Росію зменшився на 1,93 млрд дол., тобто на третину, а в 1998–1999 рр. – ще відповідно на 25 та 17,5 %.

Слід відзначити, що відносний ступінь впливу на експорт в Росію з боку інших факторів ранжується іншим, ніж в КДЗ, чином: зміни обсягів виробництва продукції в Росії визначали 36 % сумарних змін українського експорту, відношення індексів роздрібних цін в Росії та в Україні – 22 %, динаміка обсягів виробництва продукції в Україні – 20 %, рівень митних тарифів в Росії – 12 %, курс гривні до рубля – 9 %. Привертає увагу і той факт, що між експортом у Росію та виробництвом товарів в Україні виявлено сталий негативний зв'язок. Це може означати, по-перше, що експорт у Росію є результатом “витіснення” української продукції з внутрішнього ринку під впливом обмеженого платоспроможного попиту на ньому, та, по-друге, можливо, більшим, ніж в середньому, зв'язком його з тіньовою економікою.

До 1999 р. виробництво продукції в Росії стабільно зменшувалося, що весь час негативно впливало на експорт товарів з України. Індекс роздрібних цін (інфляція) в Росії зростає більшими темпами, ніж в Україні, аж до IV кв. 1997 р., що сприяло зростанню цінової конкурентоспроможності українських товарів на російському ринку. Потім темпи були майже рівними, а з III кв. 1998 р. темп інфляції на Україні перевищив російський, що зменшувало цінову конкурентоспроможність, а отже – й експортні можливості України на ринку Росії. У результаті такої різноспрямованої динаміки розвитку експорту України в Росію та в КДЗ питома вага Російської Федерації в експорті України зменшилася за 1995–1998 рр. з 43,4 до 20,7 %.

З товарів, експорт яких скоротився в Росію, одні були переорієнтовані на ринки КДЗ (чорні метали та вироби з них, гумові вироби, взуття, меблі, кераміка тощо), другі позбавилися ринків збуту за межами України (агропродовольча та більшість хімічної продукції), треті вже завоювали ринки КДЗ значно більше ніж російський, тому зменшення їх експорту в Росію не мало для України великого значення (мінеральні продукти, шкіра, деревина).

У структурі експорту в Росію основне місце постійно займають чорні метали і вироби з них – понад 25 %, далі йдуть машини та устаткування, питома вага яких збільшилася за 1996–1998 рр. з 15,9 до 19,3 %, харчові продукти, хімічні товари, продукція тваринництва, транспортні засоби, пластмаси і гумові вироби, мінеральні продукти.

Таким чином, основними факторами зменшення в останні роки українського експорту до Росії є такі:

- зміни в зовнішньоторговельному законодавстві Росії, що в основному погіршували умови діяльності українських експортерів;

- зниження в Україні виробництва основних експортних товарів, що зумовлювало зростання витрат виробництва на одиницю продукції, а отже, зменшувало її конкурентоспроможність;

- посилення боротьби за російський ринок з боку третіх країн і втрата позицій Україною за деякими товарами (насамперед, енергоємними продуктами – металом, цукром, добривами), внаслідок нижчої конкурентоспроможності її продукції через високу енергоємність, не завжди належну якість, проблеми з дотриманням контрактних зобов'язань тощо.

Незважаючи на перелічені негативні тенденції за останні роки, при оцінюванні перспектив ми маємо виходити з того, що російський ринок завжди буде дуже важливим для України. Це зумовлюється тим, що йому притаманна ціла низка позитивних властивостей у порівнянні з альтернативними ринками, а саме:

- велика місткість російського ринку, що буде збільшуватися разом із виходом Росії з економічної кризи;

- відносно низький рівень транспортних витрат, що в поєднанні з територіальною близькістю (держава-сусід) збільшує цінову конкурентоспроможність при виході саме на цей ринок;

- відносно менш високі вимоги до якості продукції, що разом із наявністю в Україні та Росії принципової єдності систем стандартизації дозволяє Україні експортувати в Росію значно більшу частку готової продукції і продукції високих технологій (відповідно 18 і 28 %), ніж в інші країни світу (відповідно 9 і 10 %); для третини продукції України ринок Росії є визначальним;

- наявність давніх виробничих і торговельних зв'язків між українськими і російськими підприємствами; відсутність мовного бар'єру, що полегшує маркетинг української продукції на російському ринку.

Однак до негативних властивостей російського ринку слід віднести: незавершеність ринкових перетворень у Росії, значну залежність економічних процесів у Росії від політичних змін, певна ерозія науково-технологічного потенціалу (яка відбулася в цій країні в 1990-х рр.). Це означає, що орієнтація на ринок Росії не може мати безумовного характеру і повинна поєднуватися з більш активною диверсифікацією експортних ринків України [104, 32].

Позитивною є динаміка торговельних відносин з іншими країнами-членами СНД, насамперед – Азербайджаном, Казахстаном, Тад-

жикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном. Істотно збільшився експорт товарів у країни Євросоюзу, передусім Іспанію (37,9 %), Італію (39,1 %), Нідерланди (в 1,7 рази), Німеччину (32,4 %), Фінляндію (32,4 %), Францію (31,4 %), Швецію (в 1,7 рази), а також у Латвію (в 3,4 рази), Болгарію (29,9 %), Польщу (38,7 %), Румунію (в 2,2 рази), Чехію (33,5 %). В 1,7 рази зріс експорт у США та Канаду.

Прискореними темпами зростали експортні поставки продукції тваринництва (33,6 %) та харчової промисловості (30,9 %).

Поліпшилася товарна структура експорту за рахунок зростання поставок продукції фармацевтичної промисловості (37 %), пластмас та виробів з них (1,6 рази), машин та устаткування (47,5 %), електричних машин (49,5 %), засобів наземного транспорту (48,5 %).

За 2000 рік до країн СНД та Балтії було ввезено 59,2 % від загального обсягу імпорту в Україну, з інших країн – 40,8 % (у 1999 р. – відповідно 58,6 % і 41,4 %). Найбільше імпорту надходить з Російської Федерації – 41,7 % від загального обсягу імпорту, Німеччини – 8,1 %, Туркменістану – 6,8 %, Білорусі – 4,3 %, Казахстану – 3 %, США – 2,6 %, Італії – 2,5 %, Польщі – 2,2 %.

Майже 43 % від вартості імпорту припадає на мінеральне паливо, нафту та продукти її переробки (у т.ч. 23,8 % – природний газ). В Україну надійшло 6,6 млн т кам'яного вугілля, 5,8 млн т нафти сирової (у т.ч. з Російської Федерації – 3,9 млн т, Казахстану – 1,9 млн т), 59,2 млрд м<sup>3</sup> природного газу (у т.ч. з Російської Федерації – 39,3 млрд м<sup>3</sup>, Туркменістану – 17,8 млрд м<sup>3</sup>, Узбекистану – 2,1 млрд м<sup>3</sup>).

Поставки машин, устаткування та механізмів складали 13,9 %, – це на 25,9 % більше ніж у 1999 р.

Україна з Кременчуцького заводу поставляє вантажні автомобілі до Індії, Пакистану, Сирії. У 2001 р. на території України діяло понад 2,5 тис. спільних підприємств. За участю фірм США створено 120 СП, Німеччини – 40, Австрії – 22. Україна має приділяти велику увагу міжнародному туризму (приймає лише 250 тис. іноземних туристів). Резервом для надходження валюти до України є плата за транзитні залізничні, автомобільні, повітряні перевезення, транспортування нафти і газу (щороку 6 млрд дол.)

Експорт послуг відіграє важливу постійно зростаючу роль в структурі сучасного міжнародного обміну. На цьому фоні розвиток даного напрямку зовнішньої торгівлі України характеризується трьома несприятливими тенденціями:

1) загальна динаміка експорту послуг є нестійкою і за останні роки мала тенденцію до зниження;

2) за загальним рівнем валютних надходжень від експорту послуг (16–17 %) Україна відстає від багатьох європейських країн (для яких звичайним є рівень частки послуг в експорті – 20–25 %;

3) структура експорту послуг є монокультурною і відзначається вкрай незначною часткою тих видів послуг, які є найбільш динамічними у сучасному світі – послуг зв'язку, комп'ютерних, ділових, технічних послуг, послуг міжнародного туризму та ін.

Керуючись мотивами наповнення державного бюджету, було прийнято низку нормативних актів, які мали на меті збільшення бюджетних доходів, але одночасно суттєво погіршували б умови транзитних перевезень. Це стосується як уведення додаткових зборів (за проїзд автомобільними дорогами транспортних засобів, адміністративний збір у портах тощо), так і ряду постанов КМУ про надання митним органам фінансових гарантій щодо обов'язкової доставки підкацизних товарів до митниць призначення.

Прогнози більшості експертів сходяться на тому, що експорт російського газу до країн Західної та Центральної Європи у 2000–2005 рр. не зменшиться. Разом із тим транзит його через Україну скоріше за все скоротиться. Це пов'язано з бажанням керівництва РАО “Газпром” урізноманітнити шляхи надходження російського газу на європейський ринок, про що воно вперше заявило ще в 1994 р. З цією метою будуються газопроводи “Ямал–Західна Європа” (максимальна потужність 68 млрд м<sup>3</sup>/рік) і “Блакитний потік” (до Туреччини, максимальна потужність 16 млрд м<sup>3</sup>/рік), які розцінюються російським урядом як пріоритетні.

Тенденції в сфері транспортування російської нафти певним чином подібні до тенденцій, що мають місце в галузі транспортування російського природного газу: 95 % нафти нині надходять на експорт через транзитні території, але уряд РФ прагне транспортувати нафту, наскільки можливо, через власну територію і перевантажувати її у танкери в російських портах. З цією метою здійснюються проекти Балтійської трубопровідної системи, обхідного нафтопроводу Суходольна–Родіонівка в Ростовській області та ін. Через те українські АТ “Магістральні нафтопроводи “Дружба” та “Придніпровські магістральні нафтопроводи” вимушені будуть також працювати в умовах конкуренції і залучати до себе замовників, пропонуючи їм вигідніші умови транспортування. Існує й інший, хоча і більш спірний, шлях залучення російської експортної нафти до українських нафтопроводів – зробити російське АТ “Транснефть” співвласником українських магістральних нафтопроводів, у результаті чого для Росії стане значно менш вигідним нараховувати транспортні потужності на обхідних шляхах.

На відміну від особливостей транспортування природного газу Україні, дещо легше розширити коло замовників на транзит нафти внаслідок очікуваного збільшення її видобутку в Казахстані та Азербайджані. До розробки каспійських нафтових родовищ залучені фірми із 8-ми країн, і теоретично кожна з них може скористатися нафтопроводом Одеса–Броди. Збільшення транзиту нафти певним чином може компенсувати можливі втрати від скорочення транзиту природного газу. З цією метою слід якнайшвидше завершити будівництво нафтопроводу Одеса–Броди, встановити конкурентну ціну за транзитні послуги, пам'ятаючи, що альтернативний українському шлях транзиту може пролягати через Румунію і Болгарію.

Для підвищення експортного потенціалу української транспортної системи необхідно створювати конкурентоспроможні умови транспортування. Заходи, які мають вживатися в цьому напрямку, наступні:

- створення в місцях перевантаження товарів або поблизу транспортних вузлів транспортно-складських центрів. Такі центри можуть об'єднувати станції технічного обслуговування автомобілів, склади, готелі, вузли зв'язку, пункти обміну валюти тощо. На кордонах ці підприємства можуть стати об'єктами спільного з сусідніми державами інвестування;

- для безперешкодного транспортування транзитних вантажів велике значення має уніфікація стандартів та правил перевезень через територію України і сусідніх країн. Необхідно мінімізувати кількість випадків, коли внаслідок неузгодженості вимог до технічного стану транспортних засобів їм чиняться перешкоди під час руху. З цією метою доцільно налагодити постійний обмін нормативно-правовою документацією між транспортними відомствами країн, з якими межує Україна;

- велике значення для "швидкого" переміщення транзитних пасажирів і вантажів має чітка робота митниць. Особливо потребують поліпшення роботи митниці, які розташовані на міжнародних транспортних коридорах, де встановлені жорсткі вимоги щодо затримок транспорту. Для поліпшення роботи митниць доцільно поглиблювати їх спеціалізацію і широко впроваджувати комп'ютерні технології обробки вантажів.

У нинішніх умовах, коли бюджетні видатки на капітальне будівництво обмежені, до фінансування оновлення транспортної інфраструктури мають активно залучати кошти з інших джерел. Для здійснення фінансування без затримок і на належному рівні необхідно створити сприятливе інвестиційне середовище, яке залежить, у першу чергу, від досконалості законодавчої бази і високого рівня правового контролю і дисципліни.

Віддаючи належну увагу розвитку експортного потенціалу України в галузі транспортних послуг, необхідно вжити найактивніших заходів щодо диверсифікації структури експортних послуг. Це вимагає відповідних капіталовкладень в розвиток інфраструктури альтернативних видів послуг та застосування нових інституційних підходів у роботі цього сектору [32, с. 389].

Повномасштабна інтеграція України в європейський економічний та соціальний простір можлива лише за умови виведення національної економіки на траєкторію стійкого зростання через кардинальні структурні зміни та поглиблення курсу ринкових реформ, а також проведення активної і послідовної соціальної політики.

Реалізація цих завдань ускладнюється значним розривом у рівнях економічного та соціального розвитку України та держав-членів ЄС і навіть кандидатів на членство в ЄС з “першої хвилі розширення”, а також істотними структурними невідповідностями і деформаціями української економіки. У цьому контексті привертає увагу таке:

– за даними статистичної бази Світового банку, рівень валового внутрішнього продукту на душу населення в Україні складає (при обрахуванні ВВП за паритетом купівельної спроможності валют) лише 15,4 % від середнього рівня ЄС, а порівняно з країнами-претендентами “першої хвилі” – 34,8 %;

– за індексом людського розвитку, який складається в рамках “Програми розвитку ООН”, Україна посідає 78 місце у світі з показником 0,744, тоді як країна з найнижчим його рівнем в ЄС – Португалія (з показником 0,864) – 28-те, а 12 з 15 країн входять до першої двадцятки, маючи показники індексу в діапазоні 0,903–0,928;

– занадто велика залежність української економіки від експорту (його частка у ВВП за даними Держкомстату в 1999 р. складала 52 %); показник експорту на душу населення складає лише 4,9 % від середнього рівня в ЄС і 18,1 % порівняно з країнами-претендентами “першої хвилі”;

– за часткою прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у валовому утворенні постійного капіталу в Україні (що виглядає цілком пристойним показником на фоні відповідного індикатора по ЄС – 15,3 %) рівень продуктивності праці на душу населення в Україні не перевищує 2,3 % від середнього показника в ЄС та 8 % – країн-претендентів “першої хвилі”.

Україна має на сьогодні досить неоднозначні, суперечливі результати практично в усіх основних складових входження в єдиний економічний простір Євросоюзу – вільному русі товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

## ? Контрольні питання

1. **Форми зовнішньоекономічної діяльності України у співробітництві з іншими державами.**
  2. **Зовнішня торгівля України, шляхи її удосконалення.**
  3. **Чинники ефективного розвитку зовнішньої торгівлі.**
  4. **Іноземні інвестиції: напрями та форми інвестування.**
  5. **Інвестиційний рейтинг регіонів України.**
  6. **Створення спільних підприємств: сфери діяльності, проблеми становлення.**
  7. **Регіональні пріоритети розвитку іноземної інвестиційної політики.**
  8. **Україна в економічному просторі розвинутих країн.**
  9. **Динаміка розвитку зовнішньоекономічної діяльності України.**
  10. **Зовнішньоекономічні зв'язки України.**
- Інтеграція України у зовнішньоекономічне середовище.**

## **РОЗДІЛ 10. ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СНД**

### **10.1. Україна в співдружності з слов'янськими державами**

Труднощі етапу становлення державного суверенітету та корінних соціально-економічних перетворень привели країни СНД до розуміння стабілізуючої ролі взаємних зв'язків як найважливішої передумови виходу національних економік з глибокої кризи, забезпечення їх подальшого сталого розвитку й входу в нові ринкові умови. На сьогодні актуальними є вимоги зберегти виробничо-технологічні зв'язки, які існували раніше, і налагодити роботу спільних підприємств. Вони обґрунтовувалися наявністю єдиної мережі транспортних комунікацій та інформаційних систем з високим ступенем інтеграції науково-технічного потенціалу, спільністю технічних умов виробництва, єдністю використання стандартів, коопераційними зв'язками та іншими умовами.

Найважливішою формою економічного співробітництва з країнами близького зарубіжжя нині є взаємний обмін різними видами сировини, готової продукції та наукове співробітництво. Передбачено захист економічних інтересів України через встановлення митного кордону з країнами СНД. Підписано угоди з Росією, Білоруссю про зовнішньоекономічну діяльність. Україна вивозить до країн СНД кам'яне вугілля, чавун, сталь, прокат чорних металів, сірку, цемент, сіль, промислове устаткування, автобуси, тепловози, екскаватори, автомобілі, трактори, комбайни, цукор, масло, м'ясо, фрукти.

Економічна політика країн СНД характеризується як загальними для ринкових перетворень складовими (лібералізацією цін і зовнішньоекономічною діяльністю, досягненням конвертованості національних валют і приватизацією державної власності), так і елементами, які відображають специфічні прагнення нових держав (послабити свою залежність одна від одної, насамперед, у сировинній, продовольчій і військовій галузях, а також у галузях промисловості, задіяних раніше в програмах дублювання виробництв).

Реалізація цієї економічної політики супроводжується і негативними явищами: приватизація власності породила некерованість і безвідповідальність в економічній сфері і розвіяла надію на швидку реалізацію ринкових стимулів у підприємницькій діяльності, лібералізація цін зумовила не вигідність багатьох коопераційних зв'язків, а лібералізація зовнішньоекономічної діяльності та валютної політики виявили неконкурентоспроможність більшості виробництв і цілих галузей легкої, харчової промисловості, машинобудування. Як наслідок –

скорочення ВВП і втрата державою можливості виконувати свої управлінські функції, особливо в соціальній сфері.

Україна займає друге місце за загальним обсягом ВВП серед країн СНД і сьоме – за його величиною на одного жителя.

Економічне співробітництво країн СНД має здійснюватись в подальшій економічній взаємоінтеграції при збереженні політичної незалежності країн. Таким чином, реалізація цієї принципової моделі слугуватиме вдосконаленню економічних відносин країн СНД. Для цього необхідна система колективних скоординованих заходів у межах Співдружності, що ґрунтується на принципах рівноправності, взаємної вигоди, взаємної зацікавленості у спільному виході з економічної кризи. У системі цих заходів мають бути взаємопогоджені нормативні акти, які б визначали торговельно-економічні відносини, режими найвищого сприяння, порядок функціонування грошової та валютно-кредитної системи тощо.

Нині найбільш реальною є теза про те, що необхідно докласти максимум зусиль для того, аби СНД функціонувала як регіональне об'єднання пострадянських держав, котрі мають спільні інтереси. Дійсна інтеграція економічного простору пострадянських держав, нова структура зв'язків і склад учасників більш реально визначаються лише на основі взаємної вигоди, розвитку ринкових відносин як усередині держав, так і між ними. Прискорювати ж дії з інтеграції – означає насамперед, приректи себе на невдачу, демонструвати перевагу політичних, військових та інших інтересів над економічною діяльністю.

СНД не вистачає єдиної провідної ідеї, вона не є співдружністю ні цінностей, ні інтересів. У міру зміцнення власної державності інтереси й політика держав-учасниць розходяться все далі, в галузі зовнішньої політики й політики безпеки так само, як і в зовнішньо-економічних зв'язках. Довіра до СНД і зв'язки всередині її дедалі більше втрачаються ще і тому, що не досягнуто серйозного успіху у вирішенні національних конфліктів (Придністров'я, Абхазія, Нагірний Карабах).

Особливе місце у Співдружності, враховуючи орієнтацію на Захід, Росія та інші країни надають Україні. Інколи Росія навіть йде на політичні та економічні поступки, бо знає, що без України як найбільш вагомого партнера СНД була б неповноцінною.

Понад 72 % наших поставок отримує Росія. Основним споживачем є Центральний район Росії, на який припадає майже 3/4 вивозу продукції з України. Значними споживачами залізної і марганцевої руди, чорних металів з України є Поволжя, Північний Кавказ. Певна кількість чорних металів (прокату) вивозиться з України до Санкт-Петербурга, Білорусі, Молдови; цукор – в усі країни СНД (за винятком

Молдови); масло, м'ясні та ряд консервних продуктів – здебільшого в Росію [102, 104].

В Україну з інших країн СНД найбільше ввозить Росія – 70 %. Це нафта, ліс, папір, деякі марки чорних і кольорових металів, машини, устаткування та інша продукція. Білорусь постачає трактори, вантажні автомобілі, міндобрива, ліс, папір; Казахстан – кольорові метали, шкірсировину, кольорові метали; Молдова – продукцію приладобудування, виробничої і консервної промисловості, килими, виноград; країни Східної Азії – газ, бавовну, кольорові метали, тканини, каракуль; країни Закавказзя – нафту, автомашини, алюмінієвий прокат, чай, фрукти, вино, тютюн; держави Балтії – електротовари, трамваї, пральні машини, холодильники, радіоприймачі, мікроавтобуси, рибу, рибопродукти, трикотажні і галантерейні вироби.

Крім того, специфіка переходу України до ринку зумовила і низку своєрідних форм реалізації загальносвітових тенденцій. Вони визначаються економічними зв'язками у межах СНД, стартовим полем переходу України до ринку, тривалими і короткотерміновими факторами національного економічного життя.

Україна стала центром, навколо якого групуються держави, з тих чи інших причин не зацікавлені у сприянні інтеграційним процесам в СНД або тих, що бажають дистанціюватись від Росії в економічному чи політичному плані. Міжнародні зв'язки України здійснюються як у зовнішній торгівлі, так і в економічному, науково-технічному й культурному, військово-стратегічному співробітництві, в міжнародному туризмі та інших формах.

Політична й географічна близькість до пострадянських держав, підкріплена угодами СНД майже з усіх глобальних питань багатостороннього співробітництва, зумовлює орієнтацію української зовнішньої торгівлі на ринки саме цих країн. Втім, роки існування СНД засвідчили, що Співдружність у передбачуваному вигляді остаточно так і не відбулася, оскільки її координуючі органи практично не мали впливу на розвиток економіки країн-учасниць. Елементи інтеграції виникали переважно за рахунок двосторонніх угод.

Пріоритетними завданнями Кабінету Міністрів у 2002 році стало: остаточне вирішення питань, що стосуються вступу України до СОТ, реалізація положень Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС, поглиблення економічних відносин з Російською Федерацією та США. Обсяг українського експорту збільшився у 2001 році на 4–5 %. Особлива увага приділялась стимулюванню експорту товарів з високим рівнем доданої вартості та наукоємкості, а також послуг, гармонізації інтересів імпортерів і експортерів, забезпеченню збалансованості платіжного балансу України.

Не потребує доказів той факт, що Росія є головним торговельним партнером України (37 % всього обігу). Проте з кожним роком цей показник знижується, здебільшого через перепони, які чинить Росія на шляху взаємних потоків товарів. Можна згадати й імпортне мито на цукор, тютюн, крохмальну патоку, нафту (з 1999 р. удвічі) і нафтопродукти, скраплений газ, папір, діє заборона на імпорт спирту. Росія продовжує застосовувати ПДВ на експорт товарів, у тому числі і з України.

Водночас помітно збільшується кількість товарів, які Росія вилучає з переліку товарів режиму вільної торгівлі. Так, у 1998 р. найменувань було 69, а на 2000 р. – 230. Якщо в цій галузі немає взаємної зацікавленості в економічній співпраці, якщо кожна країна, виходитиме лише із своїх власних інтересів, то перспектив для СНД немає.

Зважаючи на те, що зовнішня торгівля України недостатньо структуризована (мала кількість торгових представництв, торгових домів та іншого виду зовнішньоторгових організацій), а також відсутній досвід й недостатнє кадрове забезпечення, прогнозований загальний обсяг експорту України в країни СНД становить близько 7 млрд дол.

Україна виготовляє велику кількість наукоємної, складної промислової продукції, яка може успішно конкурувати з товарами розвинених індустріальних країн, – це літаки, автомобілі, тракторні комбайни, різного призначення судна, турбіни, засоби зв'язку, електроніка, радіо- і телеапаратура тощо.

До того ж, варто зважити на так званий “російський слід” на цих ринках. Адже саме з Росією асоціюється колишній СРСР, саме Росії відійшли зовнішньоторгові й дипломатичні інфраструктури, саме вона набагато активніше діє на них. Тому на будь-які світові ринки ми повинні виходити з конкурентоспроможною продукцією, а не шукати невибагливих споживачів.

Закономірні і природні тенденції розвитку зв'язків як у межах СНД, так і зі світом у цілому за умов реформ та економічних перетворень на всьому просторі Співдружності на практиці призводять до деякого “забігання наперед” і певного послаблення співробітництва у межах СНД. Все це впливає на стабільність економічного становища держав, призводить до скорочення товарообігу на ринку СНД, коли зростають експортно-імпортні операції з країнами світу.

Як показав аналіз, на основі стабілізації темпів зростання Російської економіки та інших країн СНД (основних торгових партнерів), Україна поступово буде стверджуватися в світовому економічному просторі.

Країни СНД постійно підтримують культурні зв'язки: триває обмін мистецькими колективами, здійснюються гастролі відомих театрів, проводяться Дні культури і мистецтв тощо.

Унікальне геостратегічне положення і роль України як активного продуцента безпеки на континенті дають вагомі підстави для неї стати у майбутньому одним з головних транспортних і комунікаційних перехресть, зокрема, це стосується магістральних нафтопроводів, оскільки саме Україна має найвищий транзитний коефіцієнт у Європі. Наша країна має для цього все необхідне: високопрофесійних спеціалістів, розвинену мережу залізничних та автомобільних шляхів, достатню кількість суден і портів. Проте Верховна Рада України ще не прийняла ряд законодавчих актів, котрі б могли створити умови роботи для українського транспорту, і саме тому Україна втрачає щороку сотні мільйонів доларів.

Отже, важливий вектор зовнішньої політики України пролягає через розвиток співпраці з державами СНД, Балтії і Західної Європи. Україна утвердила себе повноправним суб'єктом Європейського та світового співтовариства, здобула міжнародні гарантії безпеки, уклала договори про дружбу і співробітництво з усіма сусідніми країнами, стала важливим фактором стабільності на європейському континенті. Вона показала світові приклад ядерного роззброєння, добровільно відмовилася від третього у світі за потужністю ядерного арсеналу. Свою стабільність, передбачуваність і прагнення розвивати добросусідські відносини Україна засвідчила, уклавши Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Російською Федерацією, Хартію про особливе партнерство з НАТО та ряд інших, не менш важливих міжнародних договорів та угод [102, с. 546].

## **10.2. Перспективи розвитку і удосконалення зовнішньоекономічних зв'язків**

Спробувавши без особливих успіхів самостійно пробитися на світові ринки, країни пострадянського простору знову повернулися обличчям одна до одної. Співробітництво в межах СНД дало змогу досить швидко заповнити правовий вакуум у відносинах між ними. Було укладено багато угод між державами і створено особливі підструктури – Союз Росії та Білорусі, Митний і Центральноазійський економічний союзи, ГУУАМ – альянс Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану і Молдови як консультативний орган. У стратегічному партнерстві держав цього альянсу, поряд з геополітичними міркуваннями, координація торгово-економічного співробітництва в рамках ГУУАМ дає змогу Україні отримувати нафту з Азербайджану, прокласти зручний маршрут для її транспортування; Грузії, Україні та Молдові мати доступ до альтернативних джерел енергоресурсів і стати

важливою ланкою в їх транзиті. На підставі цього можна стверджувати, що СНД поступово перетворюється на багаторівневий блок з різним ступенем участі окремих країн в інтеграційних процесах. Через це показники торгівлі Росії з членами Співдружності у кілька разів поступаються обсягам її економічно-торговельного співробітництва з іншими країнами світу.

З усіма державами СНД Україна встановила нульові ставки митних зборів, як це й записано в угодах. Обмеження стосуються лише деяких груп товарів з 140–200 найменувань в торгівлі з Росією, Білоруссю, Казахстаном та Узбекистаном. Ці обмеження обумовлені у відповідних протоколах.

Тому сьогодні, насамперед, стоїть питання про інтеграцію на економічних засадах у межах зони вільної торгівлі. Саме таку ініціативу України було закладено до відповідної угоди від 2.04.1999 р. За умови її ратифікації унеможливиться запровадження одностороннього експортного та імпортного мита і гармонізуватиметься вплив ПДВ на зовнішню торгівлю усіх членів Співдружності. Це приблизно на 80 % відповідає нашим стратегічним інтересам. Адже скасування ПДВ з імпортованої в Україну російської сировини означає зменшення ціни готової вітчизняної продукції, адже ці ресурси становлять у ній досить значну частку. Однак вирішення цього питання потребує величезних зусиль при його лобюванні – створення повноцінної зони вільної торгівлі, зокрема, на теренах СНД, є насамперед, усвідомленим політичним кроком і вимагає дотримання твердого політичного курсу.

У ряді країн СНД виникли настрої на користь розроблення спільних механізмів протидії негативним тенденціям у зовнішньо-економічній сфері, зокрема, реалізується ідея створення багатостороннього клірингу (системи безготівкових розрахунків).

Доцільне також використання лізингу як додаткового й перспективного договірно-правового інструменту поживлення економіки та інтеграційних процесів в економічному просторі СНД. Ринок лізингових операцій тут оцінюється експертами як надзвичайно місткий і здатний забезпечити значні доходи його учасникам, а також відчутний соціальний ефект. Міждержавний лізинг сприятиме оптимальному взаємному проходженню продукції всередині країн СНД і створить сприятливі умови для підтримання платоспроможного попиту на неї.

Нині в рамках СНД для нових незалежних держав реально прийнятною і дієвою є інтеграція за “інтересами”. Цьому сприяють і основоположні документи СНД. Вони не наділяють це міжнародно-правове об'єднання повною мірою або його окремі виконавчі органи національними повноваженнями, проте визначають дієві механізми реалізації прийнятих рішень. Форма участі держав у Співдружності прак-

тично не покладає на них ніяких зобов'язань. Відповідно до правил процедури Ради глав держав і Ради глав урядів СНД, будь-яка держава, що входить у неї, може заявити про свою незацікавленість у тому чи іншому питанні і це не розглядається як перешкода для прийняття рішень, а дає змогу кожній державі вибирати форми участі в Співдружності та напрями співробітництва.

Значна відмінність у рівнях соціально-економічного розвитку держав, напрями і темпах економічних й політичних реформ, зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних орієнтацій, неврегульовані міждержавні й міжнаціональні конфлікти стоять на заваді інтеграційних процесів в СНД. На пострадянському просторі поки що немає тих стимулів, які були притаманні та привели до успіху інтеграцію держав у рамках Європейського Союзу.

Одним з основних чинників впливу на інтеграційні процеси в СНД є різне розуміння мети й завдань створеного об'єднання пострадянських держав, доцільність самої інтеграції основних принципів і темпів її реалізації в різних сферах діяльності. Аналіз офіційних документів та висловлювань керівників держав-учасниць з проблем розвитку інтеграційних процесів у Співдружності допомагає уявити спектр інтересів і уподобань, прогнозувати перспективи існування та розвитку цього регіонального об'єднання держав.

Україна розглядає Співдружність як консультативний орган, і відкидає спроби зробити його наддержавним, вважаючи, що в межах СНД вона не змогла вирішити жодної проблеми, тому надає перевагу розвитку відносин на двосторонній основі. При цьому Україна виступає проти угруповань усередині Співдружності, проти політики "різних швидкостей" в інтеграційних процесах, за створення зони вільної торгівлі. Вона також продовжує курс на інтеграцію з країнами Європейського Союзу. Всередині Співдружності і далі існуюватимуть об'єднання окремих держав з більш тісними інтеграційними зв'язками. При цьому важливо, щоб їх мета і завдання не вступали в суперечність із спільними цілями і завданнями Співдружності, особливо в економічній та гуманітарній сферах, у боротьбі із злочинністю і наркобізнесом, захисті навколишнього природного середовища.

Отже, створення зони вільної торгівлі є одним з найтриваліших явищ в історії СНД. Ще в жовтні 1994 р. глави держав Співдружності, засвідчивши своє бажання діяти у спільному економічному просторі, підписали відповідну угоду. Втім, дуже швидко ідеї економічного прагматизму взяли гору над тими, які сподівалися цією угодою зцементувати не міцний ще фундамент Співдружності.

Створення зони вільної торгівлі передбачає реалізацію країнами СНД комплексу відповідних заходів. Невиконання хоча б одного з них

поставить під загрозу успіх усього проекту. Цей процес має деякі об'єктивні причини і пов'язаний з певними труднощами. Головним є те, що держави СНД переживають системну соціально-економічну кризу, в них відбуваються реформування економічних і суспільних відносин, утвердження демократичних основ управління. Держави СНД значно відрізняються одна від одної за структурою економіки і ступенем її розвитку. У значній частині свого експорту вони виступають як конкуренти стосовно одна одної на зовнішніх ринках, про що свідчать, наприклад, складні переговори про придбання або транспортування через Росію нафти із Азербайджану і Казахстану, природного газу із Туркменістану.

Скорочення взаємної торгівлі між країнами СНД і вибір торговельних партнерів зумовлюються такими чинниками, як великі відстані перевезень та високі залізничні тарифи. Саме з цих причин нині продукція із Казахстану, Киргизстану або Узбекистану для України коштує в 1,5 рази дорожче ніж аналогічна із Польщі, Угорщини та Німеччини.

У торгівлі з країнами СНД Україна має від'ємне сальдо балансу на продукцію виробничо-технічного призначення, а структура українського експорту є неефективною.

Україна експортує до країн СНД кам'яне вугілля, чавун, сталь, прокат чорних металів, залізну й марганцеву руди, самородну сірку, цемент, сіль, промислове устаткування, автобуси, тепловози, екскаватори, автомобілі, трактори, сільськогосподарську техніку, продукцію хімічної промисловості, цукор, масло, м'ясо, фрукти, консерви тощо. У загальному обсязі вантажів, які щороку вивозять з України до СНД, найбільшу частку становлять коксівне вугілля і чорні метали. Більше 70 % цієї продукції одержує Росія.

Динаміка розвитку експортно-імпортних потоків у регіоні СНД істотним чином буде залежати від того, чи вдасться на практиці реалізувати досягнуті домовленості про створення на багатосторонній основі зони вільної торгівлі (ЗВТ) в рамках Співдружності. Причому слід зважити на далеко неоднозначний вплив цього процесу, на розвиток торговельних відносин з КДЗ. Швидке створення ЗВТ, без обмежень і вилучень, може розглядатися як оптимістичний варіант для розвитку торговельних відносин з Росією та іншими країнами СНД. Разом з тим, створення ЗВТ в рамках СНД може призвести до деякого відхилення торгових потоків від напряму КДЗ. Найбільш ймовірний варіант виходить з того, що ЗВТ у відносинах з країнами СНД буде створюватися поетапно і досить повільно, виходячи з того, що повне вилучення існуючих обмежень та вилучень з режиму вільної торгівлі поки що не повністю відповідає економічним інтересам Росії, яка знає при цьому відчутних втрат у короткостроковому періоді.

Відповідно до політики Світової організації торгівлі (СОТ), спрямованої на лібералізацію світової торгівлі і зменшення рівня як тарифних, так і нетарифних її обмежень, незабаром має розпочатися новий раунд багатосторонніх торговельних переговорів (“раунд тисячоліття”). Його результати будуть справляти неоднаковий вплив на економіку України – в залежності від того, чи зможе Україна домогтися на прийнятних для неї умовах вступу у СОТ. У випадку швидкого позитивного вирішення цього питання Україна зможе стати активним учасником нового раунду переговорів і впливати на його домовленості. Такий варіант є найбільш сприятливим з точки зору поліпшення умов доступу українських товарів на міжнародні ринки. У випадку позитивного, але відкладеного у часі на 2–3 роки вступу до СОТ, полегшення умов доступу на зарубіжні ринки відбуватиметься у більш помірному обсязі. Навпаки, за відсутності в середньостроковому терміні позитивного вирішення проблеми вступу до СОТ, розрив між рівнем більш ліберального торгового режиму між членами СОТ та менш ліберального режиму їх торгівлі з нечленами СОТ збільшиться. Це в цілому призведе до відносного погіршення умов доступу України на ринки країн-членів СОТ.

Тому майбутнє СНД не може не зачіпати інтересів таких двох великих країн, як Україна й Узбекистан, між якими підписано Договір про економічне співробітництво на 10 років. Узбекистан – наймолодший член ГУУАМ. Головна продукція, що надходить з Узбекистану – бавовна. Україна відправляє в Узбекистан метал, труби, медичні препарати, вогнетривкі матеріали, феросплави та військову техніку.

Стратегічне партнерство налагоджується між Україною та Азербайджаном, адже він належить до альтернативних джерел постачання нафти в Україну. Українсько-азербайджанська правова база налічує майже 60 документів. Азербайджан зацікавлений у транспортуванні нафти на Захід через використання Одеського нафтотерміналу та нафтопроводу Одеса–Броди. Він також експортує в Україну алюмінієвий прокат, тютюн, фрукти, вино.

Тісне співробітництво існує між Україною та Грузією. Обидві країни визнають особливу перспективність розвитку та поглиблення партнерства в рамках Балто-Чорноморського співробітництва і станом функціонування ГУУАМ, забезпечення програм формування транспортного коридору Європа–Кавказ–Азія, транспортування каспійської нафти в Європу, функціонування поромної переправи Іллічівськ–Поті.

Слід зазначити, що позитивне сальдо торговельного балансу України з Грузією є значним. Україна експортує в Грузію прокат чорних металів, промислове обладнання, металорізальні верстати, товари широкого вжитку, цукор, спирт, борошно; Грузія до України – руди

кольорових металів, тканини, вино, цитрусові, виноград, сухофрукти, чай. У Тбілісі успішно функціонує українська школа ім. М. Грушевського.

Останнім часом налагоджується співробітництво між Україною і Туркменістаном, який за запасами газу займає перше місце серед середньоазійських країн. Головна проблема доставки туркменського газу в Україну – транспортування його найкоротшим шляхом. Росія запропонувала найдовший з трьох можливих маршрутів по її території, а визначені нею тарифи транспортування енергоносіїв роблять цей транзит невідповідним. Україна зацікавлена також в імпорті туркменської бавовни, каракулю і килимових виробів; вона зобов'язується, у свою чергу, поставляти гірничодобувне обладнання, сільськогосподарські продукти та іншу продукцію.

Добросусідські відносини встановилися між Україною і Молдовою. Україна допомагає Молдові в переговорному процесі відносно врегулювання конфлікту в Придністров'ї, адже на лівобережжі Дністра і на півночі республіки проживає багато українців. Молдова займає одне з провідних місць в СНД за виробництвом винограду, напоїв з нього, фруктів, консервів, ефірної олії тощо. Звісно, ця продукція потрапляє на український ринок. З промислових товарів Молдова постачає продукцію приладобудування, килими та інші вироби, Україна в Молдову – енергоносії, продукцію машинобудування та сільського господарства.

Між Україною і Таджикистаном укладено угоду про співробітництво в алюмінієвій промисловості. Україна постачає глинозем для Таджикиського алюмінієвого комбінату (з Миколаївського глиноземного заводу), а Таджикистан – бавовну Херсонському бавовняному комбінату. Україна постачатиме сюди також гідроенергетичне обладнання, сільськогосподарські машини. Уряд Таджикистану розглядає можливість створення спільного підприємства з виробництва та реалізації української сільськогосподарської техніки, а також машинно-технологічних станцій (МТС), що надаватимуть її в лізинг.

Обсяги торгівлі України в межах СНД мають тенденцію до зниження: лише за 10 місяців 1999 р. порівняно з таким же періодом 1998 р. вони зменшилися з 9,434 млрд дол. до 6,334 млрд дол., з Росією – відповідно показники становлять 7,681 і 4,809 млрд дол. Цей процес почався ще з 1997 р. (табл. 10.1).

Умовна економія в торгівлі з країнами СНД за рахунок перевищення світових цін над цінами ввезення-вивезення досить помітна. При рівні світових і внутрішніх цін, який склався, Україні економічно вигідно мати з країнами СНД від'ємне торговельне сальдо, тобто закуповувати продукції більше, ніж продавати, оскільки значну частину цієї величини становлять нафтопродукти.

Таблиця 10.1

**Обсяги зовнішньої торгівлі товарами України з країнами СНД, млн дол.**

Країна	Експорт			Імпорт		
	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.
Азербайджан	88,3	87,6	89,9	30,8	47,0	27,7
Білорусь	722,5	825,5	548,0	384,5	391,4	352,9
Вірменія	25,2	10,7	8,4	4,0	8,1	4,5
Грузія	183,2	49,4	31,5	3,8	7,7	7,8
Казахстан	90,9	93,7	89,7	243,6	403,6	345,7
Киргизстан	8,1	4,3	12,3	9,6	8,7	10,6
Молдова	237,8	294,4	180,4	72,6	73,8	51,1
Росія	5577,4	3723,0	2905,5	8816,6	7837,9	7064,3
Таджикистан	19,1	84,5	76,0	8,4	2,5	1,4
Туркменістан	274,0	176,6	121,1	1541,2	972,3	1,3
Узбекистан	178,7	235,9	139,5	60,8	126,4	29,7
Всього по СНД	7405,2	5585,6	4202,3	11175,9	9879,4	7897,0

У зовнішньоекономічних зв'язках України з державами СНД використовується така форма економічного співробітництва, як кредити. Значний інтерес для іноземних інвесторів становлять такі галузі народного господарства, як торгівля, харчова промисловість, машинобудування і металообробка, чорна й кольорова металургія, легка та хімічна промисловість, промисловість будматеріалів та будівництво.

Українські підприємці вкладають гроші переважно в економіку Росії (в підприємства хімічної, машинобудівної, металообробної, паливної промисловості та внутрішньої торгівлі). Нині на території України діє понад 2,2 тис. спільних підприємств за участю країн СНД, переважно Росії та Білорусі. Так, у межах українсько-російського співробітництва в Україні організовано складання автомобілів "Волга" та "Газель", створено СП "Газтранзит" з розвитку нових газотранспортних магістралей, завершено роботу із створення літака АН-70, а також завершується робота над проектом "Морський старт". В Україні виробляється значна кількість сільськогосподарської техніки, яку можна поставляти в усі країни СНД. За участю білоруського капіталу діють підприємства: ВО "Томсільмаш" і ВАТ "Тернопільський комбайновий завод", "Атлант-Україна" за участю Мінського заводу холодильників, підприємство "Свролуч", що виробляє наручні годинники з комплектуючих АТ "Мінський годинниковий завод", котре створено в Сімферополі.

Проводиться робота з організації низки спільних підприємств із складання різних видів продукції, зокрема автобусів ЛАЗ міського типу на базі Лідського дослідного заводу "Неман", тракторних дви-

гунів на базі заводу “Київтрактордеталь”, з Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона та ін.

Між Україною та Росією в 1999 р. підписано широкомасштабний договір. Триває співробітництво в електроенергетиці, літакобудуванні. Проте існує проблема боргів: Україна заборгувала Росії за нафту і газ, а Росія і окремі російські підприємства – машинобудівним заводам та АНТК ім. Антонова у фінансуванні спільної програми. Нині має домінувати прагматичний і разом з тим вигідний і справедливий для країн Співдружності підхід, коли є намір розв'язувати проблеми на користь обох сторін, а не за рахунок сусіда.

Крім того, між Україною і Росією існує проблема використання Чорного та Азовського морів, делімітації морських кордонів і зон рибальства, охорони цих морських басейнів від забруднення.

Великим лихом для народів і економіки України, Білорусі та Росії стала Чорнобильська катастрофа. Однак найгірше доводиться Україні, бо вона мусить самотужки вибиратися з цієї біди. Хоча Росія як правонаступниця СРСР мала б надати їй допомогу у розв'язанні проблеми закриття ЧАЕС, проте реальних кроків з її сторони не робиться.

Отже, одна з головних причин стимулювання інтеграції держав Співдружності – необхідність забезпечити їх воєнну безпеку. У зв'язку з цим особливого значення набуває інтеграція у сфері оборонної індустрії у спільних взаємовигідних і конкурентоспроможних розробках, виробництві озброєнь і військової техніки, що відповідають сучасним вимогам. Відомо, що координація підприємств ВПК СРСР була дуже тісною, але його потенціал зосереджувався переважно в Росії: із 55 тис. оборонних підприємств, конструкторських бюро і науково-дослідних інститутів в Росії було 73 %, в Україні – 14 %. Як бачимо, найбільш масштабними операційні зв'язки були між Росією та Україною, частково вони збереглися і тепер [32, 102].

### **10.3. Українсько-російські відносини в системі регіональної економічної інтеграції**

Після здобуття незалежності колишніми радянськими республіками, починаючи з 1991 року та до кінця 1995 року, Україна не мала чіткої лінії як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. Даний етап відзначався встановленням двосторонніх відносин між новими державами у рамках Співдружності незалежних держав, Статут якої Україною не підписаний до сьогодні і внаслідок чого вона юридично не є членом Співдружності. Інерційного характеру зазнала й спроба домогтися багатосторонніх домовленостей про регіональну економічну інтеграцію в рамках СНД. Договір про Економічний союз з'явився

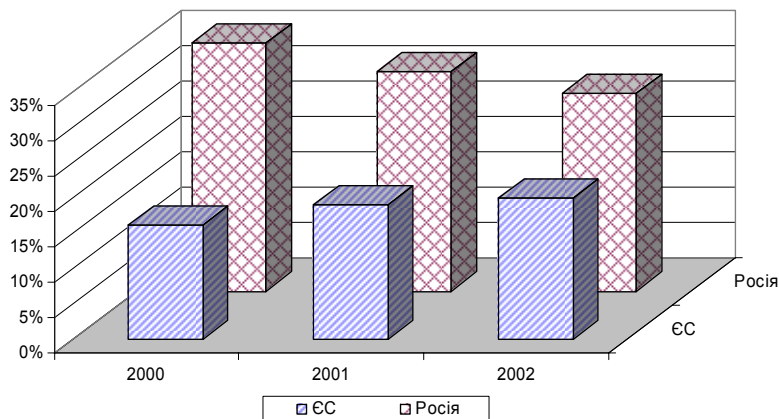
лише у 1993 році, а в подальшому, у 1994 році, була підписана Угода про зону вільної торгівлі, яка до теперішнього часу не ратифікована Російською Федерацією.

Починаючи з 1995 року, на терені СНД з'являється ряд об'єднань, таких, як Економічний союз Центральної Азії (1995 р.); Митний союз у складі Росії, Білорусі, Казахстану і Киргизстану (ЄврАзЕС); ГУУАМ, до якого входять з 1996 року Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова, а з 1999 року – Узбекистан. Разом з офіційними заявами про тісне співробітництво, вищеназвані країни стають у певній мірі конкурентами, оскільки мають однорідні економіки. Щодо України і Росії, то тут конкурують металургійний комплекс, автомобільна галузь, сільське господарство, харчова промисловість. Фактично конкурують частини одного цілого, які не пристосувалися не лише до світової конкуренції, а й до економічної конкуренції взагалі. За відсутності чіткої економічно обґрунтованої державної позиції щодо міжнародної кооперації Україна втрачає безліч реальних вигод.

За структурою торговельні угоди містять безліч положень, які лобіюють, переслідуючи комерційні інтереси окремих галузей. І тут часто вступають в силу антидемпінгові розслідування, які виконували ті чи інші замовлення. Внаслідок цього йде постійне зменшення частки Росії в зовнішньоторговельному обороті України. Так, з 1996 до 2002 року питома вага Росії в товарообігу України зменшилася майже на 17 %, а в експорті – на 22 % (рис. 10.1).

Найбільший резонанс викликало запровадження Україною ввізного мита на російські автомобілі, в результаті чого ціни на них зросли майже на 30 %, внаслідок чого частка російських автомобілів зменшилася з 54 % до 37 %.

На сьогодні введені обмеження взаємного імпорту призвели до переорієнтування виробників обох країн на нові ринки збуту. 2002 рік було оголошено роком України в Росії, що є певним культурним та політичним кроком двох країн назустріч одна одній. Зовнішні ініціативи Росії спрямовані не тільки на задоволення комерційних інтересів окремих груп, а й на позиціонування себе як альтернативної США світової сили. Протягом останніх років частки двосторонньої торгівлі у зовнішньоторговельному обороті України й Росії продовжують падати з орієнтацією на інші ринки. Але ж для Росії, як для нового лідера, це означає, що вона ще не володіє до кінця лідерством, оскільки не має загальної стратегії безпеки і розвитку для регіону. Разом з тим, українсько-російські відносини потребують певного удосконалення, яке полягає у наведенні порядку у рамках уже існуючих домовленостей. Росія може відмовитися від деяких економічних інтересів і встановити контроль функціонування зон вільної тор-



**Рис. 10.1 – Частка Росії та ЄС у зовнішньоторговельному обороті України**

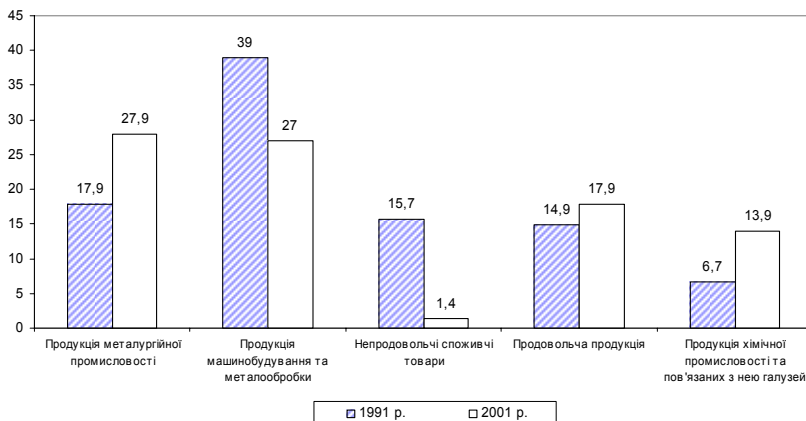
гівлі в рамках СНД. Однак ця думка навряд чи має позитивну перспективу і підтримку з боку Російської Федерації.

Інший варіант полягає у створенні єдиного економічного простору, заяву про створення якого було зроблено президентами Росії, України, Білорусі і Казахстану у лютому 2003 р., створення наддержавного органу і введення єдиної валюти.

Однак це полягатиме у відмові від вступу до ЄС, частка якого збільшується у порівнянні з торговельним оборотом між Україною та Росією. А наші економіки продовжують перебувати у стані глибокого трансформування й пошуку свого місця у міжнародному поділі праці.

Одним із варіантів розвитку українсько-російських відносин усередині Євразійського регіону є відмова від політичних амбіцій і віддання пріоритету економіці. Основне завдання полягає у збільшенні частки нової економіки, яка інтегрується у світовий економічний простір. Як для України, так і для Росії залишається конкурувати на ринках, перебудовувати економіки, самостійно вести переговори про вступ у СОТ і лише тоді, коли економіки цих держав перетворяться на самостійні одиниці світової економічної системи, ставити питання про економічну кооперацію на основі нових економік у таких її формах, як митний і валютний союзи. Даний підхід має право на існування, оскільки історичні обставини є підтвердженням цьому. Україні за цих умов доведеться відмовитися від самостійної зовнішньої політики і припинити переговори про вступ до СОТ і зближення з економіками країн Євросоюзу. Зволікання зі вступом України до СОТ неминуче призвело

Розділ 10. Вплив зовнішньоекономічних зв'язків  
на розвиток співробітництва України з країнами СНД



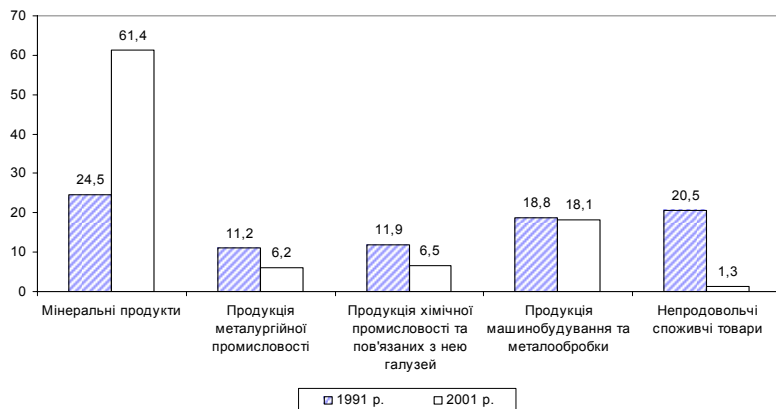
**Рис. 10.2 – Частка окремих товарних груп в експорті з Російської Федерації до України в 1991 та 2001 рр.**

б до її торговельно-економічної ізоляції від країн не тільки Західної та Центральної Європи, а й Східної Європи та Балтії. Зокрема, за експертними оцінками, тільки внаслідок інтеграції країн Центральної і Східної Європи й Балтії до Євросоюзу та ізоляції України через її неприєднання до СОТ втрапи від зменшення українського експорту товарів можуть становити щонайменше 700 млн дол. США. А в випадку, якщо Росія вступить до СОТ значно раніше України, вони будуть набагато більшими. Дані варіанти розвитку українсько-російських зовнішньоекономічних відносин мають певні як недоліки, так і переваги.

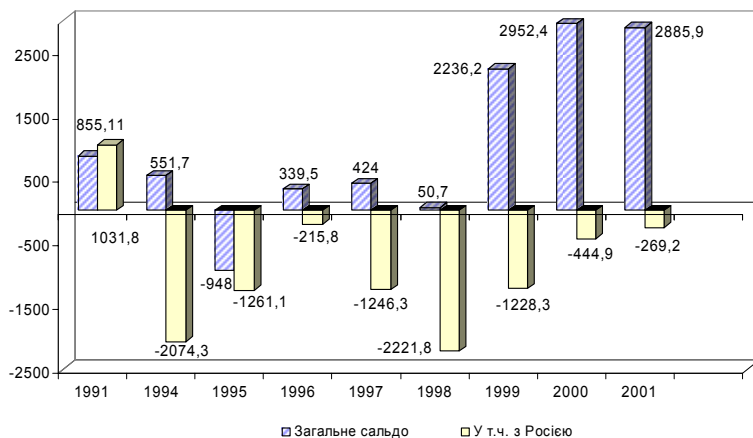
Стратегія економічних відносин України з РФ має бути спрямована на досягнення таких результатів та цілей:

- забезпечення стабільності і прогнозованості двосторонніх відносин в економічній сфері;
- посилення політичної підтримки використання економічного потенціалу двосторонніх відносин для сприяння реформам в Україні;
- створення сприятливих умов для сталого економічного зростання та утвердження структурно-інноваційної моделі розвитку економіки України;
- вироблення і запровадження надійного механізму забезпечення України енергоносіями;
- активізація співпраці у військово-технічній сфері;
- запровадження режиму вільної торгівлі;
- забезпечення необхідних економічних та політичних передумов для реалізації євроінтеграційних устремлень України.

Розділ 10. Вплив зовнішньоекономічних зв'язків  
на розвиток співробітництва України з країнами СНД



**Рис. 10.3 – Частка окремих товарних груп в імпорті з Російської Федерації до України в 1991 та 2001 рр.**



**Рис. 10.4 – Обсяги торгівлі та послуг України з Російською Федерацією**

Отже, ключовим завданням оптимізації українсько-російських відносин в економічній сфері є узгодження інтересів та гармонізація підходів обох сторін до головних напрямів, шляхів і механізмів розбудови цих стосунків.

Україна має виходити з необхідності використання своїх конкурентних переваг та послаблення негативних чинників, у т. ч. пов'язаних з потужнішим потенціалом Російської Федерації.

Слід зосередити увагу на стратегічних напрямках, визначених Договором та Програмою економічного співробітництва на 1998 – 2007 рр., зокрема, на подальшому поглибленні виробничої кооперації, удосконаленні режимів вільної торгівлі, поетапному формуванні спільного ринкового простору.

Основний акцент необхідно перенести на розвиток тих сфер співробітництва, які сприяють економічному зростанню України, захисту її національних інтересів, зміцненню економічної безпеки.

Нова ситуація, що склалася в українсько-російських відносинах, обумовлює такі шляхи реалізації наших зовнішньоекономічних інтересів на перспективу:

- створення умов для розвитку довгострокового економічного співробітництва в пріоритетних галузях;

- забезпечення економіко-правової бази для повнішого використання вітчизняного науково-технічного потенціалу, виробничих потужностей, у т. ч. шляхом збільшення збуту продукції на ринку Росії, поглиблення коопераційних зв'язків між підприємствами обох держав, активізація інвестиційного співробітництва;

- повернення позицій, втрачених українськими суб'єктами господарювання в Росії, що передбачає активізацію зусиль промислових та комерційних структур, поновлення попередніх і встановлення нових коопераційних зв'язків з російськими підприємствами, істотне розширення участі суб'єктів господарювання України в інвестиційних проєктах, що здійснюватимуться в Росії;

- реалізація в повному обсязі режиму вільної торгівлі та усунення перешкод на шляху просування українських товарів на російські ринки, зокрема, через укладення нової двосторонньої угоди про вільну торгівлю;

- створення транснаціональних корпорацій, фінансово-промислових груп, спільних виробничих та банківських структур із забезпеченням вигідних для України умов;

- остаточне вирішення питань, пов'язаних з відносинами власності на об'єкти колишнього СРСР згідно з Угодою від 15 січня 1993 р.

Алгоритм дій на російському напрямі має базуватися на застосуванні нових комплексних підходів до двосторонніх відносин, які відповідали б сучасним політичним реаліям, а також пріоритетним інтересам нашої держави, пов'язаним з європейською інтеграцією.

## ? Контрольні питання

1. Труднощі становлення зовнішньоекономічної діяльності України.

2. Україна в структурі СНД.
3. Експорт та імпорт України з країнами СНД.
4. Закономірності зовнішньої торгівлі України в сучасних умовах становлення ринкових відносин.
5. Перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності України.
6. Удосконалення зовнішньоекономічної діяльності України.
7. Торгівля України з країнами СНД.
8. Роль України у співдружності ГУУАМ.
9. Економічні зв'язки України з країнами світу.
10. Українсько-російські відносини в системі регіональної економічної інтеграції.

## ЧАСТИНА 5.

## МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

### 5.1. ПРОГРАМА КУРСУ "РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА"

#### Ч.1. Методологічні основи загальної теорії розміщення продуктивних сил та формування регіональної економіки

##### *Розділ 1. Теоретико-методологічні основи розміщення продуктивних сил і регіональної економіки*

Предмет курсу. Територіальний поділ праці і розміщення продуктивних сил. Місце курсу в системі наукових дисциплін. Зв'язок з економічною теорією, статистикою, галузевими економіками та іншими дисциплінами.

Методологічні основи курсу. Спеціальні методи. Завдання курсу. Значення курсу в професійній підготовці економістів.

Структура курсу. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил. Господарський комплекс як форма організації продуктивних сил. Економіка районів. Місце і роль України в світовому економічному просторі. Зовнішньоекономічні зв'язки України. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил.

Економічні закони суспільного виробництва і закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер. Сучасні інтеграційні процеси. Вирівнювання ступенів економічного і соціального розвитку окремих регіонів.

Основні закономірності розміщення продуктивних сил: соціальна спрямованість, сталість розвитку, національна безпека, планованість, керованість, комплексність, конкурентоспроможність, ефективність господарства економічних районів.

Найважливіші принципи й фактори розміщення продуктивних сил. Визначальна роль екологічних і соціальних критеріїв у розміщенні виробництва. Місце соціальної сфери у територіальній організації продуктивних сил. Пріоритетність розвитку соціальної сфери. Вплив науково-технологічного прогресу на розміщення продуктивних сил.

Основні напрями подальшого розвитку та вдосконалення розміщення продуктивних сил України. Економічні методи обґрунтування розміщення продуктивних сил: системний аналіз, балансовий, нормативний, картографічний, економіко-математичний та ін.

Ефективність розміщення підприємств і галузей національної економіки. Критерії оцінки. Вибір оптимального варіанта розміщення.

Сучасна концепція розміщення продуктивних сил. Схема (прогноз) розвитку та розміщення продуктивних сил України, економічних районів і областей на тривалу перспективу. Проект закону про прогнозування економічного й соціального розвитку України.

## ***Розділ 2. Регіональне та економічне районування території України***

Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства. Територіальний поділ праці – основа формування економічних районів. Наука про економічне районування. Визначення економічного району. Головні ознаки району. Районоутворюючі фактори. Об'єктивний характер формування району.

Принципи економічного районування. Районний господарський комплекс та його галузева структура (три групи галузей). Форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.

Типи економічних районів. Макро-, мезо- і мікрорайони. Генеральне економічне районування. Практичне значення економічного районування. Особливості районування.

Визначення державної регіональної економічної політики. Державна регіональна політика як складова і невід'ємна частина ринкових перетворень. Основні напрями державної регіональної економічної політики. Об'єкти державної регіональної політики. Суб'єкти державної регіональної політики.

Цілі державної регіональної економічної політики. Підвищення ефективності територіального поділу праці. Оптимізація інтеграційних і дезінтеграційних процесів. Урахування особливостей регіонів. Збалансованість розвитку в контексті сталого розвитку. Примноження національного багатства країни.

Завдання державної регіональної політики у економічній соціальній та екологічній сферах. Забезпечення комплексності та раціональної структури господарства регіонів. Розвиток підприємництва та ринкової інфраструктури. Підвищення добробуту населення. Оптимізація соціальних прав громадян. Поліпшення демографічної ситуації. Удосконалення системи розселення. Регулювання природно-господарської збалансованості регіонів. Екологічне обґрунтування розміщення продуктивних сил.

Розмежування повноважень між центром і регіонами. Підвищення ролі територій у розвитку й розміщенні продуктивних сил. Посилення спрямовуючої і координуючої ролі держави. Гармонійне поєднання державного управління і місцевого самоврядування як основи розмежування повноважень у сфері управління економікою. Регіональні аспекти управління державним та комунальним сектором економіки.

Сучасна концепція розміщення продуктивних сил. Схеми-прогнози та державні програми розвитку і розміщення продуктивних сил України, економічних районів та областей на тривалу перспективу.

### ***Розділ 3. Людські та природні ресурси: економічна оцінка і раціональне використання в системі соціально-трудова відносин регіонів***

Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації економіки. Кількість населення і регіональні особливості його відтворення. Демографічні проблеми. Територіальне розміщення. Кількість, динаміка і густота населення різних районів. Міграція та її види. Регіональні особливості та відмінності у рівні життя населення. Національний склад населення і його територіальні особливості. Міське та сільське населення. Міські агломерації. Обмеження зростання великих міст. Урбанізація та проблеми доквілля. Пріоритетність розвитку малих і середніх міст.

Людські ресурси. Структура і розподіл за видами зайнятості, сферами виробництва, галузями і економічними районами. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості. Аналіз балансу людських ресурсів. Ринок праці. Забезпечення ефективної зайнятості. Потенціал соціальної сфери. Соціально-культурні галузі: освіта, культура, охорона здоров'я. Побутові галузі: торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство.

Напрями поліпшення розміщення продуктивних сил у перспективі. Зрушення у галузевій структурі економіки під впливом соціальної переорієнтації та технологічного прогресу. Природно-ресурсний потенціал і його структура. Місце України у світових сировинних і енергетичних ресурсах та ступінь забезпечення власних потреб. Кількісна та якісна оцінки природних ресурсів та умов: балансові, промислові, геологічні та прогнозні запаси сировини й палива. Характеристика потенціалу економічних районів, їх сировинних, паливних, біологічних, земельних, водних, рекреаційних та інших ресурсів. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу. Основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне освоєння. Вторинні ресурси. Їх класифікація та економічна оцінка. Екологічні проблеми України. Охорона доквілля. Раціональне природокористування.

#### **Ч.2. Розвиток і розміщення продуктивних сил України за галузями національної економіки**

### ***Розділ 4. Галузева структура національної економіки України***

Економіка країни як єдиний господарський комплекс. Сучасна галузева структура національної економіки та тенденції її розвитку.

Стратегія і тактика структурної перебудови.

Виробничий потенціал національної економіки. Кількісна та якісна характеристики основних виробничих фондів. Оборотні фонди. Фондомісткість галузей національної економіки. Промисловість як фактор, що визначає територіальну організацію господарства.

Науково-технічний потенціал. Характеристика його складових частин. Кількість наукових установ. Національна академія наук України як центр фундаментальних досліджень. Кількість наукових кадрів. Система підготовки науковців. Матеріально-технічна база наукових установ. Зв'язки науки та виробництва. Інноваційна діяльність в умовах функціонування ринкових відносин. Державні витрати на науку та освіту.

Місце металургійного комплексу в економіці України та його структура. Металургія як фактор районування.

Чорна металургія. Структура чорної металургії. Технологічні особливості металургійного процесу. Економічна оцінка сировинної і паливної баз. Умови, чинники і принципи розміщення підприємств чорної металургії. Основні металургійні центри. Сучасний стан чорної металургії й обсяги виплавки чорних металів. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення об'єктів чорної металургії. Реконструкція металургійних комбінатів. Основні проблеми та перспективи розвитку і розміщення галузі.

Кольорова металургія. Галузева структура кольорової металургії. Технологічні особливості виплавки кольорових металів. Сучасний стан кольорової металургії. Принципи й особливості розміщення підприємств кольорової металургії. Основні центри. Обсяги виробництва і забезпечення країни кольоровими металами. Основні проблеми та перспективи розвитку галузі. Охорона навколишнього середовища і здоров'я людей у центрах розміщення підприємств чорної та кольорової металургії.

Роль машинобудівного комплексу в національній економіці. Структура машинобудівного комплексу. Умови і чинники, що впливають на структуру, розвиток і розміщення підприємств машинобудування. Вплив науково-технологічного прогресу на розвиток та розміщення комплексу.

Галузева структура машинобудівного комплексу. Техніко-економічні показники машинобудівного виробництва (металомісткість, матеріаломісткість, енергоємність, трудомісткість, капіталомісткість та інше). Найважливіші галузі: верстато- і приладобудування, важке машинобудування, виробництво енергетичного устаткування, електронна та електротехнічна промисловість, транспортне, сільськогосподарське машинобудування, тракторобудування та інші галузі. Військово-про-

мисловий комплекс і його місце в машинобудівному комплексі. Основні райони і центри машинобудування.

Проблеми і перспективи розвитку та розміщення машинобудівного комплексу. Необхідність структурної перебудови машинобудівного комплексу України.

### ***Розділ 5. Регіональне розміщення паливно-енергетичного, будівельного та хіміко-лісового комплексів України***

Роль паливно-енергетичного комплексу в національній економіці та його структура. Галузі паливно-енергетичного комплексу як фактор районування. Їх вплив на розвиток та територіальну організацію народного господарства. Вплив науково-технологічного прогресу на розвиток і розміщення паливно-енергетичного комплексу України. Енергетичні програми.

Розміщення галузей паливної промисловості. Паливний баланс та його структура. Оптимізація паливного балансу на сучасному етапі та у довгостроковій перспективі. Джерела надходження в Україну енергоносіїв. Зв'язки республіки з державами СНД та іншими країнами.

Вугільна промисловість. Місце галузі у паливному балансі країни. Економічна характеристика вугільних басейнів. Порівняльна забезпеченість вугіллям економічних районів. Основні вантажопотоки вугілля. Соціально-економічні та екологічні проблеми Донбасу та Львівсько-Волинського вугільного басейну. Перспективи розвитку кам'яновугільної і буровугільної галузей промисловості.

Нафтова промисловість. Місце галузі у паливному балансі країни. Потреба у нафтопродуктах і забезпеченість власною нафтою економічних районів. Розміщення нафтопереробної промисловості та її потужності. Основні напрями транспортування нафти. Розвиток нафтопровідного транспорту. Проблеми й перспективи розвитку нафтової та нафтопереробної промисловості і забезпечення країни нафтопродуктами. Завдання екологізації галузі.

Газова промисловість. Місце галузі у паливному балансі. Особливості розміщення газових ресурсів і забезпеченість ними економічних районів. Основні газовидобувні райони. Основні напрями транспортування газу. Підземні газосховища. Проблеми та перспективи розвитку газової промисловості. Екологізація галузі.

Електроенергетика. Роль електроенергетики у розвитку народного господарства. Умови, фактори і наукові основи розміщення об'єктів електроенергетики. Створення єдиної енергетичної системи. Енергетичні потужності. Типи електростанцій: теплові, атомні і гідравлічні, в т.ч. гідро-акумуляційні. Основні райони концентрації теплових атомних і гідравлічних станцій. Найбільші енергетичні бази. Сучасний стан електроенергетики. Обсяги виробництва електроенергії й електро-

баланс країни. Структура виробництва та споживання. Проблеми енергопостачання та шляхи їх вирішення. Екологічні проблеми електроенергетики. Перспективи розвитку електроенергетики. Можливості використання нетрадиційних джерел енергії (енергії сонця, вітру, внутрішнього тепла Землі тощо).

Значення будівельного комплексу в народному господарстві. Структура будівельного комплексу. Вплив науково-технологічного прогресу на розвиток і розміщення комплексу.

Промисловість будівельних матеріалів. Значення і структура галузі. Сировинна база. Умови і чинники розміщення цементної промисловості, промисловості залізобетонних виробів і конструкцій, стінових, покрівельних та інших матеріалів. Характеристика сучасного розміщення й обсяги виробництва. Використання у виробництві будівельних матеріалів місцевої сировини та відходів виробництва. Раціоналізація перевезень будівельних матеріалів. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення галузі.

Капітальне будівництво. Кількісна та якісна характеристика. Підрядний та господарський спосіб ведення капітального будівництва. Зміни у відтворювальній, технологічній, галузевій та територіальній структурі капітальних вкладень. Проектно-кошторисна справа. Проблеми та перспективи розвитку капітального будівництва в умовах ринкової економіки. Значення галузей хіміко-лісового комплексу в національній економіці. Структура комплексу.

Хімічна промисловість. Галузева структура хімічної промисловості. Чинники, що зумовлюють розвиток та розміщення підприємств хімічної промисловості. Вплив науково-технологічного прогресу на розвиток хімічної промисловості. Економічна оцінка сировинної бази. Необхідність комплексного використання сировини. Хімічні комбінати. Спеціалізація та концентрація виробництва.

Розміщення галузей хімічної промисловості. Обсяги виробництва і рівень забезпечення країни продукцією галузі. Охорона навколишнього середовища та здоров'я людей у районах розміщення хімічної промисловості. Застосування безвідходних і маловідходних технологій. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення хімічної промисловості.

Лісова та деревообробна промисловість. Галузева структура. Умови і чинники розміщення підприємств галузі. Економічна оцінка лісових ресурсів. Основні форми організації виробництва. Сучасний стан та особливості розміщення лісозаготівельної, деревообробної, целюлозно-паперової промисловості. Обсяги виробництва і рівень забезпечення країни продукцією галузі. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення галузі. Напрями екологізації виробництва.

## ***Розділ 6. Структура і розвиток виробництва товарів широкого вжитку, агропромислового, транспортного та рекреаційного комплексів***

Значення галузей, що виробляють предмети споживання не-продовольчого характеру. Пріоритетність розвитку виробництва та підвищення якості товарів і насичення ними ринку країни. Галузева структура комплексу. Умови і чинники розміщення. Вплив ринку та науково-технологічного прогресу на розвиток та розміщення галузей, що виробляють товари народного споживання.

Легка промисловість. Галузева структура. Умови, чинники, що впливають і принципи, які зумовлюють розвиток та розміщення галузей. Екологічна оцінка сировинної бази. Райони та центри розміщення. Обсяги виробництва окремих видів продукції і забезпеченість ними населення країни. Міжгалузеві зв'язки легкої промисловості. Основні проблеми та перспективи розвитку і розміщення галузей.

Машинобудування. Зростання його ролі та інших галузей важкої промисловості у виробництві та радикальному поліпшенні якості складних товарів тривалого користування (відео- та побутова техніка, ЕОМ тощо). Особливості розміщення їх виробництва. Проблеми та перспективи розвитку.

Місцева промисловість. Галузева структура. Умови й чинники, що впливають на розвиток та розміщення місцевої промисловості. Сучасний стан галузі. Найгостріші проблеми та перспективи розвитку.

Значення агропромислового комплексу в національній економіці. Пріоритетність вирішення продовольчої проблеми. Галузева структура АПК. Форми організації виробництва в АПК. Територіальна організація АПК України: спеціалізовані та інтегральні АПК.

Комплекс галузей, що виробляють засоби виробництва для АПК: сучасний стан і особливості розміщення. Виробнича і соціальна інфраструктури АПК.

Сільське господарство. Галузева структура сільського господарства. Особливості розміщення. Сучасний стан розвитку та завдання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Сільськогосподарські зони України. Спеціалізація і концентрація виробництва.

Землеробство. Структура земельних угідь. Розміщення галузей рослинництва. Зернове господарство і його динаміка. Формування зернопромислового комплексу в країні.

Розміщення технічних культур та формування спеціалізованих АПК: цукробурякового, льонопромислового, олійнопереробного, тютюну та інших. Розміщення виробництва картоплі, овочів, ягід, фруктів і винограду. Особливості формування і розміщення картоплепромислового, плодоовочевого і виноградарсько-виноробного комплексів.

Тваринництво. Галузева структура. Кормова база. Особливості розміщення основних галузей та спеціалізованих АПК: молочнопромислового, м'ясопромислового і птахопромислового. Проблеми і перспективи розвитку та розміщення.

Обсяги виробництва продукції сільського господарства: сучасний стан і тенденції. Регіональні відмінності у продуктивності землеробства і тваринництва.

Рівень забезпечення України продовольством власного виробництва і рівень його споживання населенням.

Харчова промисловість як основна переробна ланка АПК. Галузева структура харчової промисловості. Умови, чинники, що впливають, та принципи, які зумовлюють розміщення галузей харчової промисловості. Технічне переозброєння виробництва. Інтеграційні процеси. Обсяги виробництва продукції харчової промисловості,

Основні проблеми і перспективи розвитку та розміщення галузей агропромислового комплексу. Екологізація галузей АПК.

Значення транспорту в економіці. Вплив на розміщення продуктивних сил та формування раціональних господарських зв'язків. Умови і чинники, що впливають на формування і розміщення транспортної мережі, обсяг та структуру вантажообороту. Вплив науково-технологічного прогресу на розвиток та розміщення галузей комплексу.

Транспортна система. Характеристика розвитку і розміщення окремих видів транспорту (залізничного, морського, річкового, автомобільного, повітряного, трубопровідного), їх взаємодія у транспортних вузлах. Техніко-економічні показники. Особливості функціонування різних видів транспорту. Структура вантажообороту та пасажирообороту. Порівняльна оцінка транспортних витрат на перевезення вантажів окремими видами транспорту. Аналіз транспортного балансу району стосовно вивозу та ввозу продукції. Проблеми та перспективи розвитку транспортної системи. Раціоналізація транспортно-економічних зв'язків та вантажопотоків на найважливіших напрямках транспортної мережі. Екологізація галузей комплексу.

### **Ч.3. Регіональна економіка як основа економічного районування України**

#### ***Розділ 7. Теоретичні засади формування державної регіональної соціально-економічної політики***

Характеристика продуктивних сил України: сучасний стан, рівень розвитку й територіальна організація.

Економіка району – ланка єдиного господарського комплексу України. Місце і спеціалізація економічних районів у системі терто-

ріального поділу праці. Комплексний соціально-економічний розвиток територій в умовах ринкових відносин. Диференціація територій за рівнем та комплексністю розвитку продуктивних сил. Збільшення внеску кожного регіону в розвиток національної економіки країни. Соціально-економічні й екологічні проблеми районів та шляхи їх вирішення.

Основні засади регіональної політики. Завдання та напрями здійснення регіональної політики. Вимоги до побудови механізму формування регіональної економіки. Складові частини механізму.

Етапи здійснення регіональної політики. Система оцінки напрямів економічної політики регіонів. Стратегічні напрями соціально-економічної регіональної політики. Складові алгоритму формування регіональних програм. Підпрограми розвитку регіонів.

### ***Розділ 8. Особливості розміщення продуктивних сил економічних районів України***

Характеристика продуктивних сил Донецького, Придніпровського та Причорноморського економічних районів.

Північно-Східний економічний район, Столичний економічний район, Центральнукраїнський район, Карпатський, Подільський та Волинський економічні райони.

Місце районів в економіці України. Економічна оцінка природно-ресурсного та виробничого потенціалу.

Населення, трудовресурсний потенціал та проблеми його ефективного використання. Особливості формування і функціонування територіально-виробничого комплексів районів. Найактуальніші проблеми районів (економічні, соціальні, демографічні, екологічні тощо).

## **Ч.4. Зовнішні зв'язки України в системі регіональної економічної інтеграції**

### ***Розділ 9. Зовнішньоекономічні зв'язки України та співробітництво з країнами світу***

Міжнародний поділ праці. Місце України у світовому територіальному поділі праці. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків, що випливають з необхідності поглиблення міжнародного поділу праці, інтересів зміцнення незалежності України. Зовнішньоекономічні зв'язки як один з найважливіших засобів економії суспільної праці. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків. Зовнішня торгівля: структура, тенденції розвитку (в цілому та за окремими групами країн). Зовнішньоекономічний баланс України. Територіальна і товарна структура експорту та імпорту. Поліпшення

структури торгівлі. Встановлення прямих зв'язків підприємств України з промисловими й комерційними фірмами зарубіжних країн. Створення спільних підприємств і міжнародних об'єднань за участю українських та іноземних організацій, фірм, управлінь. Проблеми іноземного інвестування і створення вільних економічних зон в Україні.

### ***Розділ 10. Вплив зовнішньоекономічних зв'язків на розвиток співробітництва з країнами СНД***

Об'єктивні передумови необхідності економічного співробітництва України з країнами-членами СНД: історичні, політичні, природні, економічні, науково-технічні, культурні, військово-стратегічні, соціальні, демографічні, екологічні, транспортні. Удосконалення зв'язків та співробітництво в умовах ринку. Проблеми та перспективи розвитку економічних зв'язків та співробітництво України з країнами-членами СНД.

Політична і економічна близькість країн СНД. Місце України на ринку промислової та сільгосппродукції. Перспективи удосконалення зовнішньоекономічних відносин у структурі ГУУАМ.

Лізинг як додатковий інструмент у вирішенні інтеграційних процесів. Створення зони вільної торгівлі у рамках ГУУАМ. Зони вільної торгівлі. Вхідження України до ринків країн-членів Світової організації торгівлі. Розвиток співробітництва з Грузією, Молдовою, Азербайджаном, Узбекистаном. Українсько-російські відносини в системі регіональної економічної інтеграції.

Динаміка товарообігу України з Росією. Варіанти розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України з Російською Федерацією.

## 5.2. ПИТАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ (для студентів заочної форми навчання)

1. Закономірності, принципи та фактори розміщення продуктивних сил.
2. Демографічні передумови розміщення продуктивних сил.
3. Природні передумови розміщення продуктивних сил.
4. Економічне районування як принцип та метод організації продуктивних сил.
5. Типи економічних районів. Особливості економічного районування України.
6. Основні чинники формування розвитку і розміщення продуктивних сил.
7. Територіальний поділ праці як основа формування економічних районів.
8. Населення України та проблеми його відтворення.
9. Регіональні особливості динаміки, структури та розміщення населення України.
10. Національний склад населення України та його територіальні особливості.
11. Міське та сільське населення України: динаміка, структура, розміщення.
12. Особливості розміщення міського та сільського населення України.
13. Міське розселення на Україні: розвиток та структура.
14. Сільське розселення на Україні: розвиток та структура.
15. Населення та проблеми зайнятості на Україні.
16. Характеристика демографічної ситуації на Україні.
17. Сучасна міграція населення: види, проблеми регулювання, перспективи розвитку.
18. Територіальна диференціація показників рівня життя населення.
19. Особливості розвитку та розміщення соціальної інфраструктури.
20. Аналіз балансу трудових ресурсів в економічних районах України.
21. Шляхи раціоналізації і використання трудових ресурсів.
22. Трудові ресурси України: динаміка, структура, розміщення та використання.
23. Місце сировинних та паливно-енергетичних ресурсів України у світових запасах.
24. Кількісна та якісна оцінки природних умов і ресурсів України.

25. Природно-ресурсний потенціал України: економічна оцінка та раціональне використання.

26. Динаміка, особливості та проблеми формування промисловості в Україні.

27. Паливний баланс України: особливості, структура, задачі оптимізації.

28. Економічна характеристика вугільних басейнів України.

29. Економічна характеристика, особливості та проблеми розвитку продуктивних сил Донбасу.

30. Економічна оцінка розвитку і розміщення паливно-енергетичного комплексу України.

31. Сучасний рівень розвитку, структура та особливості розміщення електроенергетики України.

32. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення теплових, атомних та гідралічних електростанцій (на прикладі України).

33. Сучасний стан розвитку та особливості розміщення металургійного комплексу України.

34. Сучасний стан, структура та основні напрямки розвитку машинобудівного комплексу України.

35. Тенденції, проблеми та перспективи розвитку та розміщення хімічної промисловості України.

36. Сучасний стан, проблеми розвитку та особливості розміщення галузей лісного комплексу України.

37. Особливості розміщення цукрової промисловості в Україні.

38. Передумови, проблеми та перспективи розвитку будівного комплексу України.

39. Формування галузевої та територіальної структур сільськогосподарського виробництва в Україні.

40. Територіальні особливості розвитку сільськогосподарського комплексу України.

41. Сучасний стан, особливості розміщення та задачі розвитку харчової промисловості України.

42. Сучасний стан, особливості розміщення та проблеми розвитку галузей легкої промисловості України.

43. Місце та роль транспорту в національній економіці України.

44. Транспорт України: проблеми та перспективи розвитку.

45. Економічне районування та територіальна структура народного господарства України.

46. Динаміка, проблеми та перспективи розвитку продуктивних сил України.

47. Динаміка, проблеми та перспективи розвитку продуктивних сил Донецького економічного району.

48. Динаміка, проблеми та перспективи розвитку продуктивних сил Придніпровського економічного району.

49. Динаміка, проблеми та перспективи розвитку продуктивних сил Столичного економічного району.

50. Особливості галузевої та територіальної структур господарського комплексу Північно-Східного економічного району.

51. Особливості галузевої та територіальної структур господарського комплексу Причорноморського економічного району.

52. Особливості галузевої та територіальної структур господарського комплексу Центральноукраїнського економічного району.

53. Особливості галузевої та територіальної структур господарського комплексу Волинського економічного району.

54. Динаміка, проблеми та перспективи розвитку продуктивних сил Карпатського економічного району.

55. Динаміка, проблеми та перспективи розвитку продуктивних сил Подільського економічного району.

56. Проблеми та перспективи розвитку і розміщення продуктивних сил м. Хмельницького.

57. Порівняльна характеристика галузевої та територіальної структур господарства двох економічних районів (вибір районів студент погоджує з викладачем).

58. Особливості розвитку та розміщення продуктивних сил однієї з областей України (вибір області студент погоджує з викладачем).

59. Особливості розвитку та розміщення продуктивних сил одного з обласних центрів України (свій вибір студент погоджує з викладачем).

60. Порівняльна характеристика розвитку та розміщення продуктивних сил двох областей України (вибір областей студент погоджує з викладачем).

61. Порівняльна характеристика галузевої структури господарства Хмельницької та Вінницької областей.

62. Порівняльна характеристика галузевої структури сільськогосподарського виробництва двох економічних районів (вибір районів студент погоджує з викладачем).

63. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Північно-Східного економічного району.

64. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Донецького і Центральноукраїнського економічних районів.

65. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Придніпровського економічного району.

66. Соціально-економічні аспекти розвитку продуктивних сил Причорноморського економічного району.

67. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Подільського економічного району.

68. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Карпатського економічного району.

69. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Волинського економічного району.

70. Особливості розвитку та розміщення рекреаційного комплексу Столичного економічного району.

71. Основні засади регіональної економічної політики.

72. Завдання та напрями здійснення регіональної політики.

73. Вимоги до побудови механізму формування регіональної політики.

74. Складові частини механізму регіонального соціально-економічного розвитку.

75. Етапи здійснення регіональної соціально-економічної політики.

76. Система оцінки напрямів економічної політики регіонів.

77. Стратегічні напрями соціально-економічної політики.

78. Складові алгоритму формування регіональних програм.

79. Структура і завдання складових підпрограм регіонального розміщення економіки.

80. Методи визначення регіональної економічної політики.

### 5.3. ЗАВДАННЯ ТА ПРАКТИЧНІ СИТУАЦІЇ З КУРСУ

#### Завдання 1

Славутський завод руберойдових виробів має потужність 50 тис. м<sup>2</sup> на рік. У зв'язку із збільшенням обсягів житлового будівництва річні потреби в руберойді зросли до 100 тис. м<sup>2</sup>. Завдання повного забезпечення продукцією може бути вирішене або шляхом будівництва нового заводу у Шепетівці потужністю 50 тис. м<sup>2</sup>, або реконструкцією діючого Славутського заводу та розширенням його річної потужності до 100 тис. м<sup>2</sup> виробів.

Виберіть економічно найвигідніший варіант, якщо будівництво нового заводу коштуватиме 20 млн грн (за собівартістю 1 м<sup>2</sup> руберойду 5,5 грн). Реконструкція і розширення діючого заводу коштуватиме 10 млн грн. Собівартість одиниці продукції – 6,5 грн (замість 8 грн на діючому заводі до його ремонту).  $E_n = 0,2$ .

#### Завдання 2

Пояснити, де вигідніше розміщувати машинобудівний завод – біля джерела сировини чи біля споживача, виходячи з таких даних:

а) перевезення 1 т металу коштує 625 грн;

б) перевезення одного виробу готової продукції масою 3 т коштує 2000 грн. Перевезення до споживача здійснюється на відстань 80 км на автомобілі вантажопідйомністю 3 т.

#### Завдання 3

Визначити найвищий рівень фондовіддачі і фондоозброєності серед малих підприємств області, виходячи з даних таблиці і вкажіть, де вигідніше розміщувати виробництво.

Місцезнаходження підприємств	Різний випуск продукції в оптових цінах, тис. грн	Основні виробничі фонди, тис. грн	Число працюючих, чол.
Дунаївці	400	800	50
Ярмолинці	670	1250	70
Кам.-Подільський	650	2300	60
Шепетівка	390	1700	40
Славута	540	1100	55

#### Завдання 4

Хмельницький завод залізобетонних конструкцій має потужність 80 тис. м<sup>3</sup> на рік при собівартості 1 м<sup>3</sup> – 250 грн. У зв'язку із збільшенням обсягів житлового будівництва річні потреби в цих виробках зросли до 160 тис. м<sup>3</sup>. Завдання повного забезпечення про-

дукцією може бути вирішено або шляхом будівництва нового заводу у Ярмолинцях потужністю 80 тис. м<sup>3</sup>, або реконструкцією діючого Хмельницького заводу та розширенням його річної потужності до 160 тис. м<sup>3</sup> залізобетонних виробів.

Аналіз проектів обох варіантів дає можливість вирішення цього завдання. Будівництво нового заводу коштуватиме 40 млн грн при собівартості одиниці продукції (1 м<sup>3</sup>) залізобетонних конструкцій 200 грн. Реконструкція і розширення діючого заводу коштуватиме 25 млн грн. Собівартість одиниці продукції – 250 грн.  $E_n = 0,15$ . Виберіть економічно найвигідніший варіант.

### Завдання 5

На території України заплановано побудувати завод з виробництва металоконструкцій. Розроблено три варіанти проекту будівництва цього заводу однакової потужності у Вінницькій, Тернопільській та у Чернігівській областях.

Нормативний коефіцієнт ефективності для даної галузі встановлено 0,2. Кошторисна вартість варіантів: 1) Вінницька область – 3,1 млн грн; 2) Тернопільська – 3,4 млн грн; 3) Чернігівська область – 3,7 млн грн. Собівартість річної продукції – відповідно 2,75; 2,5; 2,25 млн грн. Визначте місце будівництва заводу.

### Завдання 6

Визначити, яке з підприємств машинобудування, що розміщені в різних регіонах, працює найефективніше, виходячи з даних таблиці:

Підприємство	Випуск продукції, тис. грн	Витрати матеріалів, тис. грн	Основні фонди, тис. грн
А	1500	500	2060
В	2540	1020	1510
С	1000	630	1570

### Завдання 7

Визначити найвищий рівень фондівдачі серед цехів ВАТ “Пригма-Прес”, знайдіть фондомісткість продукції підприємства та вкажіть, де найвищий рівень використання продуктивних сил.

Номер цеху	Річний випуск продукції, тис. грн	Основні виробничі фонди, тис. грн
1	400	800
2	670	1250
3	650	2300
4	390	1700
5	540	1100

**Завдання 8**

Обґрунтувати, де вигідніше будувати завод обчислювальної техніки – у Харкові чи у Хмельницькому, зважаючи на такі вихідні дані:

а) для виробництва однієї ЕОМ у Харкові для двох робітників V розряду потрібно 2 год.; година роботи працівника V розряду коштує 5 грн;

б) для виробництва однієї ЕОМ у Хмельницькому потрібно 2 год., але за умови, що працюватимуть чотири робітники III розряду, година роботи яких коштує 3 грн.

**Завдання 9**

Порівняти рівень механізації виробничих процесів на трьох підприємствах машинобудування, використовуючи дані таблиці та визначте найбільш ефективне виробництво, на якому слід розміщувати замовлення.

Підприємство	Чисельність промислово-виробничого персоналу, чол.	Працівники, зайняті у механізованому виробництві, чол.
1	1020	600
2	1130	450
3	920	320

**Завдання 10**

На основі статистичних даних таблиці складіть стовпчикову діаграму виробництва хімічних волокон і ниток та синтетичних смол і пластмас. Визначити показники динаміки.

Продукція	1990 р.	1995 р.	2000 р.
Хімічні волокна та нитки, тис. т, у тому числі:	161,2	164,8	179,2
– штучні волокна та нитки	60,9	59,7	61,9
– синтетичні волокна та нитки	100,3	105,1	117,3
Синтетичні смоли і пластичні маси, тис. т	509,7	721,8	826,5

**Завдання 11**

Визначити показники ефективності використаних продуктивних сил за даними таблиці:

Показник діяльності підприємства	Значення
Первісна вартість основних засобів на початок звітнього року	1250
Придбано основних засобів протягом року	23
Введено в експлуатацію закінчених об'єктів нового будівництва протягом року	225
Вартість капітального ремонту за рік	8
Вибуло основних засобів протягом року	38
Середньоспівска чисельність виробничого персоналу за рік, чол.	211
Витрати матеріалів за рік	962
Вироблено продукції за рік	2256

тис. грн.

**Завдання 12**

Зробити розрахунки показників ефективності використання елементів продуктивних сил: виробничих працівників та засобів виробництва.

Елемент продуктивних сил	Значення
Собівартість продукції річного випуску, тис. грн	850
Річний випуск продукції (ціна од. продукції × обсяг випуску), тис. грн	1005
Прибуток, тис. грн	?
Рентабельність, %	?
Витрати матеріалів, тис. грн	302
Витрати на оплату праці, тис. грн	190
Збори на соціальні заходи (37%), тис. грн	?
Амортизація, тис. грн	10
Інші витрати, тис. грн	?
Матеріаловіддача, грн	?
Матеріаломісткість, грн	?
Середньорічна вартість основних засобів, тис. грн	902
Середньоспиксова чисельність виробничого персоналу, чол.	56
Фондоозброєність, грн/чол.	?
Фондовіддача, грн/грн	?
Фондомісткість, грн/грн	?
Продуктивність праці, грн/грн	?

**Завдання 13**

Скласти структурні колові діаграми розподілу населення України, зайнятого в національній економіці за галузями у 1999 і 2001 роках, побудуйте графіки, визначте показники динаміки, млн чол.:

Кількість населення, зайнятого у сферах економічної діяльності	1999 р.	2001 р.
Всього зайнято	25,8	23,7
У галузях економіки:	25,6	22,0
– промисловість	8,0	5,8
– сільське та лісове господарство	5,4	5,3
– будівництво	2,0	1,5
– транспорт і зв'язок	2,1	1,5
– торгівля	2,0	1,6
– житлово-комунальне господарство та невиробничі види побутового обслуговування населення	0,9	0,8
– охорона здоров'я	1,3	1,5
– освіта, культура, мистецтво, наука	2,9	2,6
– фінансування, кредитування та страхування	0,1	0,2
– апарат управління	0,4	0,7
– інші	0,5	0,5
В інших сферах діяльності	0,2	1,7

**Завдання 14**

Визначити річну економію та річний економічний ефект на основі даних таблиці по двох підприємствах Хмельниччини:

Показник	Старокостянтинів	Стара Синава
Собівартість одиниці продукції:		
– до впровадження нового технологічного процесу, грн	230	115
– після впровадження нового технологічного процесу, грн	190	95
Капітальні вкладення на одиницю випущеної продукції:		
– до впровадження нової техніки, тис. грн	43	26
– після впровадження нової техніки, тис. грн	50	30
Річний випуск продукції, одиниць	24000	20000
Нормативний коефіцієнт ефективності	0,15	0,15

**Завдання 15**

Визначити річну економію та економічний ефект за даними наступної таблиці:

Показник	Значення
Собівартість одиниці продукції:	
– до впровадження нового технологічного процесу	75
– після впровадження нового технологічного процесу	60
Капітальні вкладення на одиницю випущеної продукції після впровадження нової техніки	12
Річний випуск продукції, одиниць	40000
Нормативний коефіцієнт ефективності	0,10

**Завдання 16**

Проаналізувати інвестиції в основний капітал у житлове будівництво. Побудувати графіки. Зробити висновки.

Показник	Рік				
	1995	1997	1999	2000	2001
Інвестиції в основний капітал	8970	3353	2288	2173	2302

**Завдання 17**

Проаналізувати величину валової доданої вартості по окремих регіонах України на основі визначення частки кожної області та показників динаміки (див. таблицю):

*Завдання та практичні ситуації з курсу*

Назва регіону	Період аналізу		
	1997 р.	1998 р.	1999 р.
Україна в цілому	77650	82834	103847
Вінницька	2298	2439	2828
Тернопільська	1147	1243	1473
Хмельницька	2010	2028	2383
Івано-Франківська	1600	1778	2309
Львівська	3132	3362	4248
Чернівецька	918	917	1067

**Завдання 18**

Проаналізуйте чисельність населення України за структурою та динамікою. Побудувати діаграми та графіки. Зробити висновки за даними розрахунків.

Показник	Рік				
	1989	1996	1999	2000	2001
Чисельність населення, млн чол.:	51,7	51,3	50,1	49,7	49,3
В т.ч. міське	24,6	34,8	34	33,8	33,5
сільське	17,1	16,5	16,1	15,9	15,8
чоловіки	23,9	23,9	23,3	23,1	22,9
жінки	27,8	27,4	26,8	26,6	26,4

**Завдання 19**

Визначити оптимальний варіант будівництва в Хмельницькій області підприємства на основі даних таблиці. Нормативний термін окупності капітальних вкладень для даної галузі складає 5 років. Капітальні вкладення та собівартість річного випуску продукції при реалізації інвестиційного проекту (будівництво) підприємства наведені у таблиці.

Варіант інвестиційного проекту	Показник, тис. грн	
	Капітальні вкладення	Собівартість річного випуску продукції
1	2900	2820
2	2800	2650
3	2810	2970

**Завдання 20**

Визначити показники ефективності використання економічних ресурсів за даними таблиці, провести аналіз і вибрати оптимальний варіант.

*Завдання та практичні ситуації з курсу*

Показник	Варіант		
	1	2	3
Фондовіддача	1,1	1,06	0,99
Фондомісткість	0,91	0,94	?
Фондоозброєність, грн./чол.	5100	?	4320
Продуктивність праці, грн./грн.	?	5800	4119

**Завдання 21**

Зробити розрахунки показників ефективності використання елементів продуктивних сил: виробничих працівників та засобів виробництва.

Показник	Значення
Собівартість продукції річного випуску, тис. грн	2400
Річний випуск продукції (ціна од. продукції × обсяг випуску), тис. грн	?
Прибуток, тис. грн	155
Рентабельність, %	?
Витрати матеріалів, тис. грн	1230
Витрати на оплату праці, тис. грн	810
Збори на соціальні заходи (37 %), тис. грн	?
Амортизація, тис. грн	?
Інші витрати, тис. грн	50
Матеріаловіддача, грн	?
Матеріаломісткість, грн	?
Середньорічна вартість основних засобів, тис. грн	3500
Середньоспискова чисельність виробничого персоналу, чол.	160
Фондоозброєність, грн	?
Фондовіддача, грн	?
Фондомісткість, грн	?
Продуктивність праці, грн	?

**Завдання 22**

Два підприємства, що перебувають одне від одного на відстані 100 км, продукують однакові вироби, причому ціна реалізації одиниці продукції на обох підприємствах однакова й становить 100 грн. Нехай транспортні витрати на перевезення одиниці виробу від підприємства А до споживача становлять 1 грн/км, а від підприємства В – 2 грн/км. Для яких споживачів витрати на придбання одиниці виробу підприємств А та В мають бути однаковими? Як найдоцільніше прикрити споживачів до підприємств?

**Завдання 23**

Пункти А, В, С розташовані на одній прямій (припустимо – вздовж залізниці). Пункт В розташований між пунктами А й С. У пункті А видобувається залізна руда, у пункті В – кам'яне вугілля, у пункті С міститься машинобудівний комбінат, що споживає увесь

метал, який має бути виготовлений певним металургійним заводом повного циклу. Водночас машинобудівний завод дає металобрухт.

Вибрати на відрізку АС місце спорудження металургійного заводу таким чином, щоб підсумковий обсяг перевезень (у тонно-кілометрах) був мінімальним.

Питомі витрати на виробництво 1 т металу становлять, т: залізної руди – 1,5, коксівного вугілля – 0,6, брухту – 0,1. Відомі відстані:  $|AB| = 350$  км,  $|BC| = 400$  км. Тарифи на перевезення й вантажно-розвантажувальні роботи для розглядуваних вантажів залишаються однаковими.

### Завдання 24

Маємо три варіанти розміщення промислового підприємства в різних районах. Вихідні дані і результати розрахунків варіанта з мінімальними приведеними затратами на 1 т, грн наведені в таблиці:

Варіант	Собівартість 1 т продукції (С), грн	Питомі капітальні вкладення (К) на 1 т, грн	Нормативний коефіцієнт ефективності в галузі	Приведені затрати (П) на 1 т, грн
1	12	18	0,15	14,7
2	10	22	0,15	13,3
3	8	28	0,15	12,2

Визначити, який варіант найоптимальніший.

### Завдання 25

Визначити питому вагу прямих інвестицій в окремі регіони України з загального обсягу прямих інвестицій зарубіжних країн (на 1.04.2001 р.). Побудувати структурну діаграму.

Регіон України (область)	Обсяг інвестицій, млн грн
Загальний обсяг інвестицій	393,8
Львівська область	28
Київ	70
Одеська область	55
Дніпропетровська область	45
Донецька область	50
Закарпатська область	6
Івано-Франківська область	15
Крим	10
Полтавська область	10

**Завдання 26**

Нехай приведені витрати на виробництво 1 т фосфатних добрив у першому районі складають 10 грн, у другому – 12 грн, відстань між хімічними комбінатами – 700 км, приведені витрати на транспорт для перевезення 1 т фосфатів на відстань 1 км в напрямку від першого району до другого – 0,4 грн, і в зворотному напрямку – 0,3 грн. Визначити раціональний радіус перевезення добрив.

**Завдання 27**

Два цементні заводи потужністю відповідно 200 і 100 тис. т продукції на рік постачають цемент трьом заводам залізобетонних конструкцій, які розташовані у різних містах і споживають відповідно 150, 100 й 50 тис. т цементу на рік. Задана матриця відстаней від постачальників до споживачів:

$$A = (a_{ij}) = \begin{pmatrix} 400 & 300 & 200 \\ 300 & 200 & 200 \end{pmatrix},$$

де  $a_{ij}$  ( $i = 1, 2; j = 1, 2, 3$ ) – відстань у кілометрах від  $i$ -го цементного заводу до  $j$ -го заводу залізобетонних конструкцій.

Собівартість перевезення становить 0,5 грн/т-км.

Визначити план постачання, за якого сумарні витрати на доставку цементу трьом заводам будуть мінімальні.

**Завдання 28**

Проаналізувати структуру та динаміку відправлення вантажів за видами транспорту. Побудувати графіки та діаграми.

Вид транспорту	2000 р., млн т	2001 р., млн т
Всі види	4792	4850
В тому числі:		
– залізничний	749	780
– морський	34	39
– річковий	41	46
– автомобільний	3704	3850
– авіаційний	0,1	0,2
– трубопровідний	264	280

**Завдання 29**

Визначити абсолютні та відносні показники динаміки. Побудувати графік. Зробити висновок.

*Завдання та практичні ситуації з курсу*

Рік	Посівна площа сільськогосподарських культур, тис. га
1995	32656
1996	32406
1997	32021
1998	31542
1999	31264
2000	31008
2001	30963

**Завдання 30**

Можливі чотири варіанти розташування підприємств, що розрізняються розмірами капіталовкладень, при тому зі зростанням капіталовкладень знижуються поточні витрати. Треба визначити варіант з найменшими зведеними витратами при  $E_n = 0,15$ :

$K_1 = 1000$ тис. грн	$C_1 = 200$ тис. грн
$K_2 = 1200$ тис. грн	$C_2 = 160$ тис. грн
$K_3 = 1400$ тис. грн	$C_3 = 125$ тис. грн
$K_4 = 1600$ тис. грн	$C_4 = 100$ тис. грн

**Завдання 31**

Визначити абсолютні та відносні показники динаміки. Побудувати графік. Результати проаналізувати.

Назва культури	Валовий збір, тис. т	
	2000 р.	2001 р.
Зернові	595	620
Цукрові буряки	520	650
Соняшник	39	52
Картопля	20	23
Овочі	18	22
Баштанні	6	12

**Завдання 32**

В таблиці наведена динаміка ВВП в Україні. Визначити абсолютні та відносні характеристики динаміки. Побудувати графік. Зробити висновки.

Рік	Обсяг ВВП, млрд грн	Рік	Обсяг ВВП, млрд грн
1995	576	1999	620
1996	580	2000	650
1997	589	2001	682
1998	600	2002	694

### Завдання 33

За даними таблиці про зайнятість в Україні за 1998–2000 рр. визначити:

- чисельність робочої сили;
- рівень фактичного безробіття;
- економічну ціну безробіття у процентах та млрд грн;
- обсяг ВВП, який фактично створювала економіка.

Показник	1998	1999	2000
Чисельність зайнятих, млн чол.	28,3	29,1	29,4
Чисельність безробітних, млн чол.	2,3	3,4	3,8
Рівень безробіття в умовах повної зайнятості, %	2	3	4
Обсяг ВВП в умовах повної зайнятості, млрд грн	223,6	225,8	226,4

### Завдання 34

За даними таблиці визначити абсолютні та відносні показники динаміки виробництва тканини в Чернігівській області. Результати відобразити графічно. Зробити висновки.

Рік	Виробництво тканини, м <sup>2</sup>
1995	50,2
1996	54,6
1997	60,1
1998	58,1
1999	56,5
2000	60,4
2001	61,2

### Завдання 35

В таблиці наведені дані про зайнятість в Україні у 1998–2001 роках. Обчислити за кожний період:

- чисельність безробітних фактичних, природних, циклічних;
- рівень фактичного та рівень циклічного безробіття;
- економічну ціну безробіття.

Показник	Рік			
	1998	1999	2000	2001
Чисельність робочої сили, млн чол.	28,3	29,1	29,4	29,8
Чисельність зайнятих, млн чол.	20,1	20,6	20,4	20,8
Рівень природного безробіття, %	2	4	5	5,5

### Завдання 36

В таблиці наведені дані про зайнятість в Україні за 1960–2000 роки.

Обчислити за кожний період:

- рівень фактичного безробіття;
- рівень циклічного безробіття та чисельність циклічних безробітних;
- економічну ціну безробіття у відсотках.

*Завдання та практичні ситуації з курсу*

Показник	Рік			
	1960	1980	1990	2000
Все населення, млн чол.	48,4	50	52	50,1
Чисельність робочої сили, млн чол.	25	26	28	29,4
Чисельність зайнятих, млн чол.	23	24	26	25
Рівень природного безробіття, %	4	5	4	3

**Завдання 37**

Визначити продуктивність праці зайнятих в цукровій промисловості Подільського економічного району в 2001 р. за даними таблиці. Проаналізувати та порівняти ефективність використання трудових ресурсів за складеними коловими діаграмами.

Область	Виробництво цукру, тис. т	Чисельність працюючих, тис. чол.
Вінницька	433,2	318,8
Тернопільська	241,4	187,2
Хмельницька	287,1	191,4

**Завдання 38**

Розрахувати та порівняти показники фондівдачі та фондоозброєності для двох регіонів України.

Регіон	Обсяг ВВП, млн грн	Вартість основних фондів, млн грн	Чисельність працюючих, чол.
Перший	150.000	75.000	200.000
Другий	190.000	85.000	240.000

Зробити висновки.

**Завдання 39**

Проаналізувати статистичні дані про зовнішню торгівлю України з Росією. Визначити показники динаміки, побудувати графік, зробити висновок.

Показник	Рік			
	1998	1999	2000	2001
Експорт України	3051	4709	4361	5517
Імпорт України	3726	6919	7744	8144

**Завдання 40**

Проаналізувати структуру споживання енергоресурсів в регіонах України. Побудувати діаграми. Зробити висновки.

Вид ресурсів	Донецький	Центрально-український	Придніпровський	Карпатський
Природний газ, млн м <sup>3</sup>	37	16	23	17
Нафта, млн т	25	41	40	41
Вугілля, млн т	30	22	23	27



## 5.4. ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Населення і трудові ресурси Донбасу.
2. Трудові ресурси України та регіональні проблеми їх раціонального використання.
3. Народногосподарська оцінка мінеральних ресурсів України.
4. Паливно-енергетичний комплекс України: суть, структура і проблеми розвитку.
5. Електроенергетика України. Основні проблеми і перспективи розвитку.
6. Розвиток і розміщення теплової електроенергетики України.
7. Розміщення гідроелектроенергетики України. Основні проблеми і перспективи розвитку.
8. Розміщення атомної електроенергетики України. Основні проблеми і перспективи розвитку.
9. Паливна промисловість України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
10. Розміщення галузей соціальної інфраструктури України. Проблеми та перспективи розвитку.
11. Комплекс соціальної інфраструктури України та регіональні особливості його розвитку.
12. Розміщення галузей виробничої інфраструктури України. Проблеми та перспективи розвитку.
13. Територіальна організація гірничо-виробничого комплексу України.
14. Вугільна промисловість України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
15. Донецький вугільний басейн. Основні проблеми та перспективи розвитку.
16. Нафтова, нафтопереробна та газова промисловість України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
17. Чорна металургія України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
18. Кольорова металургія України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
19. Умови та фактори, що впливають на розвиток та розміщення машинобудування.
20. Структура і зв'язки машинобудівного комплексу України.
21. Розміщення важкого машинобудування України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
22. Автомобільна промисловість і суднобудування України, Основні проблеми та перспективи розвитку.

23. Транспортне машинобудування України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
24. Особливості розвитку та розміщення сільськогосподарського машинобудування України.
25. Машинобудування в господарському комплексі центральних і західних областей України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
26. Машинобудування в господарському комплексі Донбасу та Придніпров'я. Основні проблеми та перспективи розвитку.
27. Машинобудування в господарському комплексі південних областей України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
28. Особливості розміщення виробництва мінеральних добрив України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
29. Регіональний розвиток комплексу хімічної індустрії України.
30. Територіальна організація лісовиробничого комплексу України.
31. Територіальна організація будівельного комплексу України.
32. Лісова та лісопереробна промисловість України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
33. Текстильна промисловість України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
34. Розміщення виробництва товарів народного споживання України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
35. Агропромисловий комплекс України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
36. Продовольчий комплекс і формування регіональних продуктових ринків в Україні.
37. Зернове господарство України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
38. Технічні культури України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
39. Виробництво цукрових буряків в Україні. Основні проблеми та перспективи розвитку.
40. Транспортний потенціал України і його використання.
41. Територіальна організація галузей виробництва непродовольчих товарів народного споживання в Україні.
42. Розвиток та розміщення залізничного транспорту України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
43. Сучасні проблеми регіонального розвитку транспортного комплексу в Україні.
44. Трубопровідний транспорт України. Основні проблеми та перспективи розвитку.

45. Основні проблеми та перспективи розвитку морського транспорту.
46. Розміщення об'єктів ринкової інфраструктури в Україні. Проблеми та перспективи розвитку.
47. Концептуальні основи розвитку продуктивних сил центрального регіону України.
48. Сучасний стан та проблеми розвитку продуктивних сил Донецького регіону України.
49. Концептуальні основи соціально-економічного розвитку Карпатського економічного району України.
50. Проблеми формування господарського комплексу Причорноморського регіону України.
51. Рекреаційні ресурси України та їх раціональне використання.
52. Особливості розвитку і територіальної організації промисловості однієї з областей України (на вибір студента).
53. Соціально-економічна характеристика промислового підприємства (на вибір студента).
54. Соціально-економічна характеристика адміністративного району (за місцем проживання студента).
55. Соціально-економічна характеристика районного центру або міста (за місцем проживання студента).
56. Еколого-економічні проблеми розвитку Поліських і Прикарпатських областей України.
57. Еколого-економічні проблеми розвитку Донбасу.
58. Еколого-економічні проблеми розвитку Придніпров'я.
59. Еколого-економічні проблеми розвитку південних областей України.
60. Курортно-туристичний комплекс України. Основні проблеми та перспективи розвитку.
61. Спеціальні (вільні) економічні зони і передумови їх формування в Україні.
62. Інвестиційна політика у регіональному розвитку продуктивних сил України.
63. Депресивні регіони в Україні та механізми інвестування їхнього розвитку.
64. Геоелекономічні пріоритети регіонального розвитку України та їхнє значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків.
65. Зовнішньоекономічні зв'язки України з країнами СНД.
66. Зовнішньоекономічні зв'язки України з країнами світу.
67. Створення, проблеми діяльності та розміщення спільних підприємств в економічних районах України.
68. Інвестиційні проекти в системі створення підприємств окремих галузей національної економіки.

## 5.5. ПИТАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Завдання, об'єкт, предмет та структура курсу.
2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил.
3. Основні методи економічного обґрунтування розміщення виробництва.
4. Економічні методи просторової організації розвитку території та регіонів.
5. Особливості, спеціалізація та удосконалення розвитку регіонів України.
6. Економічне та територіальне районування в системі національної економіки.
7. Мезоекономічне управління соціально-трудовими відносинами в регіоні.
8. Рівень розвитку і розміщення трудових ресурсів України.
9. Механізм управління соціально-трудовими відносинами на регіональному ринку праці.
10. Оцінка природно-ресурсного потенціалу та напрями його раціонального використання.
11. Структура, тенденції та економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва.
12. Металургійний та машинобудівний комплекси України як основні галузеві структури національної економіки.
13. Розміщення галузей паливно-енергетичного комплексу: вугільної, нафтової, газової промисловості та електроенергетики.
14. Структура, перспективи розвитку будівельного комплексу.
15. Спеціалізація та концентрація хімічної, лісової та деревообробної промисловості.
16. Галузева структура, стан і перспективи виробництва товарів широкого вжитку.
17. Спеціалізація, концентрація і проблеми розвитку галузей АПК.
18. Транспортний і рекреаційний комплекси: структура, стан і особливості розвитку за умов ринку.
19. Місце, спеціалізація економічних районів у системі територіальної організації національної економіки України.
20. Механізм здійснення регіональної економічної політики держави: етапи, оцінка напрямів.
21. Соціальні пріоритети регіональної економіки за умов її структурної модернізації.
22. Розміщення продуктивних сил в Донецькому економічному районі.

23. Розміщення продуктивних сил в Придніпровському економічному районі.
24. Розміщення продуктивних сил в Причорноморському економічному районі.
25. Особливості розміщення продуктивних сил у Північно-Східному економічному районі.
26. Особливості розміщення продуктивних сил у Столичному економічному районі.
27. Особливості розміщення продуктивних сил у Центрально-українському економічному районі.
28. Продуктивні сили Карпатського економічного району.
29. Продуктивні сили Подільського економічного району.
30. Продуктивні сили Волинського економічного району.
31. Форми зовнішньоекономічної діяльності України та її економічна інтеграція в міжнародному поділі праці.
32. Економічні зв'язки України з країнами світу країна у співдружності зі слов'янськими державами.
33. Перспективи розвитку і удосконалення зовнішньоекономічних зв'язків.
34. Україно-російські відносини в системі регіональної економічної інтеграції.

Додаток А

Таблиця А.1

**Рівень безробіття за методологією МОП  
у країнах ЄС та в Україні (%)**

Країна	Рік					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Австрія	3,9	4,4	4,4	4,5	3,9	3,7
Бельгія	9,9	9,7	9,4	9,5	8,8	7,0
Греція	9,2	9,6	9,8	10,9	11,6	11,1
Данія	1,2	6,8	5,6	5,2	5,2	4,7
Ірландія	12,3	11,7	9,9	7,5	5,6	4,2
Іспанія	22,9	22,2	20,8	18,8	15,9	14,1
Італія	11,6	11,7	11,7	11,8	11,3	10,5
Люксембург	2,9	3,0	2,7	2,7	2,4	2,4
Нідерланди	6,9	6,3	5,2	4,0	3,4	3,0
Німеччина	8,2	8,9	9,9	9,5	8,6	7,9
Португалія	7,3	7,3	6,8	5,2	4,5	4,1
Сполучене Королівство	8,7	8,2	7,0	6,3	6,1	5,5
Фінляндія	15,4	14,6	12,7	11,4	10,2	9,8
Франція	11,7	12,4	12,3	11,8	11,2	9,5
Швеція	8,3	9,6	9,9	8,3	7,2	5,9
Україна*	5,6	7,6	8,9	11,3	11,9	11,7

*Примітка: Дані наведено за матеріалами вибіркових обстежень з питань економічної активності за 1995–1998 рр. в середньому за IV квартал, 1999–2000 рр. в середньому за період.*

Таблиця А.2

**Індекси обсягу продукції промисловості  
в країнах ЄС та Україні (1995 р. = 100)**

Країна	Рік					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Австрія	100,0	101,0	107,4	116,2	123,2	134,5
Бельгія	102,1	102,6	107,4	111,0	112,0	118,1
Греція	100,0	101,0	102,7	111,3	115,0	120,9
Данія	100,0	101,5	106,9	109,3	111,3	118,2
Ірландія	100,0	108,1	127,0	152,1	174,6	201,5
Іспанія	100,0	98,7	105,6	111,4	114,2	119,2
Італія	100,0	98,1	101,9	102,9	102,9	107,8
Люксембург	99,9	100,1	105,9	114,0	116,3	122,1
Нідерланди	100,0	102,4	102,6	105,1	107,4	110,5
Німеччина	100,0	100,6	104,1	108,5	110,2	117,6
Португалія	100,0	105,6	108,0	114,2	117,6	118,2
Сполучене Королівство	100,6	101,1	102,5	103,3	103,9	105,5
Фінляндія	100,1	103,8	113,3	122,6	129,3	143,4
Франція	100,0	100,9	104,7	110,1	112,4	116,0
Швеція	100,0	101,7	108,9	113,0	115,2	125,1
Україна	100,0	94,9	94,6	93,7	97,4	109,5

Таблиця А.3

**Індекси середньомісячної номінальної заробітної плати в країнах СНД**

Країна	Рік							
	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Азербайджан	171	408	143	158	119	109	120	127
Білорусь	203	769	161	187	204	422	301	210
Вірменія	132	404	134	143	133	112	113	111
Грузія	126	221	213	147	130	122	–	–
Казахстан	169	280	142	124	111	116	126	118
Киргизстан	165	158	133	139	124	125	117	118
Молдова	183	132	131	117	114	122	134	127
Російська Федерація	190	214	157*	120	111	145	148	142
Таджикистан	179	264	320	168	185	127	134	152
Туркменістан	190	716	958	257	146	–	–	–
Узбекистан	168	402	202	149	139	159	–	–
Україна	196	514	171	114	107	116	130	135

*Примітка. За структурою та методологією облік у 1996 р.*

Таблиця А.4

**Безробіття та тривалість пошуку роботи\***

Показник	Рік						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Усього безробітних у віці 15–70 років, тис. осіб	1437,0	1997,5	2330,1	2937,1	2698,8	2707,6	2516,9
– з них шукали роботу, намагались організувати власну справу, тис. осіб	1219,8	1666,2	1995,4	2825,4	2565,1	2628,7	2431,3
– у тому числі за тривалістю пошуку роботи, у відсотках:							
– до 3 місяців	32,4	26,7	20,4	17,9	14,9	13,2	14,0
– 4–6 місяців	21,1	20,2	20,4	19,1	13,9	11,0	11,0
– 7–9 місяців	10,3	11,1	11,9	10,7	12,0	12,2	10,1
– 10–12 місяців	8,2	9,3	15,0	15,3	12,9	13,1	10,1
– більше 1 року	28,0	32,7	32,3	37,0	46,3	50,5	54,8
Середня тривалість пошуку роботи, місяців	7	8	8	9	9	10	10

*Примітка. Дані наведено за матеріалами вибіркового обстежень з питань економічної активності за 1995–1998 рр. в середньому за IV квартал, 1999–2001 рр. в середньому за період, з урахуванням впливу сезонності.*

Таблиця А.5

**Наявне населення адміністративних одиниць України**

Адміністративна одиниця	Кількість наявного населення, тис. осіб		2001 до 1989 року, %
	2001 р.	1989 р.	
Автономна Республіка Крим	2033,7	2063,6	99
Вінницька	1772,4	1932,6	92
Волинська	1060,7	1061,2	100
Дніпропетровська	3567,6	3881,2	92
Донецька	4841,1	5332,4	91
Житомирська	1389,5	1545,4	90
Закарпатська	1258,3	1252,3	100
Запорізька	1929,2	2081,8	93
Івано-Франківська	1409,8	1423,5	99
Київська	1827,9	1940,0	94
Кіровоградська	1133,1	1239,4	91
Луганська	2546,2	2862,7	89
Львівська	2626,5	2747,7	96
Миколаївська	1264,7	1330,6	95
Одеська	2469,0	2642,6	93
Полтавська	1630,1	1753,0	93
Рівненська	1173,3	1169,7	100
Сумська	1299,7	1432,7	91
Тернопільська	1142,4	1168,9	98
Харківська	2914,2	3195,0	91
Херсонська	1175,1	1240,0	95
Хмельницька	1430,8	1527,1	94
Черкаська	1402,9	1531,5	92
Чернівецька	922,8	938,0	98,
Чернігівська	1245,3	1415,9	88
м. Київ	2611,3	2602,8	100
м. Севастополь*	379,5	395,0	96

*Примітка. Включаючи населені пункти, підпорядковані міській раді.*

Таблиця А.6

**Структура українського експорту за 1997-2002 роки (%)**

Найменування груп товарів	Рік					
	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Продовольчі товари та сировина для їх виробництва	11,7	10,1	11,4	8,9	10,7	12,3
Продукція паливно-енергетичного комплексу	7,4	7,5	8,5	8,2	9,4	10,2
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	13,1	12,7	11,1	12,4	10,9	10,1
Чорні і кольорові метали та вироби з них	38,3	39,0	39,1	41,9	39,3	36,0
Машини та устаткування	12,8	13,0	11,1	12,0	13,7	14,5

*Примітка. Джерело: Журнал "Фінансові ризики", № 1-2 (29) за 2002 р.*

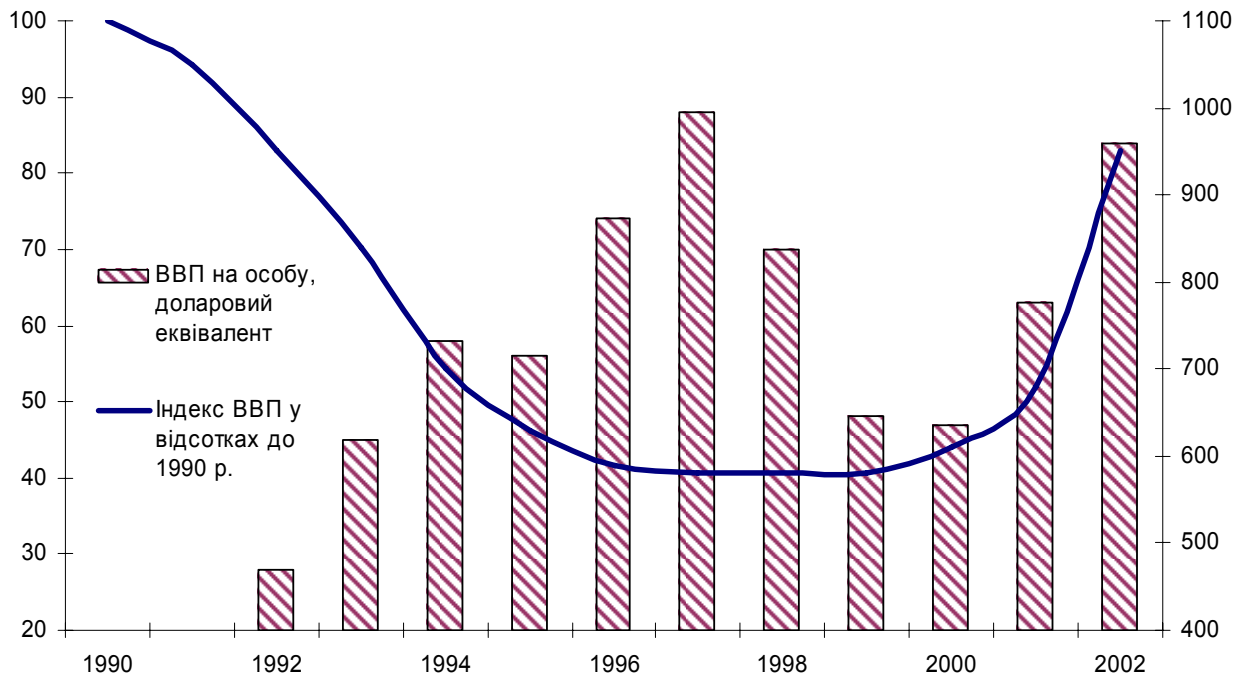


Рис. А.1 – ВВП на жителя (доларів США) та індекс реального ВВП (джерело: Держкомстат України)

Додаток Б

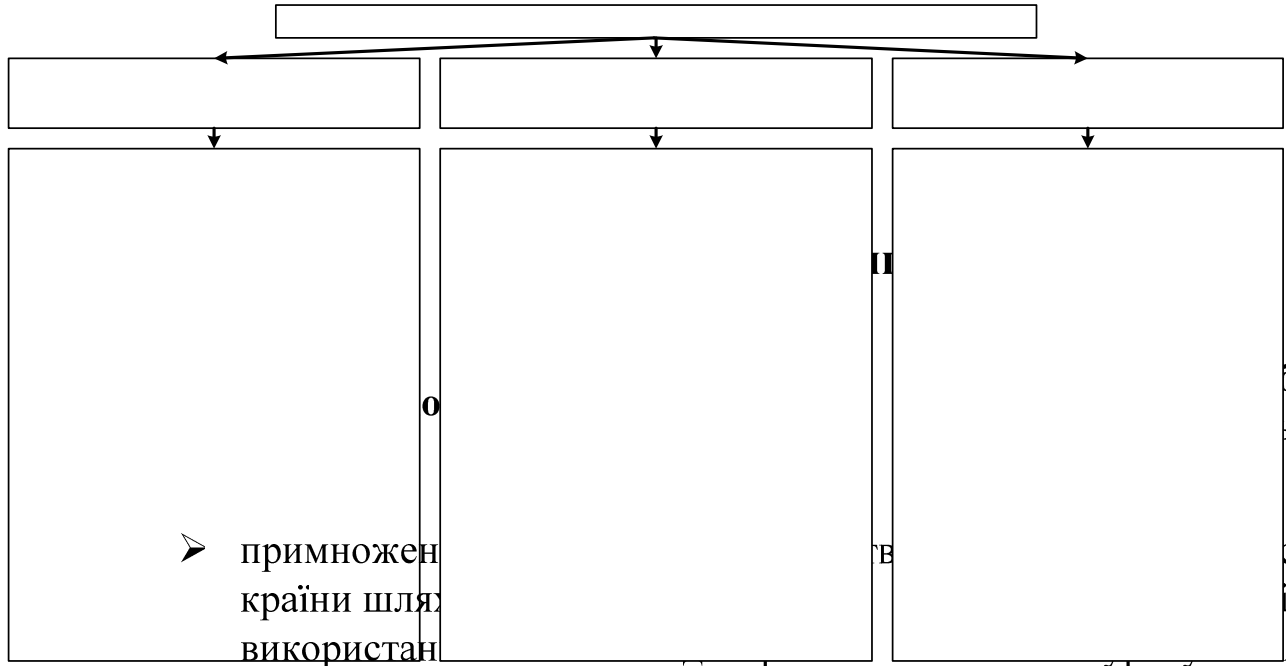


Рис. Б.1 – Стратегія природно-ресурсного і науково-технічного розвитку регіонів в умовах соціально-економічної полікризису

- технічного потенціалу регіонів;
- оптимальна вибірка факторів виробництва в економічному просторі; формування раціональної і збалансованої
- екологічних та демографічних показників регіонів;
- поступове вирівнювання економічного розвитку регіонів;
- стимулюючі на всій території соціаль

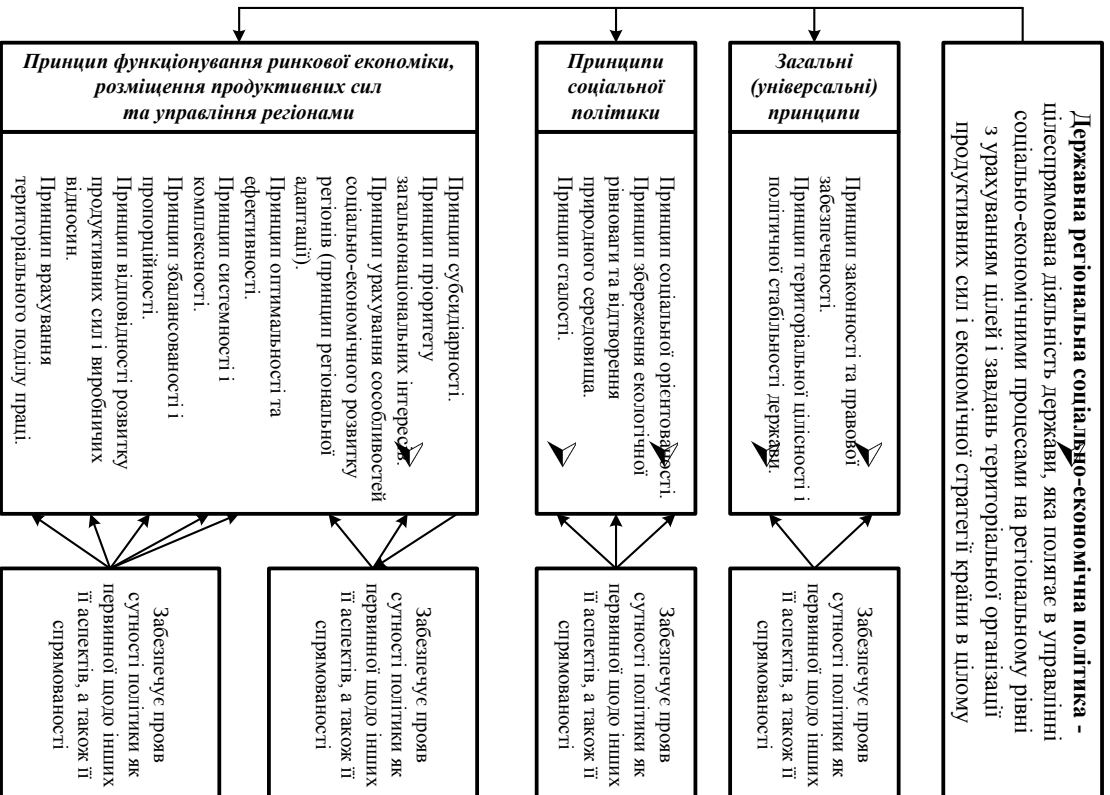


Рис. Б.2. Принципи державної регіональної соціально-економічної політики [7, с. 31]

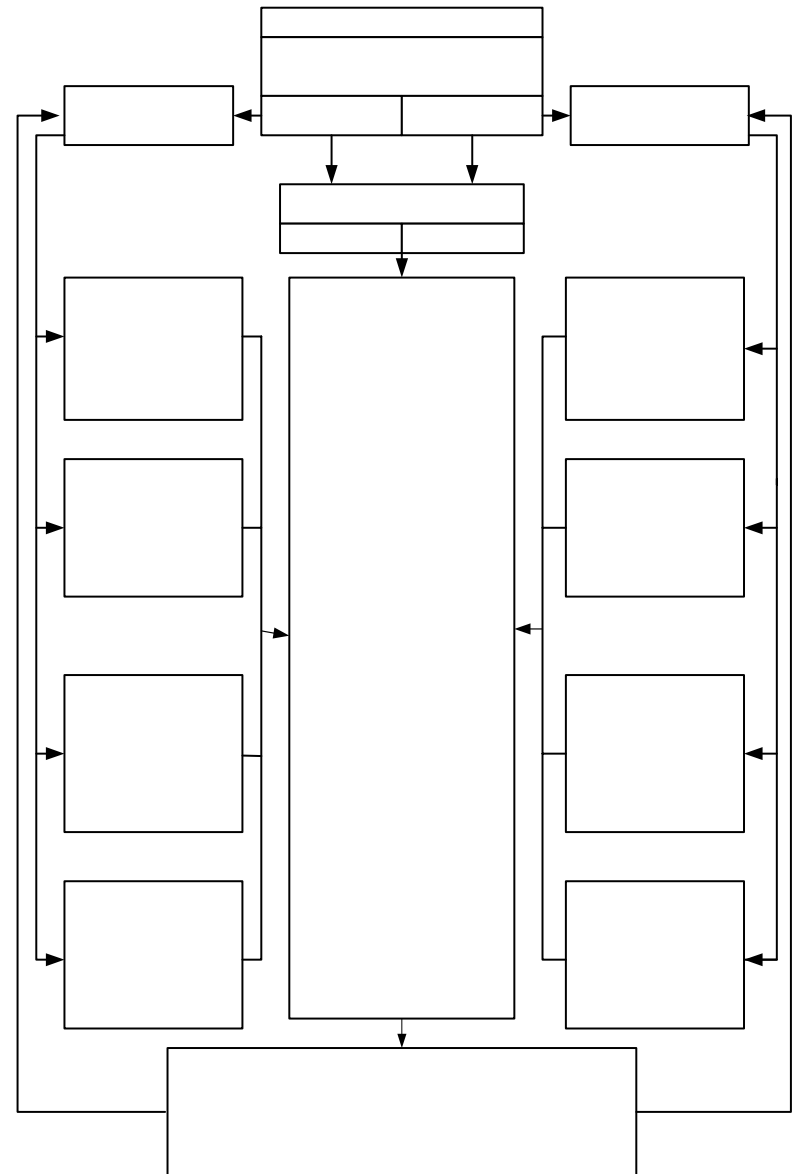


Рис. Б.3. Напрями, методи і форми узгодження загальнодержавних і регіональних економічних процесів [7, с. 52]

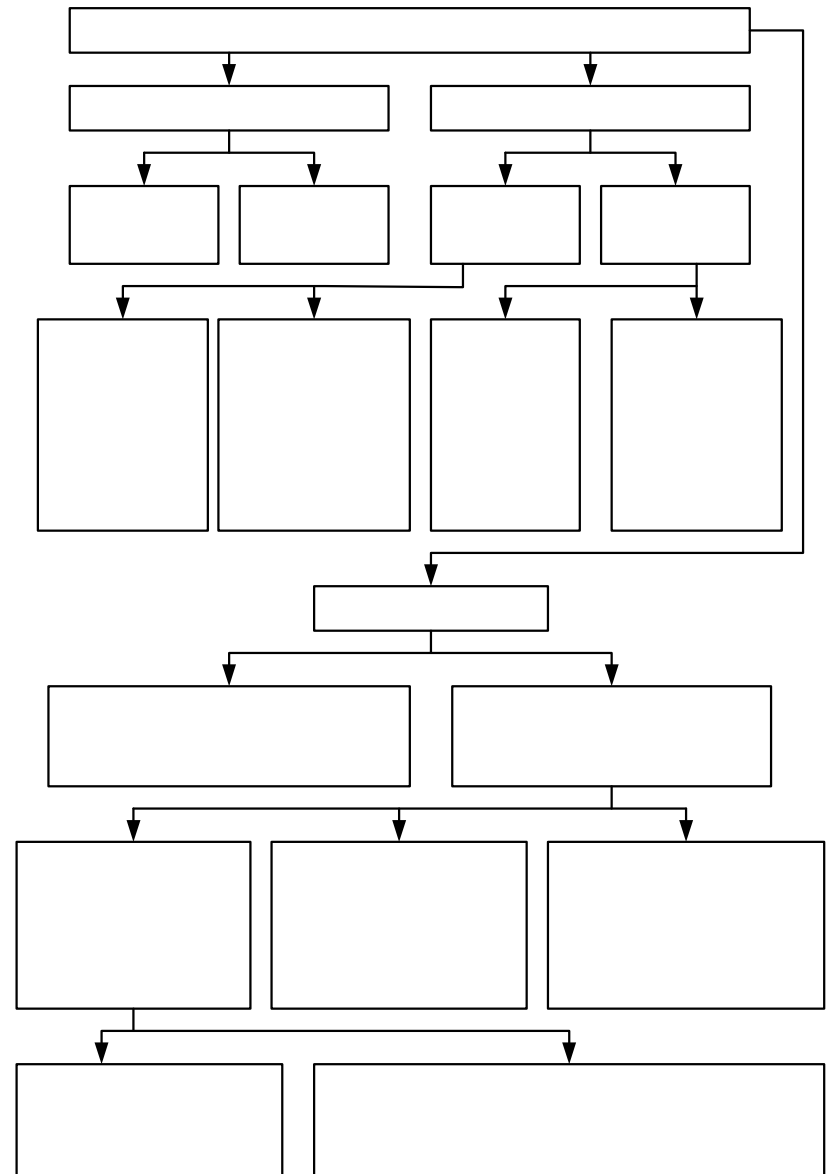


Рис. Б.4. Методи і засоби регіональної політики розвинених країн [7, с. 56]



Додаток В

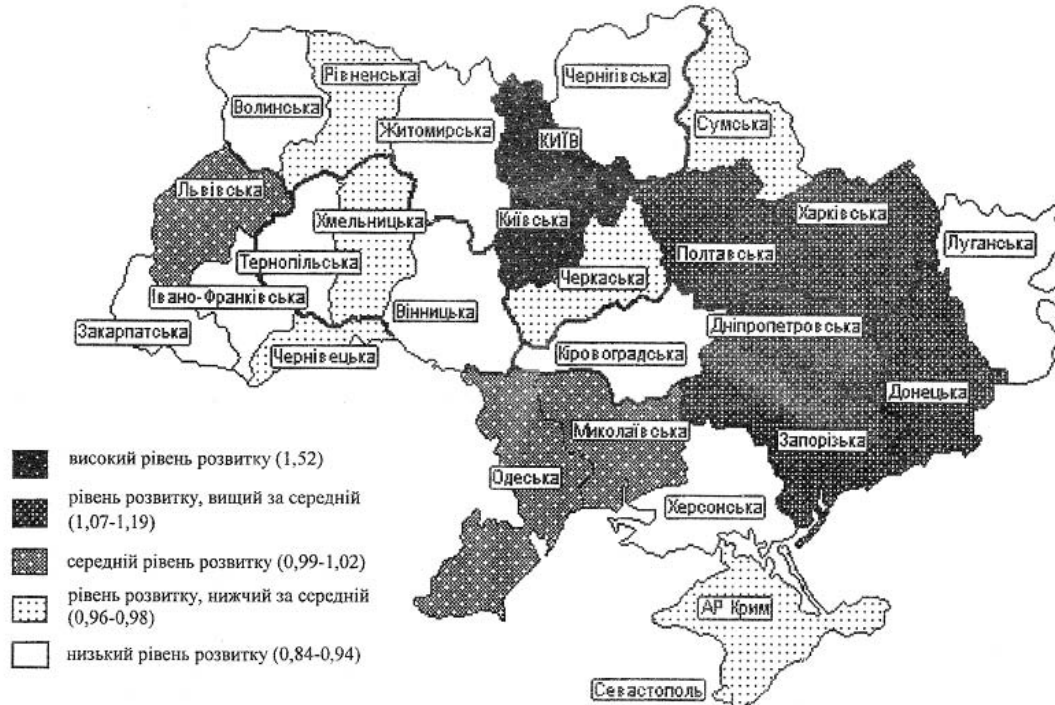
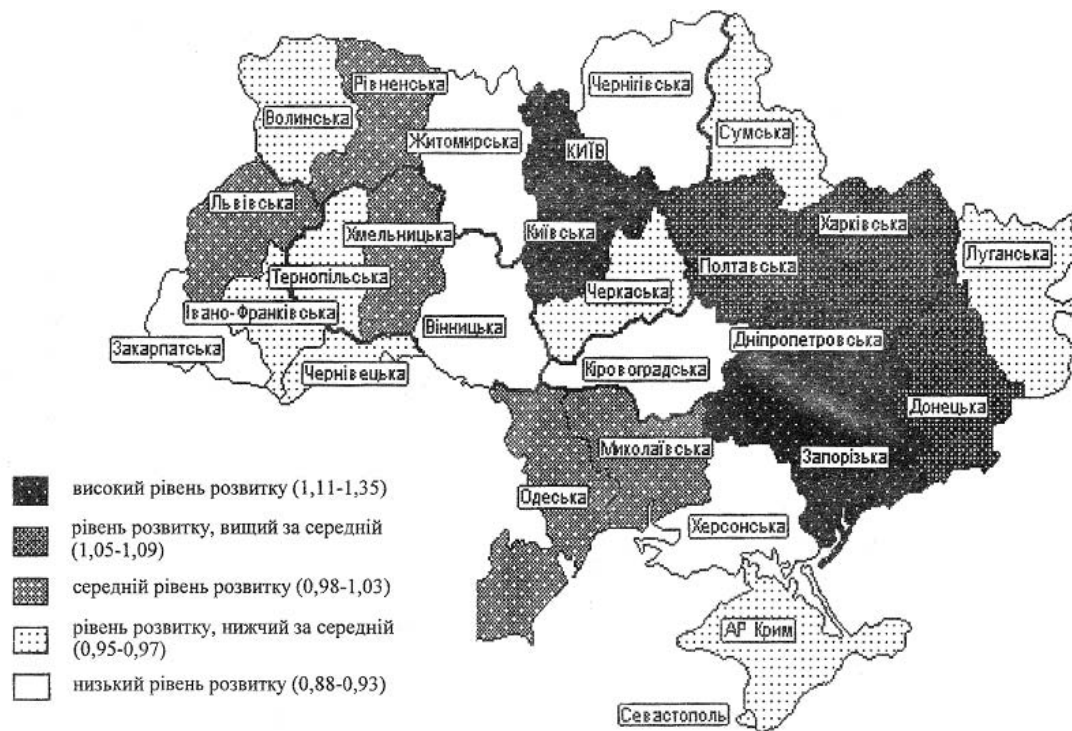


Рис. В.1 – Групування регіонів України за фактором ефективності функціонування їх господарського комплексу, формування матеріального базису для подальшого розвитку та підвищення добробуту населення [7, с. 103]



**Рис. В.2 – Групування регіонів України за фактором відтворення, збереження демографічного потенціалу регіону та його соціально-культурного розвитку [7, с. 105]**

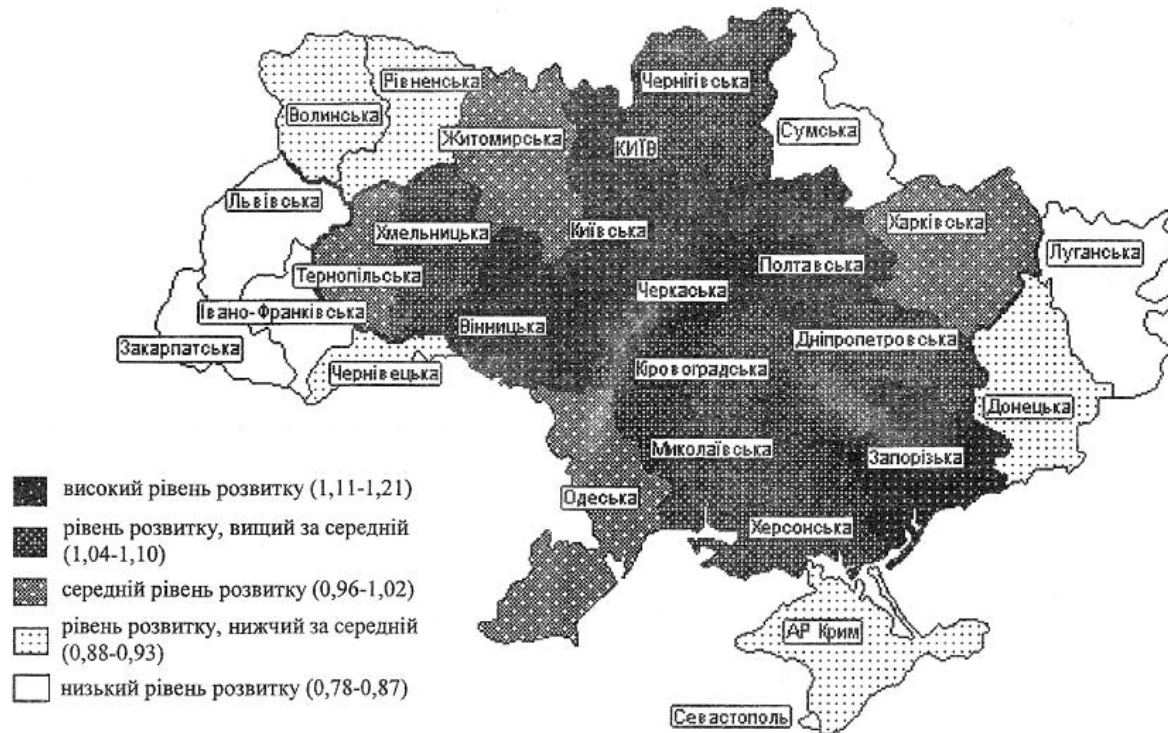


Рис. В.3 – Групування регіонів України за фактором соціальної спрямованості їх господарського комплексу та створення сприятливих умов для відтворення населення [7, с. 107]

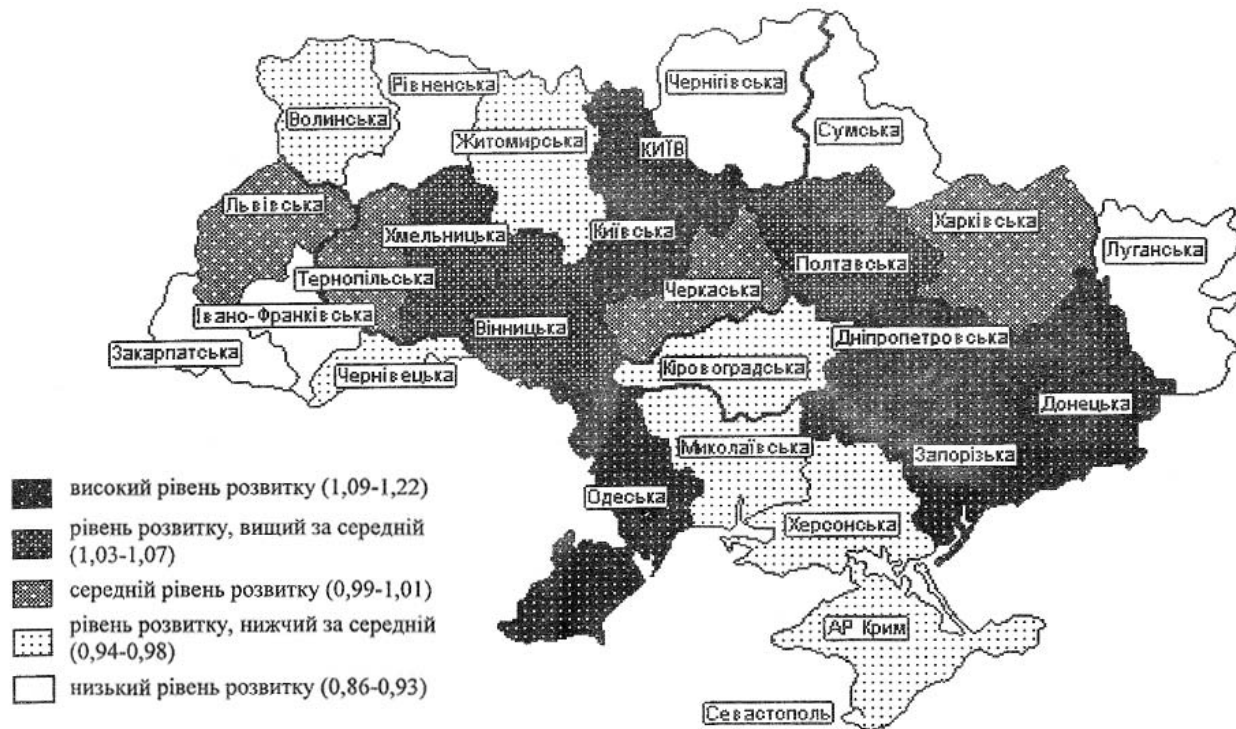


Рис. В.4 – Групування регіонів України за фактором транспортної освоеності території та житлового забезпечення населення [7, с. 110]

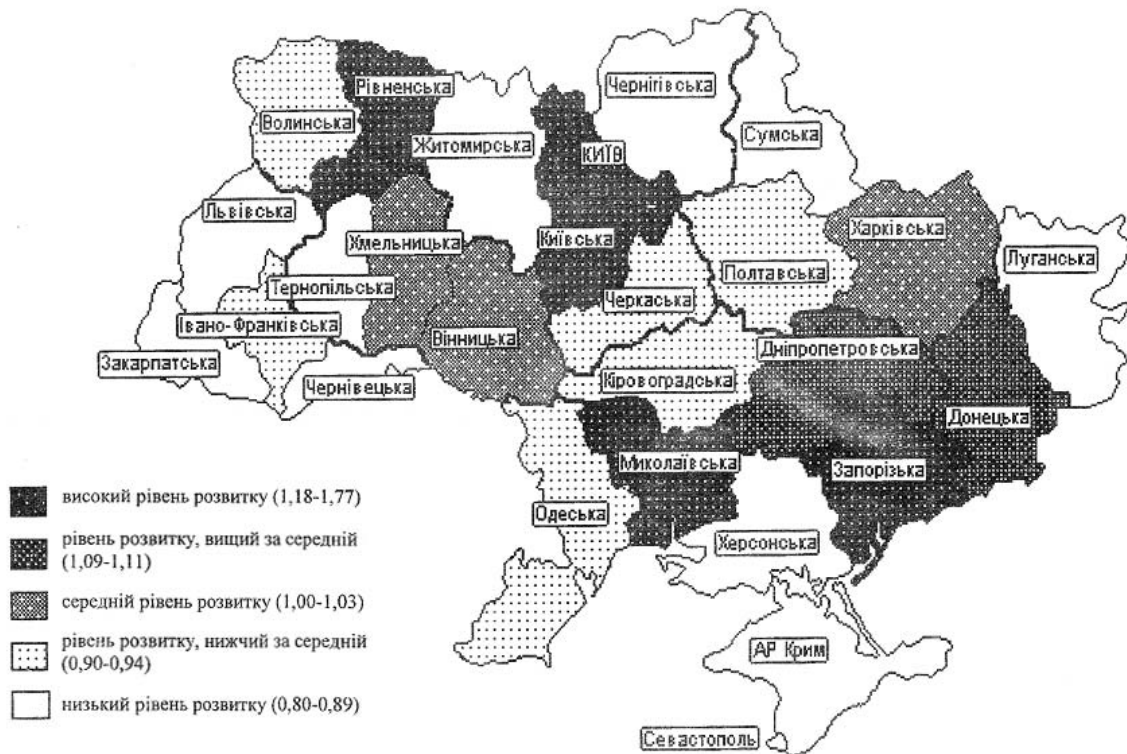


Рис. В.5 – Групування регіонів України за фактором зайнятості та ринку праці [7, с. 105]

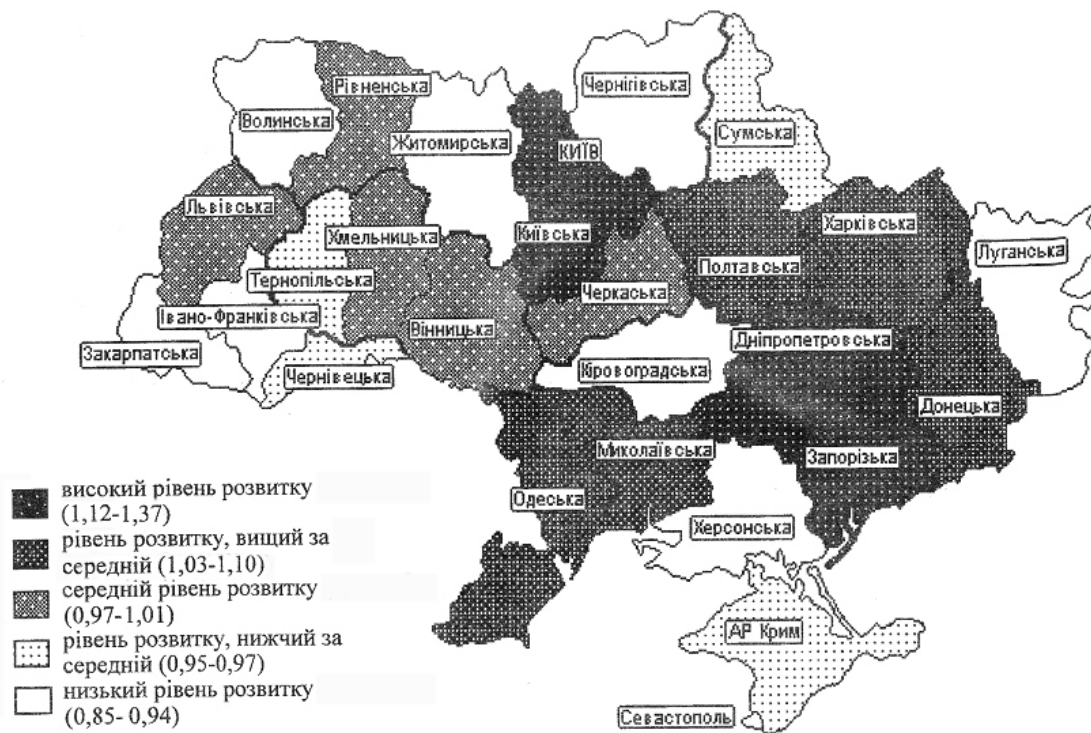


Рис. В.6 – Групування регіонів України за інтегральним показником рівня соціально-економічного розвитку [7, с. 105]

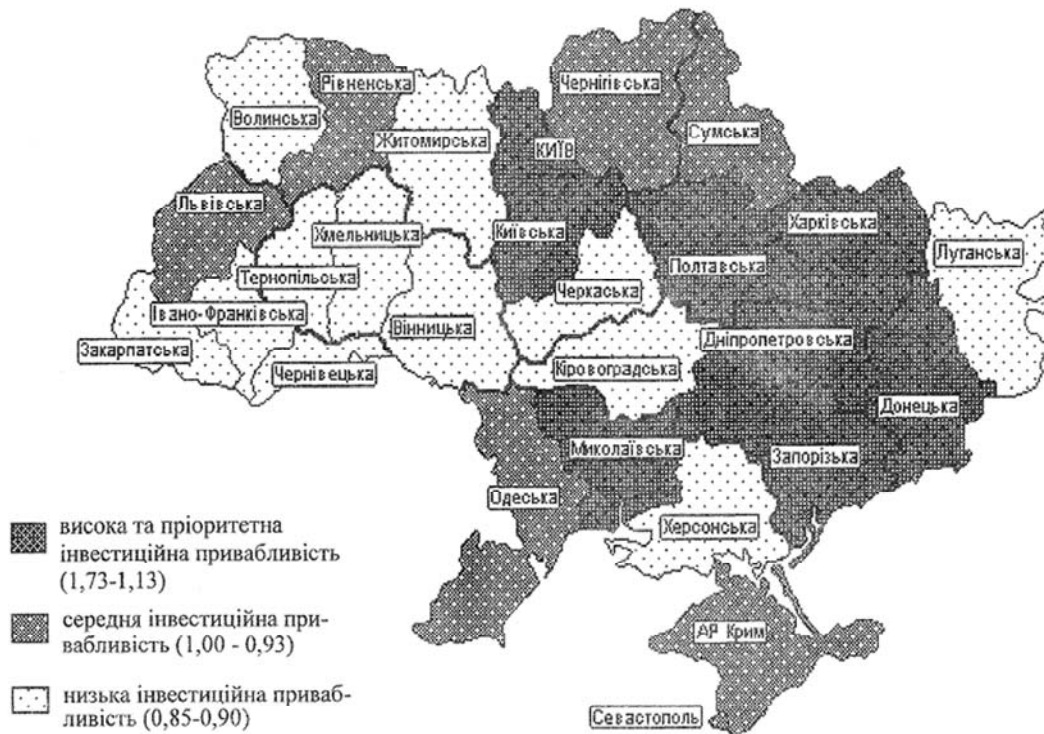


Рис. В.7– Групування регіонів України за рівнем інвестиційної привабливості [7, с. 204]

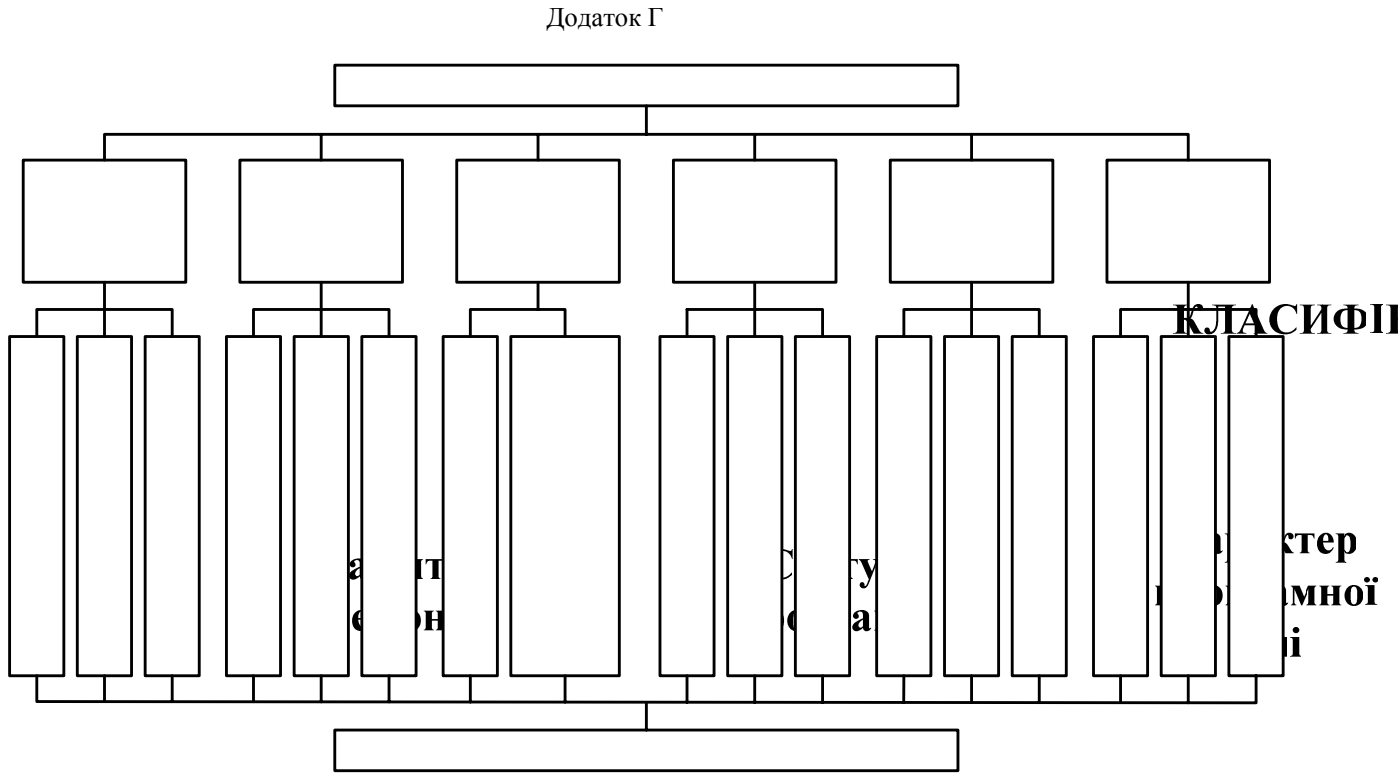


Рис. Г.1 – Класифікація регіональних програм [7, с. 204]

ЙОНІВ)

ЕННЯ

Я

слідні,  
гічні,  
О-

## ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Е.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Алымов А.Н., Заставный Ф.Д. Региональные проблемы экономического и социального развития. – К.: Наук. думка, 1982. – 300 с.
3. Алымов А.Н. Производительные силы: проблемы развития и размещения. – М., 1981. – 185 с.
4. Алымов А.Н., Гребенкин Г.Г. Развитие топливных отраслей промышленности. – К., 1988. – 168 с.
5. Анализ и прогнозирование развития экономики региона // Отв. ред. Н.Г. Чумаченко. – К.: Наук. думка, 1991. – 250 с.
6. Базилевич В.Д., Баластрик Л.О. Макросистема. Опорный конспект лекций. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 224 с.
7. Бандур С.І., Заяць Т.А., Терон І.В. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: Теорія, методологія, практика. – К.: РВПС України НАН України. ТОВ “Принт-експрес”, 2002. – 250 с.
8. Барышников А.С. Проблемы формирования и развития межотраслевых комплексов и объединений. – Л., 1988.
9. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2001. – 314 с.
10. Богиня Д.П., Семикіна М.В. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики. – К.: Шторм, 2003. – 382 с.
11. Букін В.І. Транспорт республіки в умовах перебудови. – К., 1989.
12. Васильев Ю.С., Хрисанов И.И. Экология использования возобновляющихся энергоисточников. – Л.: Изд. ЛГУ, 1991. – 365 с.
13. Васильченко В.С., Крыжановский Б.Н. и др. Экономическая ситуация и занятость населения в Украине. – К., 1992. – 263 с.
14. Вебер А. Теория размещения промышленности / Пер. с нем. – М.; Л., 1926. – 128 с.
15. Войнарченко М.П. та ін. Проблеми реформування економіки. Україна / М.П. Войнарченко, Л.П. Радецька, В.Р. Філінюк. – К.: Логос, 1999. – 259 с.
16. Гаврилук О. В., Румянцев А.П. Економічна інтеграція в сучасному світі. – К.: Наук. думка, 1991. – 145 с.
17. Гамильтон Я. Модели размещения промышленности. – М., 1978. – 268 с.
18. Гесць В. Структура економіки і структурна політика її стабілізації // Економіка України. – 1995. – №4. – С. 17–18.
19. Генсірук С.А. Ліси України. – К., 1992. – 128 с.

20. Географічна енциклопедія України. – К.: Українська енциклопедія, 1989, 1990. – Т. 1; 1993. – Т. 3. – 486 с.
21. Гидаспов Б., Кузьмин И., Ласкин Б. и др. Научно-технический прогресс, безопасность и устойчивое развитие цивилизации // Журнал Всесоюзного химического общества. – 1990. – Вып. 35. – № 1. – С. 9–14.
22. Главацкая Н., Лазуренко С., Жукова И. Безопасность человека и общества: новые ориентиры социально-экономического развития // Вопросы экономики. – 1992. – №1. – С. 41–52.
23. Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
24. Горленко И.А., Руденок Л.Г., Малюк С.Н. Проблемы комплексного развития территории. – К., 1994. – 168 с.
25. Гречановская А.Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности. – Одесса, 1997. – 183 с.
26. Декларація про Чорноморське економічне співробітництво, прийнята на найвищому рівні // Політика і час. – 1993. – №1. – С. 85–87.
27. Дергачев В.А. Свободные экономические зоны в современном мире. – 2-е изд., переработ. и доп. – Одесса: Судходство, 1996. – 263 с.
28. Дергачев В.А. Черноморский район экономического сотрудничества. – Одесса: Институт проблем, рынка и эколого-экономических исследований, 1992. – 80 с.
29. Дорогунцов С., Федорищева А. Методологічні засади розміщення та розвитку потенційно небезпечних виробництв // Економіка України. – 1996. – №6. – С. 4–11.
30. Дорогунцов С., Федорищева А. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов // Экономика Украины. – 1996. – № 7. – С. 4–12.
31. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи. – К.: Наук. думка, 1994. – 189 с.
32. Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання / За ред. В.М. Геєця. – Х.: Форт, 2000. – 432 с.
33. Економічна активність населення України у 1998 році: Стат. збірник / Державний комітет статистики України; Відп. за вип. Н.В. Григорович. – К., 1999. – 460 с.
34. Економічна географія України / За ред. М.Д. Пістуна. – К.: Вища школа, 1993. – 320 с.
35. Економічна та соціальна географія світу / За ред. Б.П. Яценка. – К.: АртЕк, 1997. – 246 с.
36. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Феміда, 1996. – 366 с.
37. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. – М., 1991. – 139 с.

38. Заставний Ф.Д. Соціально-економічна географія України. – Львів: Світ, 1994. – 606 с.
39. Заяць Т.А. Економічне регулювання сфери відтворення робочої сили. – К., 1997. – 293 с.
40. Звіт про світовий розвиток / Наук. ред. В.А. Колибанов. – К.: Абрис, 1994. – 270 с.
41. Изард У. Методы регионального анализа. – М., 1966. – 136 с.
42. Ішук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування. – К.: УФІМБ, 1996. – 242 с.
43. Ішук С.І. Розміщення продуктивних сил: теорія, методи, практика. – К.: Вид. ЄУФІСМБ, 2001. – 216 с.
44. Кабак А.Ф. Економіко-математичні методи і моделі. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
45. Кравецький І.Й. Особливості формування агропродовольчого ринку в Україні // Український географічний журнал. – 1997. – №4. – С. 14–17.
46. Калитенко А.П., Лопатін В.А. З досвіду економічного районування. – К., 1997. – 138 с.
47. Кархов А., Максименко Б. Экономические принципы концепции приемлемого риска // Вопросы экономики. – 1992. – № 1. – С. 63–37.
48. Качан Є. П., Царик Т. Є. Міжгалузеві комплекси України: проблеми розвитку і розміщення: Наук.-навч. видання. – Тернопіль: Екон. думка, 1999. – 216 с.
49. Кемпбел Р. Макконелл, Стенли Л. Брю. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М.: Республика, 1992. – Т. 1, 2. – 865 с.
50. Ким М.Н. Трудовой потенциал и занятость: Учеб. пособие. – Х., 1993. – 180 с.
51. Кистанов В.В. Территориальная организация производства. – М., 1984. – 198 с.
52. Кистанов В.В., Копылов П.В. и др. Размещение производительных сил: Учебник. – М., 1994. – 265 с.
53. Клиняненко Б., Лобас В., Матросова Л. Проблеми структурної перебудови та інвестування економіки // Економіка України. – 1995. – № 10. – С. 34–41.
54. Ковалев С.Г., Гутинов А.И. Рынок труда: понятие, закономерности, перспективы. – СПб., 1992. – 187 с.
55. Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф. та ін. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. – К., 1996. – 320 с.
56. Козенко А. В. Металлургический фонд Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – 146 с.
57. Козлов В.Б. Энергетика и природа. – М., 1994. – 280 с.

58. Коломойцев В.Е. Структурна трансформація промислового комплексу України. – К., 1997. – 235 с.
59. Коммонер Б. Замыкающийся круг: природа, человек, технология. – Л., 1974. – 212 с.
60. Крижановський Б.Н. Потенциал машиностроения. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с.
61. Крижановський Р.А., Громова Е.Н., Галушкина Т.П. Морская экономика: сегодня и завтра. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
62. Крупнейшие морские порты Украины: краткая характеристика // Бизнес. – 1997. – № 2. – С. 22.
63. Крыжановский Б.Н. Потенциал машиностроения. – К.: Наук. думка, 1994. – 138 с.
64. Ларичев О.Й., Мечитов А.И. Методологические проблемы анализа риска и безопасности использования новых технологий // Системные исследования. Методологические проблемы. – М., 1998. – С. 26–44.
65. Леш А. Географическое размещение хозяйства / Пер. с нем. – М.; Л., 1959. – 128 с.
66. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. – М.: Владос, 1999. – 400 с.
67. Лукинов І. Економічні трансформації наприкінці ХХ століття. – К., 1997. – 165 с.
68. Луцишин П.В. Євро регіон “Буг”. Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика. – К., 1996. – 135 с.
69. Маначинський О. Конверсія ВПК і безпека // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 20–22.
70. Минеральные ресурсы Украины. Современные проблемы и факторы развития минерально-сырьевых комплексов. – К.: Госкомгеология, 1993. – 128 с.
71. Неверов А.В. Экономика природопользования. – Минск, 1990.
72. Нейкова Л.И. Иностранное инвестирование экономики Украины: теория и практика / НАН, СОПС Украина. – К., 1996. – 280 с.
73. Нижник В.М. Закономірності та принципи регіонально-інтегрованої системи регулювання трудових відносин // “Управління організацією: регіональні аспекти”. Матер. Х міжнар. наук.-практ. конф. 12–13.04.2002 р. – К., 2002. – С. 211–213.
74. Нижник В.М. Затрати і результати праці в транзитивній економіці. – Хмельницький: Поділля, 2000. – 359 с.
75. Нижник В.М. Моделювання регіональних соціально-економічних систем: проблеми, перспективи застосування // Вісник Тернопільської академії народного господарства. – 2002. – № 6.
76. Нижник В.М. Розміщення продуктивних сил України: Конспект лекцій. – Хмельницький: ТУП, 2002. – 194 с.

77. Нижник В.М. Соціально-економічне регулювання трудових відносин в регіоні // Україна: аспекти праці. – № 4. – 2002. – 6 с.
78. Нижник В.М., Приступа М.І. Економічні, соціальні та демографічні особливості екологічно несприятливих районів Хмельниччини // Регіональна економіка. – 2000. – № 2. – С. 169–172.
79. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998. – 415 с.
80. Пила В.І., Чмир О.С. Спеціальні (вільні) економічні зони: теорія та практика. – К.: Знання, 1998. – 327 с.
81. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К.: Наук. думка, 1992. – 275 с.
82. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.
83. Пістун М.Д., Гуцал В.О. Географія агропромислових комплексів: Навч. посіб. – К., 1997. – 270 с.
84. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К., 1993. – 165 с.
85. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України (Наукові доповіді НІСД. – Вип. 24. – К., 1994. – 77 с.
86. Праця в Україні у 1998 році. Стат. збірник / Державний комітет статистики України: № 13-2/139 від 28.07.99. – К., 1999. – 615 с.
87. Проблеми реформування соціальної інфраструктури села / Упор. і відп. за вип. Г. Купалова. – К.: ТОВ ІВЦ “Діловий контакт”, 1999. – 115 с.
88. Проблеми соціально-економічної географії Західного району України / Відп. ред. О.І. Шаблій. – К.: ІСДО, 1993. – 220 с.
89. Програма діяльності Кабінету Міністрів України “Реформи заради добробуту”. – К., 2000. – 28 с.
90. Проект Концепції державної регіональної політики України. – К., 2000. – 18 с.
91. Размещение производительных сил / Под ред. В.В. Кистанова, Н.В. Копылова. – М.: Экономика, 1994. – 185 с.
92. Регіональна політика України / Під ред. Н.Г. Курдюкової. – К.: Наук. думка, 1995. – 165 с.
93. Регіональні агропромислові комплекси України / П.П. Борщевський, В.О. Ушкаренко, Л.Г. Чернюк, Л.О. Мармуль. – К.: Наук. думка, 1996. – 120 с.
94. Реймес Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М., 1992. – 160 с.
95. Рекреация: социально-экономические и правовые аспекты. – К.: Наук. думка, 1992. – 175 с.

96. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях) / За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 1999. – 89 с.
97. Ринок продовольства / За ред. П.Т. Саблука, В.І. Бойка. – К.: ІАЕ, 1996. – 165 с.
98. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК / За ред. М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Мель-сель-Веселяка. – К.: УААН, Ін-т аграрної економіки, 1999. – 180 с.
99. Розміщення продуктивних сил / За ред. Є. П. Качана – К.: Вища школа, 1997. – 350 с.
100. Розміщення продуктивних сил України: Підруч. / Г.П. Баб'як, В.Я. Брич, М.П. Дусановська; За ред. Є.П. Качана. – К.: Вища школа, 1999. – 375 с.
101. Розміщення продуктивних сил: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / С.І. Дорогунцов, Я.Б. Олійник. – К.: КНЕУ, 2000. – 76 с.
102. Розміщення продуктивних сил України: Підруч. / За ред. Є.П. Качана. – К.: Юридична книга, 2001. – 552 с.
103. Розміщення продуктивних сил; Навч. посіб. / За ред. В.В. Ковалевського, В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк. – К.: Либідь, 1996. – 365 с.
104. Розміщення продуктивних сил: Підруч. / В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенов; За ред. О.Л. Ковалевського – К.: Тов. “Знання”, КОО, 1998. – 546 с.
105. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Львів: Світ, 1993. – 240 с.
106. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України. – К.: Либідь, 1994. – 215 с.
107. Руснак П.П. Економіка природокористування. – К., 1992. – 280 с.
108. Сидоров М. Структурна перебудова в чорній металургії України – сутність проблеми та шляхи їх вирішення // Економіка України. – 1995. – № 2. – С. 41–46.
109. Симоненко В.К. Українське Причорномор'я: потенційні можливості і перспективи розвитку. – К.: Вища школа, 1996. – 78 с.
110. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – 125 с.
111. Система показників використання трудових ресурсів // Економіст. – 1998. – № 6. – С. 28–29.
112. Сільське господарство України. – К.: Міністерство статистики України, 1996. – 201 с.
113. Соколенко С. Україна і регіональне економічне співробітництво // Політика і час. – 1993. – №10. – С. 56–60.

114. Соціально-економічна географія світу / За ред. С.П. Кузика. – Тернопіль: ТАНГ, 1998. – 254 с.
115. Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 228 с.
116. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика: У 2 ч. – К.: Наук. думка, 1994. – 126 с.
117. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 1999. – 280 с.
118. Стеченко Д.М. Державне регулювання економіки. – К.: МАУП, 2000. – 176 с.
119. Стеченко Д.М. Розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил. – К., 1999. – 185 с.
120. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – К.: Вікар, 2001. – 377 с.
121. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком. – К.: Вища школа, 2000. – 223 с.
122. Територіальна організація продуктивних сил України / За ред. М.О. Ковтонюка, Є.П. Качана, М.О. Петриги. – К.: НМК ВО, 1992. – 126 с.
123. Топчієв О.Г., Малік, М.В., Мирошніченко С.А. Транзитний потенціал і транспортно-розподільні функції приморських регіонів України // Український географічний журнал. – 1997. – № 1. – С. 11–16.
124. Транспорт Украины: Справ. – Одесса: Судоходство, 1997. – 135 с.
125. Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1. – С. 3–4.
126. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000–2004 роки / Послання Президента України до ВРУ // Свобода. – 2000. – 26 лютого.
127. Україна: Послання Президента України до ВРУ “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. – К.: Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2002. – 412 с.
128. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. – М., 1987. – 260 с.
129. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії. – Львів: Світ, 1994. – 304 с.
130. Шаленко М.В. Територіальна сегментація ринку праці України. – К., 1993. – 168 с.
131. Экономика предприятий машиностроения в условиях перехода к рынку / Под ред. В.С. Клочко. – Х., 1995. – 285 с.
132. Экономика природопользования / Под ред. Т.С. Хачатурова. – М.: Изд. МГУ, 1991. – 326 с.